

ה ע ב ר

רבעון לדבר ימי היהודים והיהדות ברוסיה

המערכת :

בן ציון כץ

ברוך קרוא

המזכיר :

א. אהרונז

מועצת המערכת :

ז. שזר

פ. שניאורסון

ב. שוחטמן ז"ל

יוחנן טכרסקי

חוברת ה'

אלול תשי"ז

תל-אביב

נוסד ליזכר חיים כהן בפמרבזרג

הוצאת "אלתירא", אגודה לחקר תולדות יהודי רוסיה ואוקראינה
בהשתתפות משרד החנוך והתרבות

Digitized by Touro College Libraries

For Project Zikaron

www.zikaron.tourolib.org

2022

ה ת ו כ נ

עמוד

3	הפרלמנט הראשון ברוסיה, הדומה הממלכתית — מאת בן־ציון כץ
11	יובל שנשכח (50 שנה לועידת הלסינגפורס) — מאת יצחק גרינבוים תכנית עליה לארץ־ישראל (תזכיר לחברת כ"ח) —
18	מאת פרץ סמולנסקין ז"ל
29	תולדות חיי — מאת הרב דוד סלאסט (סלושץ)
44	ד"ר מכס מגדלשטם בתקופת הציונות המדינית — מאת יהודה סלוצקי השתדלות דוד וולפסון להכרה חוקית בהסתדרות הציונית ברוסיה —
69	מאת ד"ר נ. מ. גלבר
74	בר־פלוגתא של פלוזה — מאת ישראל ברמן גירוש היהודים מפלכי המערב ברוסיה ומלחמת העולם הראשונה —
85	מאת ח"כ הרב ד"ר מ. גורוק
90	הליברלים הרוסים במאה ה־19 ושאלת היהודים — מאת יצחק מאור
104	שלש מהפכניות יהודיות — מאת כסניה
	קהילות באירופה המזרחית
110	פרשיות הורדנה — מאת דב רבין
128	ייקטרינוסלב — מאת צבי הרצבי
	נפש לנעדרים
133	ברוך שוחטמן ז"ל — מאת שלום בן־ברוך
136	האזכרה לברוך שוחטמן במלאת 30 לפטירתו
145	דוד מירנבורג ז"ל — מאת אברהם דרויאן
147	הרב אריה קרלין — מאת פ. דייקן
149	ד"ר ת. ד. הורביץ, כלכלן וסופר — מאת ד"ר ש. אורחוב
152	יהודית וולד ז"ל
	אגרות סופרים
153	אגרות אברהם מאפו
157	אגרות אחד־העם
	כיבליוגרפיה
	ספר החיים של פרוץ שמעון דובגוב ז"ל, חלק ג';
166	חיי בסיביריה של מ. גובומייסקי — מאת ב. ק.

בן-ציון כץ

הפרלמנט הראשון ברוסיה – הדומה הממלכתית

לא חשבנו את הדומה הממלכתית לפי המניפסט משנת 1905 כפרלמנט אמתי, כי אי אפשר לפרלמנט כשיש שלטון יחיד. ובמניפסט של אוקטובר 1905 נאמר בפירושו, שהצאר ניקולאי הוא מרשל יחיד (ברוסית: „סאמזרויץ“). אבל בכל זאת, בהתחשב עם המצב הכללי, היתה זה כעין פרלמנט. היתה תקוה שבמשך הימים יתפתח ויהיה כמו בשאר המדינות הקונסטיטוציוניות. אולם לא הכל הסכימו ללכת לבחירות לפרלמנט זה. בשנה שלפניה, כלומר בשנת 1905, לפני הכרזת הקונסטיטוציה, היו כל הדרישות של המפלגות השונות לבחירות כלליות. בלי שום צנזורה, „הפרלמנט“ צריך היה להבחר לפי חוק מועצת המיניסטרים לפי צנזורה, אמנם לא גדולה, אבל בכל אופן לא לפי בחירות כלליות. רבים חשבו, שהפרלמנט יהיה ריאקציוני. לפיכך הכריזו רבים חרם על הבחירות, למשל המפלגה הסוציאלי-דמוקרטית וגם הבונד. מפלגת הסוציאלי-דמוקרטים כבר היתה מחולקת בין הבולשביקים והמנשביקים, אבל דוקא הבולשביקים לא הכריזו מלחמה על הבחירות, אלא שהשתתפותם לא היתה פעילה. כל המפלגות של היהודים: הציונים והבלחיי-ציונים היו בעד השתתפות בבחירות. זו היתה הפעם הראשונה בתולדות היהודים ברוסיה, שליחיהם ניתנה זכות בחירה למוסד מדיני, בשעה שנשללה מהם הזכות לבחירות למוסדות עירוניים.

לפי תקנות הבחירות ולפי האזורים השונים בכל רוסיה — וגם בתחום המושב — אי אפשר היה ליהודים להבחר בכוחות של הבחורים היהודים חוץ מן העיר וילנה. שממנה היה צריך להבחר ציר אחד, והיהודים היו באמת רוב בעיר זו. אמנם רוב לא גדול, מפני שהפולנים תפסו גם כן מקום ניכר בעיר זו. ידענו, שבכל זאת תהיה מלחמה גדולה בין הפולנים והיהודים ביחס לציר. אבל היתה תקוה רבה, שהיהודים ינצחו בבחירות. אמתי, היו מעט בונדאים בוילנה שהכריזו חרם על הבחירות, אבל מספרם לא היה גדול והם לא יכלו להשפיע על מהלך הבחירות. ידענו אז, כי הערץ אוסקר גרונברג מציג את מועמדו. הוא רכש קודם בוילנה דירה על שמו וזה היה מספיק לזכות הבחירה. גם ידענו שהפולנים מציגים כמועמד את הערץ וורדבלסקי. כל היהודים בוילנה זכרו, שלפני חמש שנים בערך נלחמו גרונברג וורדבלסקי בדבר העלילה על בלונדס. וורדבלסקי היה מצד המשרתת וינגנסטה, שהאשימה את בלונדס כי חתך בסכין את צווארה להוציא ממנה דם. הוא האשים את היהודים שהם משתמשים בפסח בדם נוצרי, וגרונברג נלחם כארי נגדו וסוף כל סוף ניצח. כל היתדות, לא רק בוילנה אלא בכל העולם, היתה אסירת תודה לגרונברג על הנצחון הזה. בוילנה ידעו הכל, שגרונברג עשה הכל בלי שום עזרה ציבורית, רק בכספו. גרונברג היה נערץ בוילנה בין כל השכבות היהודיות. והנה הוא עומד מול וורדבלסקי. ודאי שצריכים היו לבחור בו. אולם

גרונברג לא היה שייך לשום מפלגה. לא היה ציוני ולא היה סוציאלי-דמוקרט וגם לא היה שייך למפלגה הקונסטיטוציונית הדמוקרטית, שנקראה בשם "קדטים", אלא שהיה יהודי בעל לב חם, איש יהודי ללחום ולזכויות היהודים ולכל מעשה של אי צדק. אבל היו רבים שחשבו שמוילנה צריך לבחור יהודי יהודי העודד את היהדות במקורה, ועם זה הוא צריך להשתייך למפלגה הקונסטיטוציונית-דמוקרטית ומעמד כזה היה הד"ר שמריהו לוי. הוא היה מעורב ביהדות המקומית, היה מטיף בוילנה, וגם עורר עתון רוסי-יהודי יומי, היחיד בכל רוסיה — בשם "נובאיה זאריא" (השחר החדש). לוי היה נמנה גם על המפלגה הקדטית. בימים ההם יצא "הזמן" בוילנה בעברית. — וה"וועקער" ביידיש, העתון היומי של הברנה, עתון שהיה בעד החרמת הבחירות, לפיכך לא התערב במלחמת הבחירות ל"דומה" הראשונה. אולם "הזמן" נלחם קצת לשם מתעמתותו של גרונברג מפני החובה המוסרית לאדם שנלחם כל כך להצלת היהדות בימי בלונדס. ובפרט, שמצד הפולנים מעמידים את וורובלסקי שהאשים את היהודים, אמנם, וורובלסקי כבר הכריז בשנת 1906 שהוא עומד על צד היהודים ומתחרט על מעשיו. אולם הליברליות של וורובלסקי היתה מוטלת בספק גדול. הכריע בדבר זה מקסים וינבר, שבשום אופן לא הסכים לבחירת גרונברג מטעמים שונים, וביחוד מפני שאיננו שייך לשום מפלגה. לוינבר היה כוח השפעה, ביחוד החניק בדעתו ההיסטוריון שמעון דובנוב שישב בוילנה. לפיכך הוצע שמריהו לוי. הוא היה אחד הציונים הפעילים, ובכל זאת הסכימו למעמדות גם הבלתי ציונים, ביחוד מפני שוינבר, שהיה רחוק מציונות, הציע את לוי.

כאמור, רק בוילנה אפשר היה ליהודים לבחור בכוחות עצמם, ובכל תחום המושב היה הכרח לבוא לידי הסכם עם הכוחות הלא יהודים, אבל רק הליברלים שלהם, אלה שהכירו בזכויות היהודים ואלה שהבטיחו להלחם ב"דומה" בעד שיווי זכויות של היהודים. אלה היו הרוסים "הקדטים". והיהדות הרוסית כמעט שהחליטה, שאפשר לבוא להסכם בבחירות עם הרוסים הקדטים שבתכניתם היה סעיף שיווי זכויות לכל תושבי רוסיה, מבלי הבדל לאום, דת וגזע. לא נזכרו יהודים במפורש, אבל זה היה כלול במלי, "בלי הבדל דת, גזע ולאום". היתה עבודה רבה ליהודים שבתוכם המושב לבוא לידי הסכם עם הגופים הציבוריים הכלליים. במינסק נבחר שמשון רוזנבאום, בויטבסק — הד"ר צבי ברוק בהסכם עם הקדטים, בליבוי — ד"ר גיסן קצנלסון, בגרדנה נבחרו שנים: יעקובסון ואוסטרובסקי — מהם יעקובסון ציוני — ואוסטרובסקי — בלי שייכות למפלגה. בקובנה היה הסכם עם הליטאים שהשתייכו למפלגת "טרודוביקים" ונבחר לא ציוני, עסקן צבאי, ליאון ברמסון, שהצטרף למפלגת ה"טרודוביקים" (אנשי עבודה). זו היתה מפלגה קרובה במקצת למפלגת הסוציאליסטים-רבולוציונרים. מאוקראינה נבחרו שני יהודים שאחד מהם השתייך למפלגת ה"טרודוביקים". נבחרו עוד שני יהודים, עורדין שפטל מפולטבה, והעיתונאי יולוס.

בפטרבורג נבחר מקסים וינוור כאחד מראשי המפלגה הקדטית. אמנה, בראש המפלגה עמד מיליוקוב, אבל דוקא הוא לא יכול היה להבחר מפני שהיה בו פגם חוקי בימי הבחירות ל"דומה". לפי החוק יכול היה להבחר כל אדם חוץ מן הנאשמים בסעיפים, שהם מחייבים מאמסר לתקופה ממושכת. מיליוקוב היה העורך של העתון "רץ" (דבר). עתון המפלגה של הקדטים, ועד בסוף 1905, כשהיתה קיימת מרעצת החיילים והפעילים, שבראשה עמדו ל. טרנצקי וכרוסטאלוב, הכריזה המרעצת שהציבור הרוסי לא ישלם מסים כל זמן שלא יכירו בשלטון הסובייטים ושידרשו זאת במקום

שטרות. זה היה כרוז של מרד. כמובן נאסרו כל חברי המועצה והיא פוזרה. העתונים הרוסיים, שהיו באמת רחוקים ממרד ושהתנגדו לסובייטים, הדפיסו את הכרוז שלהם ככרוניקה, וגם העתון של הקרטים הדפיס את הכרוז כקוריוז. ובכל זאת התרימה הממשלה את הגליונות שבהם נדפס הכרוז, ונתעזר משפט נגד עורכי העתונים על שהדפיסו אותו. ונתקיים משפט על רבים מהעורכים שהדפיסו את הכרוז אף בתור קוריוז. והיה פסק דין של מאסר לשנת ושלילת זכויות הבחירה לדומה ולמוסדות עירוניים. וגם ביילנה נאסר העורך הירשמי של העתון היהודי-הרוסי, שבראשו עמד ד"ר שמריהו לזין. אמת, "הזמן" גם כן הדפיס את זה, אבל הצנזור יהושע שטיינברג עשה את עצמו כאילו לא קרא ולא החרימ את הגליון ולא הגיש למשפט. למשפט הוגשו גם מיליוקוב ועורך העתון באידיש, "פריינד", שאול גינזבורג והסופר הרוסי הגדול קורולנקו, שהיה העורך של הירחון "רוסקויה בוגטסטווה" (העושר הרוסי), שהדפיס את הכרוז גם כן בתור קוריוז. גרונזברג קיבל על עצמו את הסניגוריה על קורולנקו ועל מיליוקוב וממילא גם על עורך ה"פריינד" גינזבורג, והמשיך את הדבר עד פתיחת הדומה, שאז היתה רוח אחרת במדינה והמשפט נתבטל, אבל מיליוקוב כבר לא יכול היה להכנס לדומה מפני שבשעת הבחירות היה נאשם. וינאור היה יד ימינו של מיליוקוב, שהיה אומר, כי אפשר לסמוך בכל על וינאור ושקשה למצוא מוח צלול כמוהו. ואמנם וינאור היה רוח החיה של הפרלמנט הראשון וגם של הסיעה היהודית.

נבחרו בסך הכל 12 צירים יהודים — ששה ציונים וששה בלתי ציונים. אבל לדומה בכלל נבחרו ברוב עצום אלה שהשתייכו למפלגת ה"קדטים", וגם היושב ראש, הפרופסור מורומצב, היה "קדט". משאר המפלגות היו רק "טרודוביקים" אחדים ובולשביק אחד.

ברוסיה היתה מפלגה אחת בשם "אוקטיאבריסטים", שביניהם היו ביחוד בעלי אחריות, נאמנים לשלטון הצאר. אבל דוקא לדומה זו לא נכנס אפילו אחד מאנשי מפלגה זאת. ובעיני השלטון הצארי נחשבו כל הצירים שנבחרו כמהפכנים. אמנם היתה קבוצה שלמה מפולין, שהיתה ימנית בכל השאלות שעמדו על הפרק, אלא שדרישו אוטונומיה לפולין. בראש הקבוצה הזאת עמד רומאן דמובסקי. הבחירות בכלל לפרלמנט הראשון השביעו רצונו של החלק הדמוקרטי ברוסיה הגדולה וגם של היהודים. אבל הממשלה התרגזה מאד אחרי הבחירות. היא טעתה בחשבון, לא עלתה על דעתה שיהיה פרלמנט אופוזיציוני. היא האשימה בזה את הרוזן ויטה, שהיה ראש הממשלה בשעת הבחירות לדומה הראשונה. שלא ראה את הנולד.

2

הממשלה שבראשה עמד הרוזן ויטה ברובה לא היתה ליבראלית. מיניסטר הפנים אפילו היה ריאקציונר ידוע, וזה דורנבוב, שהיה מקודם סגנו של פלוה. המיניסטר הפרוגרסיבי באמת שהיה בממשלה זו, היה הרוזן אייון איונוביץ טולסטוי, שמלבד היותו פרוגרסיבי, היה אוהב יהודים באמת. בוכתו נכנסו לאוניברסיטה תלמידים יהודים במספר הגון מאד. הוא ביטל את ההגבלות. אותו הכניס לממשלה הרוזן ויטה. חוץ מזה היה הפרוקורור של הסינוד הקדוש, אובר לנסקי, באותו ה"קבינט" של ויטה. הוא אמנם לא היה אוהב היהודים כמו טולסטוי, אבל בכל אופן התייחס ליהודים באהדה ובחיוב. ואילו שאר המיניסטרים היו רחוקים מיהס אוהד ליהודים. בעיני הצאר נחשבה כל הממשלה כבלתי רצויה. ויטה הישג בכל

זאת בימי הבחירות הלאה גדולה בבית רוטשילד בפריס, והממשלה אמנם החשיבה את זאת, אבל כל הקבינט של ויטה היה פסול בעיני הצאר, וויטה הוכרח לצאת בדימוס וכל הקבינט יחד אתו. או נתמנה בראש הקבינט ריאקציונר ידוע, גורמיקין, וכך היו כל המיניסטרים מהמשטר הקודם, שכולם התנגדו לקיום הפרלמנט. המרחק בין הפרלמנט והממשלה גדל הרבה מאד.

בצבור הרוסי היה בכל זאת יום פתיחת הפרלמנט הראשון שנקרא בשם דומה ממלכתית, כיום חג. היו רבים שהשתוקקו לראות את יום הפתיחה של הפרלמנט הראשון, אבל המקומות היו מוגבלים וגם לא כל העתונים ברוסיה הגדולה זכו שבאייכוחם ישתתפו בישיבה הראשונה. לעתונות היהודית בין בעברית ובין באידיש ניתן רק מקום אחד, ובין כל העתונאים זכה רק אחד בהגרלה. כותב הסורים הללו זכה להיות בישיבה הראשונה, זמן רב אחרי כן צלצלה באזני הקריאה הגדולה לחגיגה, מצד כל חברי הפרלמנט. נשמעה גם קריאה לביטול משפט מות. באותו הזמן, קצת קודם, התאספו כל חברי ה"פרלמנט" וגם חברי מועצת הממשלה, אלה שהיו מיניסטרים, יועצי סתרים של הממשלה, בארמון החורף של הצאר בפטרבורג והצאר הקריא לפנייהם מעין ברכה ומשאלה על עבודתם בעתיד, שיחיו נאמנים למושל היחיד. קראו הידד רק חברי הממשלה, וכל חברי הפרלמנט שתקו אחרי הנאום. בשתיקה זו כבר היתה המחאה הראשונה של נבחרים העם הרוסי. ומראש אפשר היה לנבא, כי ימי ה"פרלמנט" הזה לא יארכו.

3

לא קיוונו הרבה, שמפרלמנט זה תבוא תשועה ליהודים, לא חשבנו גם שיעלו על הפרק את השאלה הזאת, אולם ידענו, כי מחאה נגד הגבלות היהודים ונגד כל הפוליטיקה הרוסית ביחס ליהודים תשמע, וביום 13 במאי לפי הלוח הרוסי זכיתי לשמוע את המחאה הכבירה מפי מקסים וינאווור. הוא גולל יריעה ארוכה של האשמות והרעים את קולו בפנותו או לפרמיר הרוסי, הריאקציונר גורמיקין. כל הצבור הרוסי, חוץ מאחדים אולי, שמעו ברגש את הנאום הזה, ורבו מאד מחיאות הכפיים. מי שהיה אז בשעת הנאום לא יכול היה לשכוח את זה במשך זמן רב.

אולם בכל זאת לא הייתי שבע רצון מהתנהגות הדומה הליברלית כלפי שאלת היהודים. דרשתי בעתון "הזמן", שהיה העתון היחיד היומי בעברית בימים ההם, שבפרלמנט הראשון יש להכניס הצעת חוק על שיווי זכויות של היהודים. מקסים וינאווור לא הסכים לכך, הוא הסתפק בפורמולה כללית: שיווי זכויות לכל אזרחי רוסיה בלי הבדל דת וגזע. מצאתי שזה לא מספיק, מפני שבכל אופן שאלת היהודים היא שאלה מיוחדת. אין עם ברוסיה שיש בשבילו תחום המושב, חוץ מהעם היהודי, ואין עם שהוא כל כך מוגבל בזכויות. אם כן יש להתעכב ביחוד בשאלת העם היהודי ולא לכלול את הפתרון במלים, "ללא הבדל של גזע דת". וינאווור כתב נגד זה אחרי כן, וחשב שגם בפורמולה כללית יש פתרון לשאלת היהודים. כל אחד מאתנו ידע, שגם אם תקבל הדומה חוק לשיווי זכויות היהודים, תנחת הממשלה מכשולים ולא תתן לחוק הנה להתגשם בחיים. אבל בכל זאת היה בזה ודאי משום חשיבות והוכחה, כי העם הרוסי הליברלי הוא נגד הממשלה בענין היהודים. כדאי לציין שבמשך זמן קצר ישבו דיברו ברצינות על שינוי מחלט במשטר הרוסי. היה ידוע ממקור נאמן, שהגנרל טרפוב, שהיה אחד הריאקציונרים הגדולים, שדיכא את הרבולוציה ושהסיסמה שלו היתה: "לא לחוס על כדורים"

ושהיה מקורב מאד לצאר, הרגיש, שיש סכנה בעתיד לשושלת הצארית. הוא היה אומר לצאר, שהוא בטוח שבימיו לא תהיה מהפכה, אבל אינו בטוח כלל, שלא תהיה מהפכה בימי יורש העצר של הצאר והוא היה אומר, שיש לקדם את פני הרעה בשביל ללדי הצאר, והוא הציע לצאר לעשות שינויים כאלה, שיהיה בטחון לחיי השושלת הצארית כמו שיש בטחון לחיי שושלת המלוכה באנגליה. הוא הציע, שימנו לפרמיר את מיליוקוב, שהיה נאמן למונרכיה, אלא שהיה אומר שהמונרכיה צריכה להיות כמו באנגליה, שהשלטון הוא בידי הפרלמנט ולא בידי מלכי אנגליה. מצאו קצת מצדדים ברעיון זה בין הקרובים לצאר, ויש שחיכו מיום ליום שעוד מעט יתמנה מיליוקוב לפרמיר. אבל בחוגי הצאר לא נתקבלה התכנית לחלוקת האדמה בין האכרים לפי התכנית של הקדטים. התכנית שלהם היתה על חלוקת האדמה ושישלמו את מחירה לבעלי הקרקעות לפי הערכה אמיתית ושהממשלה תוציא הלוואה מיוחדת גדולה לשם כך ושבעלי הקרקעות לא יסבלו כלל, והאכרים, עובדי האדמה יהיו משלמים לאט לאט במשך תקופה ארוכה את סכומי המלוואה. נגד זה היו כל הנסיכים ובעלי האחוות הגדולים. הם התנגדו בכל חוקף להצעות של טרפוב והוא הורחק מהסביבה הצארית, אף שהוא ראה הרבה יותר מאלה שהרחיקו אותו.

אחרי שנודע כי הממשלה לא תעשה הנחות גדולות לאכרים, היה ידוע שגורל הדומה הזאת נחרץ. ואמנם רק 72 יום התקיימה. אני הייתי אז בדומה כימים האורזנים כמשקף מצד העתון שעמיתי בראשו. פרץ הפוגרום ביהודים בביאליסטוק. ידענו מפי הנסיך אוריסוב, שהיה חבר הדומה ומקדם סגן המיניסטר של הפנים, שבדפרטמנט של הפוליציה מדפיסים כרוזים פוגרומיים. אם כן ודאי יש קשר בין הפוגרום בביאליסטוק לבין המשטרה החשאית הרוסית. ההתרגוזה בין הרוסים הליברליים, חברי הדומה, היתה באמת יוצאת מן הלב. נבחרה ועדה, שבה היה גם יהודי, יעקובסון, לשם חקירה על סיבת הפוגרום. אולם באותה העת ידענו שימי הדומה קצרים. כתבתי מאמר ב„הזמן“ בטון חריף, שהדומה תראה את כוחה ולא תכנע לכוחות היראקציה. אמרתי, שהעם הרוסי וכל האינליגנציה ודאי שיהיו על צדה, ובמקרה כעבור 2—3 ימים אחרי שהדפסתי את המאמר הזה, פוזרה הדומה. באתי לווילנה. הייתי מדוכא מאד, ביחוד לרגל הפוגרום ולרגל פיזור הדומה, והנה נודע הדבר כי כמעט כל חברי הדומה נסעו לליבורג (פינלנד) והציעו כרוז לעם הרוסי שיעמוד על זכויותיו ושלא יכנע ויחדול מלשלם המסים עד שיכונס הפרלמנט השני. הממשלה ידעה כמובן מהכרוז הזה, והתאמצה שבשום עתק לא ידפיסו אותו. ובכל מערכות העתונים הרוסים היו באותו ערב משמרות של המשטרה, שניתנה להם רשות להשגיח אם יש שם הכרוז הזה או לא. ואם ימצאו עתון שיכניס את הכרוז, עליהם יהיה להחרים את הגליונות, לסגור את הדפוס ולתבוע את העורך לדין.

הכרוז הזה נתקבל באותו היום בוילנה מקניגסברג, שהיה מודפס באחד מעתוני הבוקר שם. הרגשתי עצמי חייב להשתתף בצרות וביסורים של חברי הפרלמנט שחתמו על כרוז זה מפני שכתבתי קודם, שחברי הפרלמנט יעשו דבר מה ולא יסתפקו רק בדיבורים ומחאות, ושכל העם יעזור להם. והצלחתי להדפיס את הכרוז הזה מפני שהמשטרה לא השגיחה על בית הדפוס, שבו נדפס עתון עברי. אמנם באותו הדפוס נדפס גם העתון של ה„בונד“, „פאלקסצייטונג“, אבל המערכת של העתון הזה לא הדפיסה את הכרוז. יצא באמת דבר משונה, שרק בעתון אחד בכל רוסיה הגדולה, דווקא בעתון עברי, נדפס הכרוז הליבורגי. הספקנו אפילו

לשלוח את הגליון הזה והצנזור שטיינברג החרימם רק גליונות אחדים אחרי הצהרים. ידעתי כי עונש צפוי לי. ממשרדו של שר הפלך לא הודיעו על זה לפטרבורג מפני שהתביישו על שלא השגיהו על כך שבעתון עברי נדפס הכרוז. סכנה לעתון לא היתה מפני שהיה כבר מוכן רשיון עתון חדש בשם „הד הזמן“. ידעתי שהדבר רק נוגע לי והייתי נכון לסבול.

4

הממשלה לא סגרה את „הזמן“ אחרי הדפסת הכרוז הריבורגי, אלא התליטה לתבוע אותי לדין והפיצה הודעה בכל המשרות ברוסיה הגדולה שמחפשים את בן-ציון כץ בעון זה וזה. כבר הייתי בלתי ליגלי, וככל זאת נדפס שמי על העתון „הזמן“ כעורך. אלא שהעתון נסגר ימים מספר אחרי פיזור הדומה, מחמת חוסר כסף. הספקנו רק להדפיס מאמרים על הפוגרום בביאליסטוק. בפוגרום זה השתתפו גם פועלים, והשתתפות הפועלים בפוגרום זה נתנה חומר רב להלל צייטלין להאשים לא רק את הממשלה, אלא את רוסיה כולה, את כל העם הרוסי, והוא העמיד את השאלה הסטריאליסטית.

כדאי להקדיש כאן פרק קטן לעתונות העברית בתקופת המהפכה הראשונה של הרוסים, כלומר מהפכת אוקטובר 1905. „הזמן“ התחיל לצאת בדצמבר 1904 בליגנה. היה זה העתון השלישי היומי בעברית. „הצפירה“ ו„הצופה“ יצאו שניהם בורשה. וילנה היתה מרכז תחום המושב. לעתון „הזמן“ הרשקו כוחות רבים. אחד היוזמים היה הסופר בן-אביגדור, בעל הוצאת „תושיה“, אבל כסף לא השקיע. הוא רק מצא חובב יודע, י. א. ריבקיין, שהשקיע כיסוד 20 אלף רובל. היה זה סכום ניכר, אבל לעומת ההוצאות הגדולות היה סכום מצער. הוקמה מערכת גדולה בתכנית אירופית, ותוך מעתון יומי תחלטה גם על הוצאת ירחון „הזמן“, הירחון הראשון הגדול בכמותו בעריכת דוד פרישמן, וחרץ מזה להוציא גם שבועון ילדים „החיים והטבע“, ניתן פרס לכל קורא „הזמן“ — כל הכרכים של „דברי ימי ישראל“ מאת גרץ בתרגומו של שאול פנחס רבינוביץ (שפ"ר) במחיר רובל אחד. אמנם היו חותמים במספר הגון, אבל בכל זאת היה הפסד גדול. עברו רק חודשים אחדים ו„הצופה“ בורשה נסגר ונשארו רק שני עתונים יומיים „הזמן“ ו„הצפירה“. אולם בראשית שנת 1906, אחרי המניפסט של אוקטובר והפוגרומים, נסגרה גם „הצפירה“ בשל מאמר של ש. י. יצקין „בין דם לדם“. אמנם העתון נסגר לשלושה חדשים. אבל הוצאת „הצפירה“ לא נתחדשה במשך כמה שנים. נשאר „הזמן“ כעתון עברי יומי יחיד! הוצאת „הזמן“ התליטה להוציא עתון יומי בשם „די צייט“ גם באידיש, בשעה שהיו כבר עתונים יומיים אחדים באידיש. העתון „די צייט“ התקיים רק במשך חדשים אחדים, וזה גם כן גרם הפסד להוצאת „הזמן“. את כל ההפסד נשא י. א. ריבקיין, אבל בשעה שעלה ההפסד לששים אלף רובל זהב, לא יכול היה להמשיך יותר, וזה היה בדיוק אחרי פיזור הדומה והפוגרום בביאליסטוק. על י. א. ריבקיין היה עוד שלם כשלושת אלפים רובל פיצויים לסופרים. סכום כזה של 63 אלף רובלים זהב לעתונות העברית היה זה הסכום הגדול ביותר בעולם העתונות העברית. באותו הזמן חדל גם „השלוח“ לצאת, ונשארו בלי מלה עברית. נמצאה בורשה קבוצה שהתחילה להוציא עתון קטן בשם „היום“ בעריכת י. ת. זגורודסקי. אולם העתון לא יכול לספק את דרישות הקוראים שכבר הורגלו לקרוא עתונות עברית. מלאה ושלמה ולרגל המשבר התחילו עתונאים עברים לעבוד בעתונות אידיש, שיצאה אז בורשה, כמו הלל צייטלין ודוד פרישמן. אולם מנהל „הזמן“,

צירים יהודים בדומה הרוסית

מקסים וינאבר

לאון ברמסון

ד"ר צבי ברוק

ד"ר שמרוא לויין

עוזר בנימיק (ולדימיר) יעקבסון

צבי (גריגורי) ילוס

ד"ר שמשון רוזנבוים

ד"ר ניסן קצנלסון

תתנו של י. א. ריבקיין, פ. מרגולין, לא התיאש והחליט אחרי קימוצים שונים בדפוס ובמערכת, לחדש את הוצאת העתון היומי. ההכנות לחדוש העתון נמשכו כמה חדשים, והוא נתחדש בסוף שנת 1906.

5

במשך החדשים האלה היה פוגרום נוסף ברוסיה. בעוד שבביאליסטוק היתה הממשלה רק מסיחה להשתתפות פועלים והמוני העם, נערך בשדליץ פוגרום צבאי ממש. לא היה לי שום מקום לכתוב, ודוקא באותו הזמן יצאה מחברת של הד"ר יוסף קלויזנר בשם „נגד הזרם“, מקדשת לאחד העם לים מלאות לו 50 שנה, והיא ככתב־אשמה נגד „הזמן“ ונגדי ביהוד על שהלכנו „עם הזרם“. ראינו במהפכה משום פתרון או פתרון חלקי לשאלת היהודים ברוסיה. אחד העם היה היחידי בימי הבחירות לדומה הראשונה שטען, כי אין ליהודים להתחשב לאיזו מגמה פוליטית שייך המועמד לבחירה בדומה. כולם חשבו שרק הקדטים שהכריזו בתכנית הפוליטית שלהם על שיוזי וכויות לכל יושבי רוסיה מבלי הבדל דת וגזע ראוי. מצדנו להבחר לדומה הממלכתית, אבל בשום אופן לא האוקטיאבריסטים, אף בשעה שהם אומרים שיצדדו בפרלמנט בזכויות היהודים. אחד העם טען כי אפשר גם לבחור באוקטיאבריסטים (ראה מאמר „נשכחות“, כל כתביו, עמ' שצ"ה). „הזמן“ נלחם נגד זה ביהוד, אמרנו שקשה להאמין גם לקדטים שהכריזו על זכויות האזרחים בלי הבדל של דת וגזע, אבל בכל אופן אין להאמין לאלה שלא הכריזו, ושבדאי אי אפשר להאמין להם, כשיכריזו על יחס טוב ליהודים. „הזמן“, אף שהיה נגד התכניות של המפלגות הסוציאליסטיות, היה אומר „בשעה שיש מועמדים מצד אחד אוקטיאבריסטים ומצד שני סוציאליסטים, עלינו לבחור בסוציאליסט בשעה שידוע לנו שהוא בעד זכויות שוות ליהודים כמו לכל האזרחים. האמנתי, שנצליח בכל אופן לבטל את תחום המושב. זה היה באמת כחם על כל העם הרוסי, והיה ברור לי שכל המפלגות הסוציאליסטיות וגם הקדטים יעזרו לנו בענין זה. מטעם זה דרשתי שלא נשים לב למטרותיהם הפוליטיות של המועמדים הרוסיים, אלא רק לנקודה הזאת — ולעזרה במלחמתנו לשם השגת זכויותינו בכלל וביטול תחום המושב בפרט. הדבר נחמלא רק כעבור 11 שנים, במרס 1917. והמלחמה לשם זה במשך 11 השנים ידאי שקרבה למטרה. כמובן, לא ראינו אפילו בחלום שאפשר שתבוא אחרי כן המהפכה הבולשביסטית, שתהפוך את הקערה על פיה.

6

לפני סוף 1906 כבר התחדש „הזמן“ ולא עברו ימים מעטים והעתון הקטן „היום“ שיצא בורשה בעריכת זגורודסקי נסגר. „הזמן“ היה שוב העתון היומי העברי היחידי בכל העולם. הערך הספרותי של העתון ירד מפני שיצאו ממנו סופרים חשובים בגלל חוסר אמצעים, אבל ביחס למגמה הפוליטית לא נשתנה שום דבר. עמדה על הפרק שאלת הבחירות לדומה השניה. היה הבדל גדול בין הבחירות לדומה הראשונה ולדומה השניה. בראשונה הכריזו הסוציאליסטים חרם על הבחירות, לפיכך יצאה הדומה ליברלית ולא סוציאליסטית. אבל הסוציאליסטים דמוקרטים התחרטו על זה ובבחירת לדומה השניה השתתפו כולם במצב רב. היהודים לקחו כמובן גם כן חלק גדול בבחירות, אבל הממשלה הרוסית נקטה באמצעים להפריע ליהודים עד כמה שאפשר. קודם כל ראתה שבולגנה לא יבחר יהודי אף שרוב התושבים היו יהודים והזכות היתה לעיר וילנה לשלוח ציר, אבל

הממשלה חילקה את העיר לפי האזורים באופן שהפולנים יוכלו להיות הרוב בבחירות. גרוזנברג כבר לא יכול לעמוד לבחירות, מפני שהיה ידוע מראש שהיהודים יכשלו לפי האזורים. היתה מחלוקת חריפה ביחס לבחירות מאוריסה. היה שם מועמד מצוין וחשוב מאד, ולדימיר ז'בוטינסקי, שבאמת יכול היה למלא את התפקיד של בא-כוח העם היהודי. הוא היה יכול להלחם לזכויות היהודים לא פחות מוינזור בדומה הראשונה בכשרונו הרב. וינזור כבר לא היה יכול להתבאר מפני שחתם על הכרזת הויבורגי ונפסל בכלל להבחן. אולם היהודים באודיסה העדיפו את המועמד פרגאמנט, אף שהיה יהודי מומר. אוסישקין אמנם נלחם נגדו, אולם המפלגה הקדטית העמידה את פרגאמנט כמועמד והיהודים נכנעו. בכלל נחלו היהודים מפלה בבחירות לדומה השניה. נבחר רק מועמד אחד מקובנה ואחד מקורלנד. נבחר אמנם עוד יהודי אחד מסיביר, ד"ר אביגדור מנדלברג (שהיה אחרי כן רופא בתל-אביב), אבל לא בתורת יהודי אלא בתורת סוציאלידמוקרט. רוב הנבחרים היו סוציאליסטים, סוציאלידמוקרטים, סוציאלי-רבולוציונרים וגם קצת „שחורים“, ז. א. שונאי ישראל כמו קרושכין ומשתתפי הפוגרום בקשינוב.

זמן מועט לפני גמר הבחירות לדומה השניה כבר התחיל לצאת „הזמן“, זוכר אני את המאמר שכתבתי, כי ליהודים יש רק תכנית אחת, שהדומה השניה תביא לידי מפלת הממשלה האשמה בפוגרומים של ביאליסטוק ושלדלי. הכוונה היתה כמובן „להפיל“ את הממשלה לא בדרך מהפכנית אלא על ידי שהדומה תביע לה אי אמון. לא היה בזה משום חטא לפי החוק, ואמנם הצנזור שטיינברג לא מצא בפרסום הדברים שום חטא, אבל לא עברו יותר מעשרה ימים ומפטרבורג נתקבלה נזיפה חמורה לצנזור על שהרשה את המאמר הזה ולא החרים את הגליון ולא הגיש לשופט. בודאי היתה הלשנה, ולא יכולתי להידע בשום אופן מי הוא המלשין. הצנזור אמנם לא הורחק, אבל נגדי הוגש משפט, השני בסדרה אחרי הדפסת חכרת של ויבורג.

בדומה השניה דיבר באחת הישיבות הראשונות הציר צרטלי מגרוזיה, סוציאלידמוקרט, על הפוגרומים בביאליסטוק ובשלדלי ודרש הפלת הממשלה. אבל הנאומים בדומה השניה וכל מה שקרה בשנת 1907 — זחוי פרשה לחדר.

יצחק גרינבוים

יובל שנשכח

(המישים שנה לועידת הלסינגפורס)

בשלהי דצמבר 1906 נתכנסה הועידה השלישית של ציוני רוסיה בהלסינגפורס, בירת פינלנד, שבה אפשר היה לקבל רשיון השלטונות האבסונומיים לכינוס ועידה ציונית. בימים הראשונים של ינואר 1907 ננעלה בבחירת ועד מרכזי להסתדרות הציונית, ששרר בה מעין פיאודאליזם ארגוני: הארץ חולקה לגלילות ובראשם הועמדו „מורשים” — חברי הוועד הפועל הגדול. המורשים היו מתכנסים בשעת הצורך לשיבות, בהן דנו בעיקר בעניני הקונגרס והמדיניות, שפתח בה הרצל. בתירת הוועד המרכזי חיסלה את הגלילות והמורשים, אולם לא פגעה בזכותם כחברי הוועד הפועל הגדול.

ועידת הלסינגפורס הפכה את ההסתדרות הציונית למפלגה מדינית, כמבעת את דרישותיה האזרחיות והלאומיות ואת עמדתה בשאלות יסוד של המשטר ברוסיה. עם קבלת „תכנית הלסינגפורס” פתחה המפלגה הציונית במאבק מדיני ושיילבה אותו במאבקה למען הגשמת הציונות על יסוד תכנית בול (שנתקבלה בקונגרס הראשון 1897) וצורפו אליה החלטות הקונגרס השביעי בדבר הקשר האורגני בין ארץ-ישראל והתנועה הציונית ובנין הארץ ויישובה על ידי יהודים. לפי החלטות אלה מכשירים הישגי המאבק המדיני ומחוקים את בנין הישוב היהודי בארץ, ומן הצד השני משמשת התפתחותו בסיס להישגים מדיניים נוספים של הציונות, שציוה עלינו הרצל, — ציונות של יציאה מן הגלות לחיי חירות במדינת היהודים. כל ימיו עסק הרצל במו"מ מדיני עם השולטן הטורקי ומעצמות אירופה ואף עם האפיפיור ברומא, שיסכימו ויסייעו למתן מגילת-הזכות (צ'ארטר) לגולה היהודית, המפורזת בכל פינות העולם, לעלות לארץ האבות, להתישב בה בהמוניה ולהקים בה את חברת היהודים, כפי שתוארה ב„אלטנלאנד”. כוונת הסוואה זו היתה לא להקניט את השולטן הטורקי ולעקור מלבו כל חשד וכל פתח, שבעיה לאומית חדשה עלולה להתפתח עם כניסת המוני יהודים לפינה זו של האימפריה המתמוטטת שלו ולהגדיל את הניגודים הזעזועים הלאומיים המתישים את שלטונו — וחותרים תחת קיום ממלכתו.

הוצל הרס את שיטת ההסתננות, כפי שקרא לדרך ששלטה בתנועת חיבת ציון, ואת תכניתו בנה על ההכרח לפתור את שאלת היהודים, שאין לה פתרון בארצות הגלות. הכרת הכרח זה על ידי המעצמות תביא לידי יצירת תנאים להתגשמות הציונות. פיזורם, גם מבחינתם של העמים השולטים בהן וגם מזו של היהודים השואפים למכורת-עמם ולחיי חירות ככל הגויים במדינותיהם, יהפוך בעיתם לבינלאומית, שכל העולם הנאור ירצה בפתרונה הציוני.

במשך השנים המעטות של פעולה קדחתנית הגיע הרצל לידי הכרה, שאין להמשיך בדרך שהתחיל בה, התנועה שגדלה והתבגרה דחתה את הצעתו להקים

מעין תחליף לציון באוגנדה, שהוצעה על ידי ממשלת בריטניה הגדולה להתישבות יהודית על יסוד שלטון עצמי לאומי. דחיה זו נתקבלה על ידי הקונגרס השביעי, שנתקיים לאחר פטירתו של הרצל, שחזר בינתיים להכרתו, שרק בציון תחגשם הציונות והתחיל מחפש דרכים חדשות לפעולתו. הדחיה גרמה לפרישת חלק מן המחנה, שניסה להקים תנועת עם חדשה, מושתתת על חיפוש ארץ מתאימה להתישבות בהמון על יסוד זכות לאוטונומיה לאומית. שנים אחדות עסקו הפורשים, ובמיוחד השמאל הסוציאליסטי שבקרבו, בפולמוס משמין את ארץ ישראל והציונות ובחיפוש ארץ מתאימה, שלא מצאו. לא ארכו השנים והתנועה הזאת נעלמה מגורם בתי העם.

ועידת הלסינגפורס נתקיימה בעיצומו של הפולמוס הזה, בו נתברר תוך כדי הגנה על הציונות ועל ארץ ישראל הלכות יסודיות אחדות שנתקבלו לאחר דיון בוועידת הלסינגפורס כיסודות התורה הציונית. התגשמותה של הציונות, נקבע בהן בהלכות אלו, אינה אלא תהליך, שאי אפשר לדעת מראש את זמן הימשכו. ההסתדרות הציונית תיאלץ לסגל במשך הזמן הזה את פעולתה המדינית וההתישבותית לנסיבות הזמן המשתנות. היא תעשה זאת מתוך דאגה בלתי פוסקת להגדיל כחה והשפעתה בארץ ובגולה ולעמוד על המשמר, כדי שתוכל לנצל לטובתה את הקונינקטורות המדיניות הנוחות, שיוצמו עם החליפות והתמורות בחיי העמים המדינות. דרך התגשמה תהיה ארוכה וקשה, דרך עליות וירידות מתוך מאבק בלתי פוסק, שצורותיו יותאמו לנסיבות הזמן, לפי כוחותי הגדלים של הישוב בארץ ישראל ושל התנועה בגולה וצרכי המוני היהודים, הפזורים בעולם והכוחות המונגדים שיתנגשו בהם כפעם בפעם.

נוסחא זו, הברורה לנו כעת כל כך, לא נחלתה עדיין לעינינו בימי הלסינגפורס בכל פרטיה. ברור היה לנו, שאי אפשר לה לציונות להתגשם כאילו מתוך קסטרופה, בקפיצת הדרך. זכותנו תינתן לנו מגילות מגילות.

ב

שליחת הציונות הקסטרופאלית, כפי שקראנו לה בהלסינגפורס, עוררה כמובן שאלות רבות ומסובכות. ידענו והאמנו פחות או יותר כל ימי הרצל: כשתגיע השעה הגדולה ותוענק לנו אותה מגילת הזכות הגדולה, הצ'רטר בלשון הקונגרסים, תתחיל היציאה המתוכננת בהמון, המתוארת כל כך יפה ב„אלטנזיילאנד“. כל יהודי הגולה לא יעלו ארצה, אלא רק „שאינם יכולים או אינם רוצים להתבולל“. העליה תהיה תהליך, שאין לדעת מראש כמה זמן יימשך, באילו מכשולים ואבני נגף תיתקל, אם תהיינה בה עליות ומה יהיו הירידות, טיבן והשפעתן. העליה נראתה בימי הרצל מעין „יציאת מצרים“, בניגוד גמור לאותה „הסתננות“ בימי חובבי ציון, שלעצ לא הרצל לעג מר כל כך. ואילו אם התגשמותה של הציונות אינה אלא תהליך ולא תצויר אפשרות של „יציאת מצרים“ חדשה, הלא יש לשאול מה יהיו חיייה של הגולה, מה יהיו גורלה ומאבקה. כלום אפשר היה להעמיד את הציונות מן הצד לחיי יום יום ובעיותיהם? כלום אפשר יהיה לעזוב את הגלה לנפשה, להפקירה בידי מנהיגיה ומוריה הבלתי ציונים, המתבוללים למיניהם, המשלימים מראש עם כליונו של העם היהודי? שהם יעמדו בראש המערכות לשיפור תנאי החיים ולשיויון בתנאי של התכחשות לקיומו של עם יהודי ושאילות הגאולה שלו? אם יזוכחו המוני העם, שהציונות אינה פותרת בהגשמתה את בעיות חיי יום יום ושרק חלק קטן של העם נהנה ממנה, מהחיים החדשים המתפתחים בארץ האבות,

תוך חבלי הסתגלות קשים להם, הרי יפנה העם ברובו עורף לתנועה, העוזבת אותם לנפשותיהם. ואז ייפקע כוחה של התנועה ויכולתה להגשים את שאיפותיה בהתאם לנסיבות הזמן.

מחשבות כאלה התעוררו במחנה הציוני ברוסיה, שתסיסה כבירה, מדינית וסוציאלית, אחזה בכל עמיה ובמיוחד באינטליגנציה ובפועלים, בחוגים הנאורים של הבורגנות, וחדרה להמוני האכרים ולחלקי הצבא, שהוכו במלחמת יאפאן ונודעו אמונתם בקיסר ובתבונתו בהנהגת המדינה, ובראש וראשונה ביועציו ועושי דברו. המוני היהודים, שהיו נחנקים ממש בתחום המושב, בעריו ובעירויותיהם כי הכפרים היו סגורים בפניהם, נתעוררה בהם התקווה, שעומדת לפרץ מהפכה אדירה, שתשנה את פני רוסיה, תהרוס את בנין ההגבלות שנערכו בימי הקיסר אלכסנדר השלישי ויוענק להם השוויזון האזרחי, דוגמת ארצות אירופה המערבית ואמריקה. ייפתחו לפניהם מרחבי רוסיה הענקיים, ייפתחו דרכי פרנסה ועבודה והשכלה, המאפשרת עליה מהירה במעמדם הכלכלי והציבורי.

תזון זה קסם לבורגנות לכל שכבותיה ולאינטליגנציה שלה. הפועלים היהודים חזו אותה שעה בדמיונם התגשמות הדרישות הסוציאליות, שנלחמו לזו החל משנות התשעים של המאה התשע עשרה, וראו עצמם כנושאי המהפכה העיקריים. שלא יעצרו באמצע הדרך, כמו הבורגנים, וילכו עד סוף הנצחון, ויגשימו את המהפכה הסוציאלית. המפלגות הסוציאליסטיות וביניהן הציונות והטריטוריאליסטיות, שעוד פירפרו בהן חיים כלשהם, התחרו עם ה"בונד" להלכה, ולמעשה נגררו אחריהם.

הציונות נדחתה לקרן זווית. אמנם אותה שעה נולד הרעיון של הגשמה עצמית, ולקול קריאתו של המורה יוסף וויתקין התחילה העליה השנית. צעירים עלו ארצה לחיות בה חיי עבודה ולהקים מעמד של פועלים יהודים, שיכבדו את העבודה הגוצרת בהון בוגי המושבות ותומכיהם מא"ל. אולם מתי מעט היו, וישומם לא ניכר ברחוב היהודי, שקיבל בהתלהבות את בשורת המהפכה. בעריו ועירויותיו של תחום המושב נראו היהודים בשורות הראשונות של ההפגנות ובין ראשי הנואמים באסיפות, ובנאומיהם בישרו את בואה ונצחונה של המהפכה ואת מיגורו של המשטר המדכא והעושק. על מעמדם המיוחד של היהודים המעיטו לדבר ואת דרישותיהם, ובמיוחד את הדרישות הלאומיות, הבליעו בערמה. כי חזקה היתה אמונתם, שנצחונה של המהפכה יביא ממילא לביטול ההגבלות, ואז לא יקשה להביא גם לידי מילוי הדרישות הלאומיות בתחום החינוך ולשון והתוראה בבתי הספר ליהודים.

ואילו הפמליה של הצאר לא איבד עוד עשתונותיה. בלחץ דרישותיו של העם, שהשתיק את החיים במרחבי המדינה הענקית בשביתתו הכללית, שהעמיד את הרכבות ובזה פגע לא רק בכלכלה אלא בשיחורר הצבא. שעמד עוד במורח הרוחח וחיכה בקוצר רוח להעברתו לרוסיה האירופאית ולמקומות מושבותיו, נתפרסם מניפסט של הצאר ניקולאי השני בדבר בחירת דומה מחקקת, וקביעת החירויות (חירות הדפוס, הדיבור, האיגוד וכו'). מצבם של היהודים וביטול ההגבלות לא נזכרו אף במלה אחת במניפסט זה. לא הוכרז על מתן שוויון אזרחי ליהודים.

מחנה המהפכה ראה במניפסט סימן ראשון לווייתורי המושל הקיסרי וניסה בהפגנות להדגיש, שאין הוא מוצא סיפוק בו. אולם הפעם נפגש בהפגנות תודעה של נאמני הצאר, סוודרו על ידי הבולשת וחשוכי העם שעמדו לפקדתו של השכבות העליונות. שעוד דבקו בצאר, הללו התנגשו בהפגנות המהפכניות בערים

רבות ומהתנגשות זו עברו לפרעות ביהודים. גם באותם המקומות שלא הגיע הדבר להתנגשויות אורגנו ההפגנות לפרעות ביהודים.

מצב זה עורר את העתונות הציונית לפעולה נמרצת. היא לא הסתפקה במאמרי ביקורת והסברה, אלא פתחה בדיון על המוצא ממצב זה לציונות. פרי הדיונים האלה היתה הצעת מצע להסתדרות הציונית.

ועידת הליסינגפורס דנה במצע וקיבלה אותו בשינויים קלים, כתוצאה שתחייב את הוועד המרכזי ותועמד לדיון בתאי המפלגה, ובעידה הבאה תידון עוד הפעם דיון סופי.

היה לי הכבוד הגדול להרצות בוועידת הליסינגפורס בדבר המצע, שהועמד לדיון. יצאתי מתוך הנחה יסודית, שהיהודים הם עם גם בארצות הגולה וצרכי החיים שלהם הם הקובעים את דרישותיהם המדיניות, המשפטיות והכלכליות, ביתר באותן הארצות שנתרכזו בהם בהמונים גדולים ובבדלים הם לא רק בדתם אלא גם בלשונם ובתרבותם ובצורות חייהם. בניסוח הדרישות הללו ניכרת, כמובן, השפעת התאורות המדיניות הכלכליות, אבל היחס למשטר יסודותיו וצורותיו נקבע בעיקרו של דבר על ידי הצרכים הקיימים, המתפתחים והמשתנים בהתאם לנסיבות הזמן ולחץ הסביבה, הכלכלה והתרבות של העמים השליטים. הגולה היהודית — מלחמה תחום מיוחד, שבו ישלוט שלטון עצמי פתוח או יותר רחב בהתאם לתנאי החיים השוררים בחייו של כל מיעוט ומיעוט. אולם היו בינינו גם בלתי מאמינים בנצחיות הגולה וחולמים על ריכוז היהודים במולדת הנבנית ב"קירובן גלויות", כלשונונו היום. אלה שלא ירצו בכך וישארו בארצותיהם, תוקל עליהם הטמיעה, ואם תביאם לידי כליון גמור כיהודים, הרי זה יהיה בחינת מיתת נשיקה.

לדעתם לא היה די בקשר רעיוני, תנועין בשאיפה לחיים לאומיים מלאים, שלא תצויר אפשרותם בתנאי כל גולה. טבע החיים בפניור, אמרו, תוך התרכזות בעיר ובעבודות ומקצועות עירוניים, יגביל את תחום השלטון העצמי הן מבחינה פנימית והן מבחינה חיצונית, ממלכתית כללית. ההבדל בין אבטנומיה של חבל מדינה מסוייט, המאוכלס במיעוט לאומי בממלכה כולה המהווה רוב בארצו הוא, מתבטא בהעברת השלטון לנציגות אזורי תושבי אותו חבל הארץ. כוח הכפיה, המשמש יסוד העברה זו, מקורו בקשר האורגני בין הארץ ותושביה העוסקים בלתי פוסקת לה לא רק עם הסיכוי והעושר אלא גם עם הטמיעה, שהיא תוצאה מדיניות תכפיה של השלטון, אלא גם עם זו הנובעת מכוחה הכלכלי, המדיני והתרבותי של הסביבה, שאלה נאלצים היהודים להסתגל בחייהם הפרטיים והציבוריים.

התנועה הציונית, המכירה ששאיפותיה מתגשמות מתוך תהליך של מאבק מדיני ובנין התישבותי, שוללת את הגלות, אבל לא את הגולה, הקיים תבאצרות שונות. אדרבא, היא מעוניינת, שהגולה תשמור על ייחודה הלאומי, תילחם לתנאים נוחים לקיומה והתפתחותה אגב כפיה דתית ולאומית, נגד הגבלות פוגעות בשוויונה האזרחי ובעד זכותה להמשיך בחיים דתיים ולאומיים עד כמה שמישים כוחותיו ומצביו של מיעוט בקרב סביבה של עם אחר השליט במדינה.

בימים ההם גדולה היתה האמונה, שבמישטר דמוקראטי, בו ישלוט קהל אזרחי המדינה, יקבע לכל מיעוט מרכזו בארצו וכמו כן למפוזר ברחבי הממלכה בכל משלתייך ועבודות אדמה והם מעורים בקרקע מולדת. אולם גם במקרה זה משאיר לו השלטון המרכזי של המדינה כולה תחום של שליטה בלעדית בענייני חוץ ובטחון, שהם ביטוי לרבוניות המלאה של הממלכה כולה על כל חבליה, לא כן בחי

מיעוט מפורז, שאינו מעורה בקרקע, — חסר לו היסוד לכפייה. הכל תלוי ברצונם של בני המיעוט ובהסכמתו של השלטון המרכזי וכן של זה בפרובינציות אסונר מיות להעניק משלטון למיעוט מה שדרוש לשם ניהול עניניו הפנימיים וטיפול צרכי המיוחדים.

לפיכך נבדלה התפיסה הציונית בדבר תוכניות הלאומיות גם מזו של ה"בונד" וגם מאלה של הסיעות הציוניות הסוציאליסטיות שלא הבדילו בין אוטונומיה פרסונאלית לבין ארצית. יאמר כאן בסוגריים, שבימי הלסינגפורס לא היה לנו עדיין הנסיון, שקנינו בימי המהפכה של 1917, ולא ידענו עדיין שכל זכות, שאינה מוגנת בכוח מזוין בשעת הצורך, ערכה אפס, והיא תלויה ברצונו הטוב של השלטון המרכזי, שקיומה של חסיכה לאמית מפורזה דורשת זכויות לאומיות, עומס מטריד הוא לה ומכשול במדיניות הפנימית. ולא עלה על דעתנו באותם הימים, שאף הזכויות היסודיות של מיעוט משולל אפשרות הגנה על זכויותיו בנושק ביד — יסודן רעוע והוא תלוי בכוחותיהם של השליטים, אינטרסיהם ושרירות לבם.

לא קל היה בעצם ימי ההתלהבות המהפכנית להתייבב נגד המרבים לתבוע בדרישות הלאומיות ולצמצמן בדרישה לשלטון עצמי משתת על הקהילות ועל הצרכים הריאליים. אולם בזה לא נחלקו הדעות בוועידה. הן נחלקו בבעיה עיונית מבעיות היסוד של הציונות, בבעיה היחס ליציאה, שהיא ראשיתה ואחריתה של הגשמת הציונות. מובן, שהפעולה הציונית צריכה להיות מכוונת לעידודה של העליה ולארגונה. אמרו: אסור לה לטפל בענינים העומדים בניגוד לכיוון זה. פירוש הדבר: המאבק לשיפור מצבם של המוני היהודים בארצות הגולה אינו בא אלא לשם יצירת תנאי פגוחים ליציאה ולעידודה. בשום אופן לא תוכל 'מטרת המאבק המדיני של המחנה הציוני להיות השרשתם של היהודים בארצות מושבותיהם. שאיפה זו מציינת את הסיעות, כגון ה"בונד" והפולקסיטים למיניהם הרואים במצב של גלות צורה מיוחדת של קיום לעם היהודי.

הציונות שוללת דעה זו מעיקרה, טענה, ורואה במצב הגלות אנמליה ואסור לאומי. שאיפתה — לרכז המוני יהודים ולהקטין את פיזורם וקיומם בגלות עד כמה שאפשר. אי אפשר איפוא לנסח את שאיפותיה של ההסתדרות הציונית בגלות כאילו מכוונות הן ליצירת מצב קבוע, שיחסל או יחליש את רצון היציאה. נאמר, שמטרתו של המאבק הוא יצירת תנאים נוחים ליציאה לארץ ואף חיזוק התשוקה לה. הטענה שלי וחברי היתה, שלמעשה לא יצויר מבוקשנו לשיוויון מלא ותכיות לאומיות בארצות הגלות לשם עידוד יציאה מהן, אלא יש להבין, שעצם המאבק לזכויות לאומיות ושמירה על קיומן יעורר בהמוני היהודים את ההכרה, שחוסר בסיס טריטוריאלי, וריכוז המונים בו, המאפשר הגנה בנושק ביד, הוא המפריע לעם יהודי המפורז לפתור בארצות מושבותיו את שאלות קיומו כעם החי חיי חירות מלאים. עצם המאבק, אפילו אם יצליח, יוכיח לו שחיי חירות מלאים אינם אפשריים אלא במולדת ובמדינה, שבה העם שולט בגורלו ומגן על קיומו והתפתחותו.

שוב צריך לומר בסוגריים: לא היה ביכולתנו בימי הלסינגפורס להוכיח את צדקתנו מתוך נסיון שניקנה בתקופת המהפכה של 1917, מלחמת העולם השנייה ותוצאותיה השליליות האיומות. אולם יש להדגיש כאן שלמעשה חילוקי דעות אלה לא השפיעו כלל. בעצם המאבק המדיני שהתחיל לאחר הלסינגפורס בשם ההסתדרות הציונית שלטה אחדות שלמה.

כשנתקבל המצע ההלסינגפורסי התחילה הריאקציה ברוסיה גוברת והולכת. המניפסט של הדומה הראשונה, שנלחמה בראש ובראשונה לביטול שלטון היחיד של הקיסר ולקביעת ממשלה אחראית בפני העם ועם זה לחיזוקן והרחבתן של החירויות שהובטחו על ידי המניפסט של אוקטובר 1905, לא הצליח לעורר את העם. הוא מנע אמצעי ריכוז גדולים יותר ושינוי חוק הבחירות לדומה השנייה. אולם גברה השפעת השלטונות על האיכרים, שהתפרצויותיהם דוכאו באכזריות בפלכים שמחוץ לתחום המושב, ובערי התחום ועיירותיה וכן בכפרים גדלה האנטישמיות בין האכרים. התוצאות לא איחרו להתגלות בתבוסה של היהודים והציונים בבחירות לדומה השנייה. אולם גם דומה זו לא האריכה ימים ופוזרה לאחר שנאסרו רוב חברי הסוציאל-דמוקראטית ונדונו לעבודת פרך באשמת הכנת קשר מזוין נגד המשטר והשלטון.

העם לא זע, וממשלת סטוליפין פירסמה חוקת בחירות חדשה, שנתנה רוב לנאמני המניפסט של אוקטובר, כלומר למצמצי תוכנו. במשך כל התקופה הזאת לא בוטלה שום הגבלה של זכויות היהודים ושאלת מתן שיויון ירדה מעל הפרק בכלל. הריאקציה נשתלטה על המצב.

מצע הלסינגפורס, שנתקבל עם פיסומו בקרירות ובביקורת חריפה בעתונים בשל דרישותיו המדיניות והסוציאליות הרדיקאליות, ירד מעל הפרק. בדומה השלישית ישבו רק שני צירים יהודים, והיחס אליהם היה משפיל ומבוזה. על מאבק פוליטיסטי יעיל אי אפשר היה לחלום. גם סיעת ק"ד הסתגלה למצב. הסיעות המהפכניות דוכאו ושותקו. אף על פי כן לא בוטל המצע. הוא נגזז לימים טובים יותר. והם באו בשנת 1917. בוועידה השביעית שבפטרבורגאד בחדש מאי 1917 אושר המצע כמעט בלי שינויים.

ברחבי רוסיה הדמוקראטית, שהוכרז בה חודש לאחר נצחונה של המהפכה השווייון האזרחי המלא של היהודים, כמו בערים ובעיירות של התחום לשעבר וגם מחוצה לו קהילות עממיות, ששלטונותיהן נבחרו בבחירות דמוקראטיות. השלטונות האלה לא המתינו לאישורה של הממשלה ופתחו בעבודה לספק את צרכי האוכלוסיה היהודית על חשבון מסים, שהתחילה לשלם לקופות הקהילות מרצונה הטוב. באוקריינה, שכבשה לעצמה אוטונומיה פרובינציאלית רחבה, הוכרזה אוטונומיה פרסונאלית למיעוטים המפורזים, ובראשם המיעוט היהודי. מיניסטר לענייני יהודים קיבל יפוי כוח להגשים את האוטונומיה והתחיל מקים קהילות ובתי ספר, שהשליט בהם את אידיש כלשון הלימוד וגם עברית בלחץ דרשי חינוך עברי. בליטא הוכרזה להוגשמה אוטונומיה פרסונאלית למיעוט יהודי. שאלת לשון הלימוד לא הביאה כאן לידי פולמוס פנימי ונפתרה בדרכי שלום, הלשון העברית תפסה כאן את המקום בראש. בלטיביה וברומניה — בבסרביה הרוסית שסופחה אליה, — לא הוענקה אוטונומיה פרסונאלית, אולם נוצרה רשת של בתי ספר יהודיים ולשון הלימוד בהם עברית. בלטיביה ובאסטוניה נוסדו בתי ספר ליהודים, ולשון הלימוד בהם עברית, אידיש ואף רוסית. בפולין שקמה לתחיה, התחיל מאבק קשה בדבר שיויון מלא וזכויות לאומיות ובמיוחד לשם הכרת השלטון בבתי ספר, שלשון הלימוד בהם עברית או אידיש.

בעקבותיהן של כל העובדות האלה ובמאמציו של ועד המשלחות היהודיות, שנבחרו על ידי הועדים הלאומיים היהודיים באירופה והקונגרס היהודי בארצות

הברית, נתקבל על ידי ארבעת הגדולים הסכם שסופה לחזרה השלום עם גרמניה, הידוע בשם הסכם בדבר זכות המיעוטים בממלכות החדשות ובאלה שגבולותיהן הורחבו. הממלכות האלה חתמו עליו רובן שלא ברצון וחוץ מתאוות והחלטה פנימית נחושה שלא להגשים את ההסכמים בפועל ממש. אכן סעיפי ההסכם לא היו ברורים כל צרכם ולא הסכימו לתביעותיו של ועד המשלחות, אולם לנציגויות הפרלמנטריות של היהודים בפולין ובארצות אחרות ניתנה אפשרות להסתמך במאבקן המדיני על הסכם בינלאומי.

סערות מהפכניות ומלחמות-אזרחים עוות, שפרצו בינתיים בשלהי מלחמת העולם הראשונה ולאחר כניעת גרמניה והתפוררות אוסטריה, הרסו את האוטוריזם הפרסונאלי באוקראינה המזרחית, שהשתלטו עליה צבאות רוסיה המועצתית, ובאוקראינה המערבית, חלק מגליציה המזרחית, שנכבשה בידי צבאות פולין. בשתי הארצות האלה לוחה חיסולה של המדיניות האוקראינית בפרעות דמים ובמיוחד במזרח.

האסיפה המכוננת ברוסיה פוזרה על ידי הבולשביקים, שניצחו במהפכת אוקטובר 1917, והקומיסר לענייני היהודים דימאנטשטיין פיזר את חקירות הדמוקראטיות ואת הוועד המרכזי שהוקם בוועידת מוסקבה, שכונסה עוד בימי הממשלה הזמנית. נסגרו כל מוסדותיו ובתי ספר, ביחוד אלה שעברית היתה בהם לשון לימוד. ברחוב היהודי ניצחה ה"מהפכה הפרולטרית", שארגנה על ידי הקומיסאריאט הנ"ל חייבסקי, שעמדה לצדו.

פרץ סמולנסקין

תכנית עליה לארץ ישראל

אנו נותנים בזה את סוף התזכיר, שהגיש הסופר פרץ סמולנסקין בשעתו לחברת „כל ישראל חברים“ בפריז על מצב יהודי רוסיה ורומניה. ראשית התזכיר נתפרסמה בחוברת ד' של „העבר“ בצירוף מבוא מאת ד"ר ישראל קלונר, המהדיר את התזכיר לפי כתב יד בארכיון הציוני בירושלים. התזכיר כתוב גרמנית.

אחד ושמו לוטווסטאנסקי, שהמיר את דתו שלוש פעמים, הידוע לשמצה כעם הארץ, חיבר ספר עבה, שבו הוא „מוכיח“ כביכול לפי מובאות מן התלמוד, שהיהודים זקוקים לדם. הוא מביא אפילו מימרות אחדות מן התלמוד, שבהן מצות דם מפורשת. אמנם אדם זה לא הבין מימיו שום מלה עברית ומצטט למשל מסכת ביצה עמוד תק"ט, בעוד שבכל המסכת אין אלא 40 דפים, ובכלל אין שום מסכת בתלמוד שיש בה יותר מן קע"ו דפים. שהם שלוש מאות וחמשים וששה עמודים. מלומד זה לא טרח אפילו לחקור וברזה מלבו מלים שלא היו ולא נבראו. תמורת זאת קיבל משרה גבוהה ואות הצטיינות מזהב על אמנות ומדע. הקיסר הנוכחי, שקיבל בתורה את הקדשת הספר, נתן למחבר במתנה עשרת אלפים רובל ושיבה אותו באגרתו על העבודה המדעית היסודית לגילוי האמת בדברי הימים. מובן מאליו שדבר זה עשה רושם רב על העתונים. הם שאבו עוז וירקו אש על היהודים ככל אות נפשמם. בארץ אחרת היו הדברים מגיעים מיד להתנפלויות. אבל לאשרנו אין הרוסים מרבים לקרוא בעתונים, ושנאת דת ליהודים זרה להם, והמצב הכללי היה טוב באופן שלא היה מקום לקנאה. לפיכך לא השפיעה ההסתה בעתונות בדרך כלל. אבל הממשלה עשתה בשיטה את שלה. באודיסה פרץ בשנת 1871 בפעם שניה פוגרום איום, שבו נפלו חללים רבים. נשים גאנסו בפומבי וגגרים גזק של שמונה מיליון רובל. המושל קוצבו לא הפריע, הפורעים לא נענשו, לעומת זאת הוטלו קנסות על היהודים שרצו לעמוד על נפשם. קוצבו הוצעה לדרגת רוזן. מופת טוב. מיד אחרי זה כאילו רצתה הממשלה להראות לפורעים את הכרתה. היהודים גורשו מבסרביה, מקיוב זמן הכפרים, ואלפי משפחות נהרסו ממעמדן. מן העיר טומרוק גורשו בשנת 1871 היהודים מתוך הגנימק שהם מפיצים את הכפירה היהודית. עם זה נעשה לחץ ניכר על הנוער היהודי המתלמד. השתמשו בכל האמצעים כדי להרחיק אותם מן הלימוד (פתחו מריבוי המשכילים היהודים). התוצאה הייתה שגם מבתי המדרש לרבנים ניטלו זכויותיהם. שוב לא נחשבו לבתי ספר תיכוניים, גומרי בתי המדרש לא נחקבלו לאוניברסיטאות, ובתי המדרש אסור היה להם להיות מוסדות להשכלה ורשאים היו רק לתנך רבנים ומורים לדת. התלמידים רבים, שרצו להקדיש עצמם לאומנות זאת, היו יותר מאשר יכלו שני בתי המדרש להכיל, ולפיכך ביקשה קהילת אודיסה רשות להקים עוד בית מדרש כזה, מכיון שהקונות גדלו מאד ומס הגרות שהלך וגדל הספיק לחמישה בתי מדרש גם לאחר שהממשלה השתמשה באחוז ניכר מן הכסף

לצרכים אחרים. בתשובה על בקשה זאת נסגרו בתי המדרש, והמורים פוטרו ללא קצבה. לעומת זאת שולמה למורים הנוצרים של בתי המדרש משכורת שלמה כל ימי חייהם. בתי המדרש נסגרו, הקרנות החרמו ואסור היה ליהודים אפילו להקים מכספם מוסד כזה, ובאיטור חמור נאסר לשלוח תלמידים לחו"ל לבית מדרש כזה.

חברת „מפיצי השכלה“ ברוסיה, שניסתה לשלוח שני תלמידים לברסלאו, קיבלה גזיפה חמורה על כך. לא היה צורך לפרק את החברה משום שאין לה כספים וממילא נידונה לחוסר פעולת.

מיד אחר כך נערכה ברוב פומביות עליית דם בקוטאיש, ועל ידי כך נכלא מאות משפחות לשנים. למרות זיכוי הנאשמים בסופו של דבר לא פסקו העתונים הממשלתיים להחזיק בעלילה ולטעון, שהזיכוי בא מחמת שוחד. הסתה זאת גרמה לרדיפות כלליות ואף נבחרה שנת כושר לכך. המצוקה שבאה על הארץ אחרי המלחמה האחרונה, המעמדות העצומות והיבולים הרעים בשנים האחרונות גרמו לרעב אינם, ונוסף לכך רצח הקיסר — כל בצירוף ההסתה גרם לפרעות הדמים האיומים ביותר, משום שהעם נוכח שלא יענש על מעשיו. העתונים החרו את האש. הפקידים מראים בגילוי להם כלל זכות להתנגד. מיניסטר הפנים שולח חוזרים לאחוז באמצעים נגד היהודים שהם מגיפה וזקוק לארץ. בכל הארץ אין שום פקיד גבוה הרוצה לדבר טובות על היהודים. מיד לאחר שעלה אלכסנדר השני על כסא המלוכה נעלמו אזובי ישראל באופן שאנו רואים רק את פרי הזרע של גיקולאי בימי אלכסנדר השני והזרע של אלכסנדר השני בימי אלכסנדר השלישי. ההסתה נגד היהודים בעתונות נמשכה כל ימי מלוכה אלכסנדר השני וכן נמשכה רדיפת היהודים, אבל איש מחוץ לנפגעים עצמם לא ידע על כך כלום משום שהצנזורה מחקה הכל בכתב יד. חוץ מזה לא היה ליהודים בטאון שישמור על האינטרסים שלהם, לפיכך לא ידעו היהודים בעצמם מה מתרחש אחם. הם היו כל כך בטוחים עד שהיו רואים כמשוגע מי שרצה להתנבא להם על עתידם על סמך העובדות. הם ראו את הביטות בשיטה מצד הממשלה, אבל לא הרגישו שהעניבה מתהדקת יותר ויותר. הם שמחו להתקדמות והיו מלאי תקות. וכך נכרה להם קבר. ההתקדמות נועדה להיות שוט ליהודים משתי בחינות: הם נתדלדלו לאט לאט והענינים הפנימיים שלהם התמוטטו כליל וגם סיפקו נשק לשונאיהם.

בימי גיקולאי הראשון ובראשית ימי אלכסנדר השני היה המצב הכלכלי של היהודים לא רע. אף על פי שצומצמו לפלכים מסויימים מצאו הסוחרים היהודים אמצעים לעסוק במסחר בכל ארץ ואפילו בחו"ל. הפקידים עצמם סייעו בידם להתעשר על ידי הברחה וכדומה, ואפילו כפו דברים כאלה על היהודים. אם העז יהודי לשלם מכס על סחורה נענש על כך. הסחורות שלו נשארו בכל מיני אמתלות במשרד המכס עד שברקבו ועד היום נהוג כך. ואילו היהודים שהתהלכו עם הפקידים נידונו כזיידים. היה יחס נפשי בין הפקידים ונציגי הקהילה היהודית. יחס כזה לא רק עם הפקידים הנמכים, אלא גם עם שרי הפלך הכל יכולים, שבידם חיים ומוות. שרי הפלכים הגנו על היהודים מכל האשמה, וכל מלשינות נענשה קשה. בימים ההם היתה האמידות ברורה משום שהסוחרים עשו עסקים טובים, והחזיקו הרבה אנשים מסביב להם אם היה להם צורך או לא. לבעלי מלאכה היתה פרנסה טובה, ועל שני מעמדים אלה נשען מעמד שלישי של תלמידי חכמים. מעמד זה היה רב הכמות ביותר רחי חיי רווחה.

בכל הארץ היו 140 עד 150 אלף רבנים מלמדים. שוחטים וחזנים, וביחד עם בני משפחותיהם ועוריהם מגו לערך 750—800 אלף נפש. לאלה יש להוסיף את הבטלנים, הפרושים ובחורי הישיבה.

תלמידי בתי תלמוד תורה ובתי יתומים מספרים עלה כמאתים אלף, באופן שבסך הכל

עלה המעמד הזה עד שליש האוכלוסיה היהודית. היה זה יחס טבעי משום שכולם היו יחידיו ועל פי רוב התפרנסו זה מזה. עכשיו באה ההתקדמות יפריקה את היחס בלי לשנות את המצב. המתקדמים הבטיחו לעצמם ולאחרים שחרור מידי הפקידים, פרנסה ישראל וכבודה, קיים בלתי תלוי לילדיהם ללא נדבות. התוצאה היתה, שקנאי התרבות יצאו לממשלה אמצעים חמורים. ההתקדמות גרמתה להם יותר מדדי אישיות. הם רצו להיות בן לילה לעם חדש בעל פרוצור אחר. על כן באו פקודות הרדיפה נגד חדרים וישיבות, רבנים ומלמדים, הכל נאסר ובכך צריך היה לקנות את הכל והיו קונים רבנים ומלמדים בישיבות ובתי כנסת במזומן מידי הפקידים. כל זה ביחד עם הרפורמות היה מקור חדש לכסף ולדלדול היהודים.

אילו יכול היה אדם לעשות חשבון לכל מתן חשוד להחזקת בתי הכנסת הישנים היה מגיע לסכומי מיליונים. על כך יש להוסיף את מס הגרות והמלח ליהודים כמס השכלה. אבל מסים אלה לא נוספו למחירי הגרות והמלח אלא לגולגולת. וכן מס הבשר וכן מס שלוש רובל לגולגולת, מס ציד לצבא ויתר המסים האזרחיים באופן שהמסים עלו בחשבון ממצע עד 15 רובל לגולגולת בשנה בשעה שכלכלת ארם היא מחושבת בחשבון ממצע בהתחשבות עם סכום כזה. היו משלמים למשל סכום כזה להחזקת ילד. משפחה בת 6 נפשות יכולה להיות ברובל לשבוע. זאת אמרת 8 רובל לגולגולת, ונחשבת על המעמד הבינוני. מספר יותר גדול היה חי במחצית הסכום¹ המס עלה איפוא פי שניים מן הסכום, לשיכר מוכרח היה לבוא אמנם לאט לאט אבל ביסודיות לדלדול כל יהודי רוסי, ומכיון שעמדו כחטיבה אחת מול הממשלה הוכרחו פרנסי הקהילות לגבות את המסים והפסידו שנה אחרי שנה סכומים ניכרים. המסחר לא הוקל על היהודים. המלמדים נפלו למעמסה על התזרים או הקהילות במשך 20 שנה פי שניים משום שצריך היה לשלם בעדם מסים ולכלכלם. הצדקה הופחתה, והתקוה להגיע על ידי השכלה למקורות חדשים של חיים בוטלה עד מהרה. אדרבה הממשלה התחילה לדחוק את רגלי היהודים ממקצועות ממשלתיים שהיו מאז בידיהם. יש מהם שהגיעו לעושר ולכבוד והם היו לצנינים בעיני העתונות הממשלתית ומשרה לרדיפות. מהגנדרים היהודים הוצאו לאט לאט משרות הרכבות והטלגרף, ובעשר השנים האחרונות לא עברה שנה בלי גזירה חדשה נגד היהודים. זה זמן רב הגיעו הדברים לידי כך שבערים רוסיית אין רופא יהודי, אין פועל יהודי מקבל עבודה ובכל זאת מוכרחים כולם לשאוף לפלכי הפנים ברשיון או בלי רשיון משום שהדלות גדולה ביותר זה 15 שנה בערים היהודיות, שעור לפני שלוש שנים היו פורחות ועשירות. רבות מן הערים הללו ממש נשמו. העיר שקלוב, שלפני עשרים שנה נחשבה כעשירה וכבעלת התעשייה הגדולה ביותר בכל הארץ. שהיו בה עשרים והמישה בתי כנסת ושמונה תלמודי תורה וישיבות, בעלת אוכלוסיה של 25–30 אלף גפש כמעט כולם אמידים, דומה עכשיו לחורבה. בתים רבים לאין יושב, הרבה בתים רעועים, בכל מקום פנים רעבים ורוזים. העשירים המועטים לא יכלו לשאת את עול המסים משום שצריכים היו לשלם בעד כל העיר. לפיכך עזבו את העיר, והיתר מושבנו עד כדי כך שלא נשאר כלום למשכון. עכשיו הם מתים לאט לאט מרעב או מתהלכים כפושטי יד. ערים רבות יש להן אותו הגורל. הדלות גדולה עד כדי כך שאנו יכולים להגיד בהחלט, בלי חשש שהעובדות סותרות, כי מתוך שלוש וחצי מיליון נפש יותר מן המחצית היא מחוסרת לחם. רובם אינו משער כל השנה שאפשר לאכול גם

¹ אמנם עדיין לא התאוננו בימים ההם על היוקר בשעה שליטרה של לחם טוב עלתה שלושת רבעי קופיקה כשנקנתה מאת האופה אבל המשפחות היו קונות הכל מאת האיכר ועלה להן במחצית המחיר. ליטרת תפוחי אדמה עלתה חצי קופיקה, ליטר חלב שתי קופיקות, ליטרה גבינה שתי קופיקות והמאה 8 קופיקות. 10 ביצים עלו שלוש קופיקות. ירקות מכל המינים היו זולים ביותר. ברור איפוא שאפשר היה להתקיים בסכומים האמורים.

בשר, ואפילו לחם ושעועית ותפוחי אדמה אין להם לשובע. זהו משא נפש רחוק לשני מיליון נפש. בני אדם העובדים ברצון עבודה קשה בלי לרכוש תמורת עבודתם לחם יבש מספיק. אחדים מן העשירים שמספרם מועט (רק בחור'ל חושבים שיש ברוסיה הרבה יהודים עשירים משום שרואים במרחצאות שבחור'ל את חיי המותרות שלהם. אבל לעתים קרובות אין העושר מאריך ימים למעלה מן העונה). ביחוד הברון גינזבורג, נותנים את התמיכה למעלה מכוונותיהם. מה בצע בדבר? יש פחות משלושים מיליונים בין היהודים ברוסיה ולכל היותר אלף יהודים בעלי הון של מאה אלף רובל. כיצד יוכלו לעזור להמון?

בין המיליונרים יש אחדים המעדיפים לתת מאה אלף רובל כדי לקבל אות הצטיינות מאשר לתת לאחיהם, ששונאים אותם בגלל העושר של המועטים והם השעיר לעזאזל. כך היה המצב זה 15 שנה והוא הולך ויורד משנה לשנה כמו שבכלל הולך הכל ברוסיה אחורנית. המצוקה הורסת לא רק משפחות אלא ערים שלמות של היהודים בתחום המושב, בליטא וברוסיה הלבנה ובחלק מסולין. רק ברוסיה הדרומית, ששם התחילו הרוסים להתיישב רק לפני זמן קצר ואילו היהודים יושבים שם מאז, עדיין היה מצב היהודים אם כי לא כל כך טוב כמו לפני עשרים שנה. אבל בגדר האפשרות לשאת. עכשיו פרצה הרעה גם שם. מה שוממו זה שנים רבות התפרץ עכשיו בהודמנות נוחה. זה 25 שנים בווה הממשלה את היהודים בעזרת פקידיה עד שנמצאו „אוהבי העם, שעוררו תשומת לב האספסוף ההודמנות זאת. תועמלנים אחדים, כנראה בתמיכת הממשלה, הכריזו את היהודים כהפקר והמשטרה אישרה את זאת. הרדיקלים אושרו על ידי רוב עתונני הממשלה ואם זקוק היה העם להוכחה שהוא רצון הממשלה נזרזה הממשלה לגרש את היהודים מקיבוץ ולהמטיר עליהם גזירות. למשל, נאסר על היהודים להיות בעלי בתי מרקחת או להיות עוזרים בבית מרקחת. בעלי בתי המרקחת היהודיים נדרשו בעונש התחמה למכור מהר את בתי המרקחת ולעם הוברר כיצד עלי להתנהג כלפי היהודים על ידי חזר מיינסטר הפנים למעצות המקומיות של ערי השדה שנדרשו לחשוב על אמצעים כיצד להיפטר מן הספחת היהודית. נאסר על היהודים לערוך מגביית לטובת הנרדפים. נאסר עליהם לכתוב על הרדיפות. גאמר להם סכל הצדדים כי מה שנעשה להם הם ראויים לכך, ועל כל בקשת מגן ענו מושלי אדיסה, קיוב ומקומות אחרים: „אם רע לכם כאן, לכו לירושלים“. אחד מהם אמר למשלחת יהודית בפירוש, שהיהודים יחתרו על כל תקנה לשיפור המצב. נפתחו כלובי הנואבים והצבועים ושיסו אותם ביהודים. בכל פוגרום מסתכלים פקיד הממשלה לפי פקודה בחיבוק ידים עם שהכל נהרס. בכל מקום ניתנו לאספסוף שלושה ימים לעשות כאוות נפשם הוא מאמין באמונה שלמה, שהחוק מרשה שלושה ימי ביוז. אם מישו נאסר אחרי כן הרי זה רק משום שהמשיך לאחר שלושת הימים. בחרשה היתה הסיסמה: יחי אלכסנדר השלישי. קריאה זאת חזרה בכל התקפה והצבא ענה בהידד. אבל גם במקום שלא הגיע הדבר לידי טבח ממירים את חיי היהודים עד כדי כך שאינם יודעים מה לעשות. כשהם מופיעים ברחוב קוראים אחריהם סלא ורומגים אותם באבנים ומצקים להם ככל האפשר.

מעשים כאלה נעשים בכל הארץ ללא יוצא מן הכלל. ברוב הערים הוכרחו היהודים להסתלק מכל עסק. בערים הגדולות נשבעו היהודים זה לזה שלא ללכת לשום תיאטרון או מקום שעשועים ולא לעשות שום עסק עם נוצרים. כן לא להלכות כסף בשום איפו ועל כך הותקפו בחריפות. בעתון „ווילנסקי ווסטניק“ נאמר, שהיהודים רוצים להחריב את הארץ והמושל הוזמן את נכבדי העדה כדי לזווף בהם על שהם מרשים לעצמם משחק כזה עם הארץ. אחד היהודים העז לשאול אותו אם הוא יהיה אחראי בעד הכסף אם לאחר חודשים יוכרו כי כל השטרות של הנוצרים בידי היהודים בטלים ומבוטלים. המושל שתק ושילח את המשלחת בשצף קצף. אין מלים לתאר את המצב. הוא גרוע הרבה יותר מאשר בימי הביניים. בימי הביניים לא היו רדיפות כאלה משום שרק לעתים רחוקות היתה דעה

אחת למושלים ולעם היהודים היו מוצאים איזה מגן שהוא או שבא גירוש כללי. אולם זהו מעשה אהבת הברית כלפי האכזריות שברוסיה. מצב היהודים הוא יותר רע מאשר בימי הביניים גם משום שרגש האחדות של היהודים נתרוּפָּה. בימים ההם הרגיש כל אחד בצרת אחיו. כל אחד נודדו לעזר, ואילו עכשיו לצערנו אין הדבר כך. אלה שעדיין אינם נרדפים דואגים מעט מאוד לאחיהם הנרדפים ורבים מהם אינם רוצים אפילו לדעת על כך. הדבר מעצב מאוד אבל זוהי האמת. צריך היה לחשוב שאם אהבת אחים או אהבת הברית אין בה כדי לעזור אותם לעזרה הרי לפחות צריכים היו לעשות זאת מתוך חוק הקיום העצמי. אל נא ישכחו שגם אם יהיו אדישים ביותר כלפי אחיהם וירי אויביהם יראו אותם כזהים אתם ואם לא יתנו עזרה לנרדפים מפני שבשכר זה הם מקבלים את הצטיינות, הרי עליהם לעשות זאת מפקד התדבקות.

אל נא נשלח את עצמנו. יש מעט מאוד בארצות אירופה הרוצים לעשות משהו למען היהודים, אדרבה השם יהודי מספיק לעתים קרובות כדי להחניק כל עזרה באבת. אילו אפשר היה ואילו קרה שנוצרים נרדפים על ידי יהודים איך היו המשכילים שלנו מתעוררים ועושים כל מה שבכוחם כדי לעקור מן השורש את הרשעים. כמה גדולים היו הסכומים מצד היהודים למען הנרדפים! והנה, ברוך השם, לא נוצרים אלא יהודים הם הנרדפים והלב של היהודים הבלתי נרדפים שקט מבחינת אהבת הבריות. אולם הרי עליהם להגיד לעצמם, שרדיפות הן מחלה מידבקת ככל המגפות. אך מתחילת רדיפה לא ירפה הרודף ויהיה צורך להשתמש באמצעים יוצאים מן הכלל כדי למנוע את הרדיפות. על כך יכולים כל העמים הנרדפים לספר, אולם רדיפות היהודים הן ארסיות ביותר. ראשית משום שהן נשענות ומרשרשות וניזונות מן הדת ומדברי הימם. שנית משום שבשום מקום אין נלחמים בהן במרץ הדרוש, משום שהיהודים עצמם אינם עוסקים בזה. שלישית גורמת אדישות היהודים עצמם להגדיל לגדל את הפרעות משום שכל זמן שאין הסכין מנחת על צווארם אינם עושים כלום, ואחרי כן כל פעולה היא לשוא. כך היה תמיד. רביעיית, הורע המצב בימינו מכיון שאמונת ההבל בהתקדמות טימטמה אפילו מוחות הוגנים. יש אנשים נבונים שנתקבע במחשבתם הרעיון על אהבת הבריות במאה ה־19 ושוב אינם יכולים לראות את הסכנה הגלויה. אפשר גם להגיד בראות, כי מוקד זה, שאבג אין שום נסיון לכבות אותו, לא יסאר במקומו אלא עם המשכו מהוויב המציאות ילך ויתפשט, ומכיון ששום ארץ אינה מקימה מחסום למגיפה זאת, הרי עלינו לחשוב לשמור בקרוב בכי ואנחה לא רק באידיש, ברוסית וברומנית. הרדיפות ימצאו הד בכל מקום ואוי לאלה הרואים עכשיו בשקט שפיכת דם אחיהם. העונש לא יתממת. מי יכול לחשב כמה זמן דרוש למגיפה זאת כדי לעבור דרך גאליציה, הונגריה, אוסטריה וגרמניה. בארצות אלה אין מחסור באייר מעופש ובחידקים. יש ספק בדבר אם אותות הצטינות ותוארי כבוד יוכלו לשמש מגן. אם אין המצודה הדם של האחים מעוררים ההוריים יעשו לפחות עובדות אלה. כל הפץ הקיום צריך היה להזכיר שיש להדביר את המגיפות ולנקות את האוויר. מכל האמור ברור שכל תקוה לשפר את מצב היהודים בארץ עצמה סירוף היא. שנאת העם הולכת וגוברת ולא פוהתה. הממשלה לא תשנה פתאום את שיטתה. מאת הפקידים, שכולם הם שונאי כל בלתי רוסי ובלתי פראבוסלבי, אין לצפות שיהיו פתאום אוהבי היהודים ובפרט שקיום מהציתם תלוי בלחץ היהודים. הקיסר הכריז על דעתו כלפי היהודים בפירוש ובגלוי עוד בהיותו יורש עצר. אומרים שיורשי עצר הם ליברליים. יורש עצר זה הראה את הליברליות שלו בצורה משונה על ידי שהביע תודה ונתן מכספו לרמאי שזקק על ידי בית המשפט, שעורר לחיים את עלילת הדם.

אין איפוא לחכות למפנה מצד הממשלה, אבל גם אם הממשלה תשנה את דעתה. לא תהיה תועלת בדבר משום שברוסיה מהוה כל פקיד ממשלה לעצמו. אבל נניח שגם אלה

היו על צד היהודים בדרך נט. הרי שנאת ההמון הגס גדולה כל כך עד שגם אם לא יחזרו ביזות כמו עד כה, יהיו חיי היהודים ברוסיה עיניו נצחי, המתה אישית של גוף ורוח. אפילו שויון זכויות גמור לא יועיל להם עכשיו משום שברוסיה אין שום זכות לבלתי אציל או למיליונר, באופן שאם גם ינהגו בהם כמו עכשיו למרות כל הזכויות, לא יעזו לפצות פה כשם שהאיכרים, שהם בחאי רוסים ונוצרים, אינם רשאים לעשות זאת כשהפקידים מתנהגים אתם כמו בעבדים. היהודים הם חסרי אונים נגד כל שרירות, לעולם לא יהיו זכאים ליסד אגודות למענם משום שאיש לא יורשה לגור בכל מקום ולהיות לבויה ולגירוש ליושבים. שויון הזכויות וכל זכות בכלל יכולים להיות מציאות רק בארץ שיש בה חוקה, אבל לא בארץ שאין בה שום זכות צדק, אם משהו משלה את נפשו, שאפשר להשיג משהו נגד הממשלה הרוסית בדברים טובים, בבקשות או באימים, אינו אלא טועה. ליהודי רוסיה יש רק עזרה עצמית אחת והיא לעזוב את הארץ. אמנם יותר קל לבטא את הדבר מאשר לבצע אותו. זה נכון. אולם גם הביצוע הזה אינו כל כך נמצע כפי שנראה בסקירה ראשונה. רצון טוב ופעילות מתמדת דרושים לזה. או אפשר אולי לבצע את הדבר ביתר מהירות מכפי שסבורים. ודאי רפות הידים לששמים לב לזה, שברוסיה וברומניה מפקקים לשרירות ארבעה מיליון יהודים. מהיכן לקחת את תאמצעים כדי לתת להמון זה אפילו הצאות הדרך בלבד? לאן לשלוח אותם? מה יעשו במקום שיבואו לשם? שאלות אלה נשאלות מעצמן כשהושבים על מספר הגרדפים. אולם יש לגשת לדבר אחרת. ראשית, לא כולם זקוקים לתמיכה. שנית, יש בעלי אמצעים המאפשרים כל מפעל. חלק מהם הם בעלי מלאכה שימצאו את פרנסתם בכל מקום שיחשבו. לא כולם יכולים לעזוב את הארץ וגם אין צורך בכך. אם חלק ניכר יעזבו את הארץ תקטן השנאה הזועם של הרודפים ירפה כשיראו שהיהודים אינם נתונים בידיהם לשבט ולחסד. אולי יבינו הממשלות את התועלת של היהודים ויתנו להם הנחות. אבל גם אם היתר ישרא באותן הערים לא יצטרכו להלחם כל כך במצוקה מפני שהיו יותר עבודה לפועלים, יותר מסחר לסוחר ופחות עניים בתמיכת העשירים. לפיכך אין הפרוה אם נאמר, כי תמיכת כסף תהיה דרושה לכל היותר ל-40-50 אלף משפחות. ואם תנתן עזרה לאלה יהיה בזה משום עזרה לכל ארבעת המיליונים. ולעזור ל-40-50 אלף משפחות הוא בגדר האפשרות. למעלה יבאר נסיון להראות את הדרך כיצד להשיג את הכסף. קודם כל צריך לענות לשאלה לאן ילכו העוברים, כי שאלה זאת היא החשובה ביותר ואם היא תפתר כראוי יבוא כל היתר מאליו. לולא נעשו עד כה הדברים בחפזן ובבהילות כסומא בארובה היו מומן מוצאים את הדרך הנכונה. כמעט הכל, חוץ מאחדים שאינם רואים בכלל כלום, כבר הבינו שההצלה היחידה של הגרדפים היא היציאה. זה היה מיד גם רעיון האליאנס המהוללת, שאפילו נקטה ביזמה. ואם עד כה לא בא הפרי הדרוש, ואם כל מה שנעשה עד עכשיו דמה לא להצלה אלא להרעת המצב, הרי לא הרעיון אשם אלא הבהלה, הפעולה שנעשתה לפני שידעו בבירור מה להתחיל וכיצד להתחיל.

מובן אפוא מאליו כי כל פעולה שאיננה פרי מחקר יסודי אלא השראה רגעית לא תביא לידי המטרה.

האדונים המנהלים את וואליאנס לא הכירו את המצב כהוויתו של יהודי רוסיה ויחסם לעם ולממשלה. לפיכך היה צורך קודם כל לחקור יחסים אלה היסב ודבר זה יכול היה להעשות רק על ידי פניה לאנשים הוגים מאותם המקומות הבקיאם במצב ולשמע לדעתם. על ידי כך היו המנהלים יודעים, שהרדיפות אינן פרי התרגשות עוברת, לא שרירות חלק העם או הפקידים וגם לא קפריה של החוגים העליונים ופחות מזה הדברנות של מסיתים אלא תכנית שישיתית מצד הממשלה זה 25 שנה. שסוף סוף הוגשמה. רדיפות אלה אינן מכוונות נגד מעמד מסויים של היהודים, למשל מלומים בריבית, סוחרים או מוכרי

אלכחצול וכדומה, אלא נגד כל היהודים ללא יוצא מן הכלל, נגד מלומדים כמו נגד בעלי מלאכה, נגד חיילים משוחררים כמו נגד מתישבים חקלאיים. אדרבה, דוקא העשירים והמלוים בריבית סובלים פחות וכל הועם מופנה כלפי בעלי המלאכה ומתישבים. כל זה צריך היה לדעת, ונסיון זה צריך היה להורות כי או שיש לעשות הרבה או לא כלום, כי אם נתתן עזרה ליציאה לחלק קטן של היהודים לא יועיל להם הרבה אבל יגרום אסון רב לאחרים משום שהדבר מעורר את הלעג והזעם של תשלטונות וגותן מוזן חרש לשאיפת הרדיפה. חרץ מות חייבים היהודים לשלם קנס כסף ודם תמורת אחיהם היוצאים מן תארץ ללא רשיון.

את זאת ועוד הרבה יותר היו מנהלי האליאנס יודעים אילו היו שומעים דברי מוסמכים מאותן הארצות. היו רואים שעזרה לאלף או לאלפיים אין פירושה עזרה. היו מבנים שלא אמריקה היא הארץ שלשם צריכים היוצאים ללכת. מכיון שכל זה לא קרה, מובן שאפילו אנשים בעלי ידיעות מוסמכות ובעלי גפס לא ידעו למצוא את הנכון. אולם מה היתה הסיבה שהאדונים בכל ריחוקם מאותן הארצות ומחיי יושביהן סבורים היו שהם יכולים בעצמם להתחיל? התשובה היא פשוטה. כשם שגידופי שונאינו על מנהיגיו ודרכי חינוגו גרמו להכנסים מבוזת בחיי הדת המוסר שלנו, שהרי כמה מידות טובות ונעלות נפלו קרבן רק משום שהיו מטרה ללעג שונאינו. כמה שטויות ודעות נטלו כדי להראות את שונאינו שאנו מסוגלים לתיקונים. כך הכנסנו כמה שינויים ללא ישוב הדעת משום שהישג חוקע על ידי שונאינו כפשוטו. אחד הקטרוגים הללו, שאיננו חקלאים ובכך עלינו להיות חקלאים, הפך לסיסמת מתקנינו כאילו הדבר תלוי ברצון. בלי לדעת את התנאים ולרצות לדעת אותם הוציאו רבים את הסיסמה: "רק החקלאות תצילנו, אז לא נהיה כמו עכשיו מלוים בריבית וטפילים אלא לברכה לארץ וליושביה". לא שמו לב לכך, שהתנאים קובעים את משלת ידו של האדם, שהחקלאות היא מקצוע המביא תועלת רק למי שנולד בה. שיש צורך בעשרות שנים עד שרואים את התוצאות הראשונות ובניהיים עדיין אין האמצעים הדרושים. שאפילו חיי היהודים האיריים הטובים ביותר לא תופחת השנאה כחוט השערה ורק יקומו דברי שנאה חדשים. בעוד שעכשיו טוענים שעשקנו את כספם יאמרו אחר כך שעשקנו את ארצם, שאפשר להביא תועלת למדינה ולחברה גם בכל מקצוע אחר כמו בחקלאות, ולבסוף שמצב היהודים איננו בשום מקום יציב באופן שיוכלו להתדבק בארץ. המתקנים שלנו רצו במושבות יהודיות, מובן מאליהם לא לעצמם ולבניהם אלא ליהודים. במשך זמן רב אספו ברוסיה כסף כדי ליסד מושבות יהודיות בעוד שהממשלה השתדלה לדחוק רגלי המתישבים היהודים ברוסיה הדרומית שרכשו בעצמם את אדמתם. בכל זאת החוקים חסידי התתישבות ברעיון. שאין לך דבר יותר טבעי, כי עכשיו כשחושבים על יציאת היהודים הרי הרעיון הראשון והשליט הוא לעשות אותם חקלאים בלי לשים לב לכך שלא כל המוכרחים לצאת יכולים להקדיש עצמם לחקלאות, כי כשעושים משהו בקוצר רוח צריך לדאוג לכל וגם אילו אפשר היה להפוך את כולם לחקלאים הרי זה פשע משום שרבים מאוד ביניהם מוכשרים לדברים יותר מועילים. לכל זה לא שמו לב אלא ריחף רק רעיון אחד: הקלאות. ובפוזיות אחזו בזה ומרוב בהלה שכחו אפילו שיש צורך גם בכסף. אותם המתקנים שזה לפני זמן לא רב תקעו בשופר ההשכלה ורצו להפוך את כל היהודים כולם לדוקטורים ולפרופסורים כדי למחות את הרפת הבערות, הנור פתאום ורצו שוב לעשות בנו תהליך של טמטום ולהפוך אלפי רופאים, עורכי דין, מורים ואנשים לאיכרים. רק משום שמכשירי האילו איריגו ללמדנו שדעת ותבונה בעצם אינן מעלה אלא פשע. אם הדבר ימשך כך יצטרכו המתקנים היהודים לשיטתם להקים לאחר חמישים שנה בתי ספר למלוים בריבית ואקדמיות לסוחרים אלכחצול משום שהאויבים יגידו בימים ההם: היהודים נטלו לעצמם את המקצוע הבטוח של חקלאות והשאירו לנו רק את הרווח המפוקפק של

הלואה ברבית ומסחר באלכוהול, משום שברור שאם היהודים לא יעזבו את מקצועות הלואה ברבית ומסחר באלכוהול לא יחשבו החוקים נגד הלואה ברבית ומסחר באלכוהול כנכונים. הרעיון „המתקן“ של חקלאות למעלה מהכל מוכרח היה כמובן להביא לידי כך ומיד קמה התכנית לכונן את היציאה לאמריקה. לולא היה הדבר עובדה צריך היה לראות כלעז את הידיעה שהאליאנס תומכת ביציאה לאמריקה — רעיון שאילו גם היה בר ביצוע איננו רצוי ובפרט שאיננו כלל בר ביצוע, ואלה הן הטעמים:

א. יש לכך צורך בסכומים, שאי אפשר יהיה להשיגם.

ב. תמרחק העצום מפחיד את רוב היוצאים.

ג. והחיים שם שונים בחלית באופן שהרוב לא יוכל שם כלל להתקיים.

ד. באמריקה יש תקוה להצלחה רק לאלה שיקדישו עצמם לחקלאות, ואילו בעלי מלאכה, סוחרים ומלומדים אין להם שום סיכוי לקיום.

ה. רק הצעירים יש להם שם מקום, אבל הממשלה זרוזית לא תרשה יציאת כחנות צעירים והשאר תזקוק לעזרת.

ו. הבאים לאמריקה יצטרכו לעזוב את דתיותם. הם לא יוכלו לשמר את השבת ויתר המצוות ורק מועטים יסיכמו לכך ובצדק. שכן אילו רצו להיפטר מן הדת יכלו להשאר בארץ ולהתפרנס ככל הרוסים האמיתיים. מה שאי אפשר להשיג ברוסיה על ידי דעת והשכלה ומסור אפשר להשיג ללא טורח על ידי המרה. למה איפוא לנסוע במחיר זה לאמריקה. כך יאמרו הרוב שבשבים חילול שבת ושמד היינו הך. היציאה לאמריקה היא איפוא אוטופיה שלא ניתנה לביצוע. והיא גם לא רצויה. שכן נגיה שיתגברו על כל המכשולים מתוך מאמץ של רוח וטורח, עדיין נשאלת השאלה ראשית: למה מאמץ כל כך רב בשעה שאפשר להשיג את הדבר בפחות קרבנות? למה לשלוח אותם למקום שלא יוכלו להקים קהילות וממילא לא יבואו לידי מעמד נכון ורק יהיו עבדי מנצליהם?

ז. מי יערוך לנו שעל ידי הצטברות יהודים באמריקה לא תקום שם לאחר זמן מה מין אנטישמיות? הגיעה השעה לקמץ באמון לרוח הזמן. דוקא באמריקה הציע לפני זמן מה מדינאי ידוע מאוד השמדת הסינים כאמצעי יחיד להפטר ממכת מדינה זו. נאם יותר קשה לדבר על השמדת היהודים מאשר על השמדת הסינים?

ח. למה להשמיד את עושר הרוח הניתן להוכיח במספרים? באמריקה לא יוכלו הבאים לעשות כלום בעושר זה, אלא יהיו עבדים לבעל משק.

ט. למה, אם רוצים באמת להציל אומלל, להעמיס עליו דבר שהוא נגד מצפנו ודעתו? וכך היא היציאה לאמריקה בעיני כל יהודי רוסיה ורומניה. אפשר היה להביא פי מאה הוכחות, שהיציאה לאמריקה לא זה בלבד שלא תביא שום תועלת, אלא תביא נזק. משום שכל עבודה בדבר שאיננו בר ביצוע מביאה נזק. ובכל זאת נעשתה הצעה זאת להתלסס. למה? התשובה פשוטה. נעשתה דיאגנוזה בלי לראות את תחולת ולפי הדיאגנוזה האמצעים, השופטים על גורל ארבעה מיליוני יהודים לא ידעו כלל מה טיבם. הם חשבו כדבר טוב מאליו, שאלה הם יהודים גרמנים. גאליציאים, אלזסים או צרפתים, אלא בלי שמץ תרבות, ותשעים וחמישה אחוזים מהם הם סרסורים. אבל הדבר איננו כך, בעלי המלאכה המשכילים מהירים כיום מחצית האוכלוסיה היהודית, ובכך אינם עוסקים במקצועות מוזיקים או מבשלים. עד שיש לשלוח אותם לבית חינוך גדול אחד הנמצא רק באמריקה. אם רוצים לעזור לאנשים אלה צריך להשתדל לתת להם אפשרות, שכל אחד ירויח את לחמו לפי דרכו. אין לשכוח שחסר להם לא רק כסף אלא גם הדרכה ושאלם דואגים ליציאתם יש לדאוג לא רק לעניים ממש אלא גם לבעלי אמצעים, שברצון יצטרפו כדי שלא להתדלדל וממילא תבוא תועלת לעניים.

בקיצור יש לחשוב בענין היציאה על דברים אלה:

- א. רק מי שאין לו מקצוע מפורש יפנה לחקלאות, ואילו בעלי המלאכה והתלמידים יהיו מפרי ידיעותיהם. בעלי האמצעים צריכים לעסוק בכספם במסחר ובתעשיה.
- ב. אולם לשם זה יש צורך, שהיוצאים לא יתפרדו ואי יתפרנסו זה מזה כמו ברוסיה, מה שיעורר פחות שנאה וקנאה. יהיה יותר קל למצוא אמצעים ליציאת, והסיכוי להצלחה יהיה יותר גדול. אם לקחת את הדברים האלה רק כבסיס יובן מאליו היכן הארץ שלשם יש לשלוח אותם. גם מי שלא גדל בעריסה דיפלומטית צריך להבין, שיש רק ארץ אחת לתכלית זאת, והיא ארץ-ישראל. הנהגו יקראו רבים, אבל לאט לאט, משפט קדום איננו נימוק והקריאה „איננו רוצים“ איננה מכריעה. למרות כל המימדות הריקות נשאת ארץ-ישראל הארץ היחידה. היא יכולה וצריכה לקלוט את האומללים ואלה הם הנימוקים:
- א. משום שבארץ ישראל יוכלו כולם לשבת יחדיו, ובעוד חלק יעסוק בחקלאות, לא יפריע איש לבעלי המלאכה לעסוק גם להבא במלאכתם.
- ב. יש שם כר נרחב למסחר ולתעשיה ובמשך זמן תמשוך הארץ בעלי הון.
- ג. ריבויים גרם פחות מארץ אחרת לרדיפות, מפני שיהיה מה שיהיה, הם יהיו הרוב וזהו דבר חשוב.
- ד. העולים לא יוכלו להחשב סתם כזרים, מפני שבכל זאת יש להם זכות היסטורית וזכות קנין לפי הצדק.
- ה. באירופה נחשב לפשע אם מצאים אדם בעל רוח מורחית או אף מזרחי ובכל טוב יתפתח הרוח המזרחי במזרח.
- ו. לאחר שהדבר יאורגן, ימצאו כל המדוכאים אחרי כן בעצמם את דרך ההצלחה.
- ז. לשם יוכלו ללכת כל האומללים ואין צורך בתנאי שרק צעירים וחוקים ילכו, כמו בנוגע לאמריקה.
- ח. יהיה יותר קל להשיג אמצעי מליציאה. השם ארץ-ישראל מספיק כדי לאסוף כסף.
- קיימות הרבה אגודות לשם זה וצריך רק לפנות אליהן וממילא תבואנה תרומותיהם.
- ט. אפשר יהיה להפוך את המספר הגדול של הספילים הגרים שם עכשיו או את צאצאיהם לאנשים עובדים.
- י. יסתמו את פי השונאים, שוב לא יחזיקו לפנינו את המלה ארץ ישראל כמפלצת במלה אחת. אילו היתה האליאנס לוקחת את הדבר לידיה, היתה מופתעת בעצמה בזמן קצר מן התצלחת המזוהרת, אלא שדוקא הבלתי נכון נבחר עד עכשיו והנכון נדחה לצערנו על ידי נימוקים אפסיים. משום שכל הנימוקים נגד ארץ ישראל הם הבל וריק. מתוכם מדבר בבחירות הפחד פן יאמרו שאנחנו רוצים ליסד מדינה. כאילו זהו הקטרוג הרע ביותר שמקטרגים עלינו או כאילו הפחד מפני האמירה מעיל. הגיעה באמת השעה לראות שחששות כאלה רק מניקים לנו ולעולם לא יועילו. איימו עלינו בברדואים ושכחו שאוכלוסיה שלמה תדע להתגונן. תברדואים לא יהיו בכל אופן כל כך רעים כמו הרוסים או הרומנים. והרי לברדואים לא יבוא לעזרה משטרה וצבא כבעלי ברית והיחידים המתגוננים לא יעזשו על הנסיון להתגונן עונשין אכזריים כמו ברוסיה. טענו גם נגד הארץ שהיא מדבר צחיח. אבל בכל יום ויום נרשבים בה מתישבים נוצרים ולא שמענו שאיש מהם חזר — האם אין זאת ראייה לפיריון הארץ? חוץ מזה שממחים ללא משוא פנים הוקיעו מזמן את השקר שבטענה זו. לא נשכחה גם הטענה שהיחידים כשהם עצמאיים לא יהיו מתישבים חקלאים טובים. אמנם יצרו ברוסיה בערבה למרות לחץ איום את המושבות היפות ביותר, אבל נגד העליה לארץ ישראל אפשר לומר הכל. לא התבישו גם להביא ראייה מתושבי ארץ ישראל עכשיו, החולים והנרתעים מעבודה, ולחשל ראייה נגד מחפשי עבודה וחיים. שכחו או עשו עצמם כשוכחים. שאותם הספילים באו לארץ ישראל לא לחיות אלא למות. כדי שלאחר מותם לא תאכל אותם

הרימה, ובדאי יהיה באמת כך, משום שהם נאכלים על ידי רימה בחייהם. ואלה יחיו למפלצת לגברים חזקים שואפי חיים? לא התבישו אפילו לפרסם ידיעות כחבות. השולטן חיוה דעתו כביכול נגר עלית יתחים. שקר גמור, שעל כך יש לבעל הטורים האלה הוכחות מכריעות. כל זה נעשה על ידי כך שאחזים אין להם ידיעת המצב ואחרים מפחדים שהפטריוטיות שלהם תפוקפק אם ידברו על ארץ ישראל, ויש המושפעים מבגידת אנשי הריפורמה, שהרחיקו את זכר ארץ ישראל מבתי הכנסת, כביכול, משום שהגאולה כבר באה. אלה אינם יכולים כמובן להסכים לעשות נטיון תהיה בארץ זאת שאינה רצויה לשמש הטוב ולקיומם. הרי זה כאילו קמה הגופה לחיים לעיני הקברן.

אולם בכל אלה לא נתבטל הדבר ורק נדחה החקשה. חוש העם התמרד נגד זה ובעלי הנפש בין המדוכאים מיהו. כל העתונים בעברית, ברוסית ובאידיש ברוסיה ומחוצה לה חיו את דעתם פה אחד בעד ארץ ישראל וגם העתונים המופיעים בארץ ישראל מדברים על כך. הגיעה איפוא השעה שהאדונים המנהלים את האליאנס לא יתמחמחו במפעל הגאולה. בכס תלוי הדבר, אם אין אתם רוצים לעמוד על דם אחיכם, אם אין אתם אוטמים את אוזניכם לנאקת מיליוני אחיכם, אם השיגרה לא שיתקה את מרצכם, אם אין אתם רוצים לעמוד כחוטאים בפני מצפונכם, הרי תמהרו. הזמן עדיין מוכשר, קומו לפני שחיוה מאוחר. ארץ צחיחה זו, הידועה כביכול לשמחה, הולכת ונושבת מיום ליום על ידי מתישבים נוצרים. רשלנות וישוב הדעת ממשכים יותר מדי עלולים ליטול מאתנו חלק אחרי חלק. כיום עדיין לא נעלמה באירופה אהבת הבריות ויש לקוות שלא יחיו מנשולים יותר מדי גדולים ויתכן אפילו שיעזרו לנו, אבל אי אפשר יהיה לחשוב על זה אם הריאקציה המתחילה עכשיו תגיע לשלטון. עכשיו מאמינים גם שונאינו שהם עושים אותנו בארץ ישראל ולפיכך לא יפריעו לנו. גורו לכם מפני ישוב הדעת שלהם. יחכן שאתם תרצו בכך, אבל יהיה מאוחר, או תתחרטו. אבל לנו יהיה הדבר לאסון. כל אחד משלם ברצון שנה בשנה לחברת ביטוח, אולי תפרוץ שריפה ולא יאבד את רכשו. על פי רוב אין שריפה. תהיה לנו ארץ ישראל לביטוח, אולי יצטרכו לה אחרי כן גם אחרים. אולם לפי שעה אין הדבר נראה כך בים התיכון. עדיין אין שרים יהודים. אבל בלי משים יכול אחד להיות לשר ואז יצטרך בנו, כמו בנו של השר הספרדי התקיף אברבנאל לחפש מקלט. דברי הימים אינם עומדים על מקום אחד, אלא מסתובבים מסביב לקוטב, ולעתים קרובות אנו רואים שוב דבר שנשכח מזמן.

אין איש מפקפק ברצון הטוב של האליאנס ואין איש מפקפק בכוחה. היה זה רק מקרה, שעת מתקנים אחדים ניצחה והתערבה במשך זמן מה בפעולה הקדושה של האליאנס כמפריעה, מובטח לנו, שרצון כל הבקאים בעניני היהודים וכן רצון האומללים עצמם, ידוע הוא, האגודות הרבות שכבר הוקמו ועומדות לקום הן הביטוי הנמלץ לכך לכשתקם האליאנס הממלית את הדבר לרשותה, והן גם הכלים המבחרים. זוהי הפעולה הגדולה והכללית האמיתית הראשונה העומדת בפני האליאנס, פעולה שרק גוף כזה יכול וצריך לבצע כדי לחרות על ידי כך את שמה בלבבות הכל לנצח. האדונים מנהלי אליאנס יש להם הזדמנות לעשות את שםם בן אלמוות לעולם כגואלי עצמם. זו תהיה הפעולה הראשונה של הצלחת היהודים ויהודים. לעזור למאות, ליסד בתי ספר אחדים יכולה כל אגודה, אבל הצלת הכל ולעתיד, הצלת הגוף הנפש של רוב היהודים — לכך נועדה רק האליאנס. אם האליאנס תקבל תנהלת הענין, הרי עשתה את חובתה ותהיה לעולמים מוסד קדוש ליהודים. ואילו חס ושלום לא יועילו כל הדברים וכל הנימוקים. הרי זו קבורתה של החברה היחידה של היהודים, האליאנס. הדבר המדובר, התישבות ארץ ישראל, רק יוכבד, יזחה ויתמהמה, אבל הוא יוגשם בכל זאת למרות כל המכשולים, ואם יש עם בעולם היכול להגיד שאנו יכולים לחכות, הרי ודאי יכולים זאת היהודים. הרעיון לא יבטל לעולם, ועד יקום לתחייה עם האליאנס או בלעדיה, אבל האליאנס תנחיל לעצמה מכת מוות, כי על ידי שתדחה את

התפקיד, היא דוחה לבבות מיליונים וגם ניטלת ממנה כל זכות קיום ותחשב לא יותר כחברה סתם. והכל, מעצב הוא ליתודי אותה עמו הרעיון כי יש אפשרות שההתאחדות היחידה של היהודים אף היא תהיה לאפס, שהמאמץ והעבודה של 25 שנה יהיה לאין, אבל למרות הכל מוכרח הדבר לבוא אם היא תדחה את תפקידה היחיד.

אולם אין אנו רוצים להיות פסימיסטים ביותר. יש כל כך הרבה צרות ממשיות מימין ומשמאל עד שבאמת מיותר הוא להתענות בפרך מפני דבר שיש לקוות שלא יבוא. נקוה איפוא שהאליאנס התקיים שנים רבות לטובתנו, שבעלי הנפש ידם תהיה על העליונה והאליאנס סוף סוף תושיט ידה להגשמת הרעיון לטובת הכל.

מתוך בטחון זה נאמר משהו על האופן כיצד להשיג את האמצעים למטרה. אף על פי שאנו זכאים להיות בטוחים שאם האליאנס רק תצדד ברעיון יבואו אליה האמצעים בשפע והאגודות הרבות למען ארץ ישראל יעמדו מיד לרשותה. הרי חשוב אני בכל זאת להציע הצעה שאיננה נטולה סיכוי להצלחה. אם רוצים בהצלחה כללית, זאת אומרת לכל המשוללים קיום ברוסיה וברומניה על ידי עושק העמים ולחץ הממשלות, הרי יש לחשוב לפחות על 120 אלף משפחות. אם יצאו מארצותיהם יש לקוות שלנשאים תבוא מנוחה לזמן מה. מִדֵּם 120 אלף חללו יש להפוך 40—50 אלף לחקלאים והיתר צריכים להיות בעלי מלאכה, מורים, רוקחים וסוחרים. זהו היחס הנכון: החקלאים צריכים להיות שליש האוכלוסייה, יש איפוא לרכוש 40 אלף משקים וציוד לחקלאים. רק אלו המוכרחים לעסוק בחקלאות ראויים לקבל תמיכה מלאה. והיתר שיחיו בצדם ממסחר אינם צריכים שום תמיכה, אולי פה ושם הרצאות הדרך. ואילו ל־40 אלף האיכרים יש צורך בציוד מלא. אם נחשוב איפוא אלף פלורין למשק, מה שיספיק גם להוצאות הדרך, הרי יש צורך להשיג 40 מיליון. את אלה אפשר להשיג בפשטות:

א. מתקנים הגרלה של 4 מיליון פייסים, 10 פלורין כל אחד.

ב. כל פיס זוכה במשק השווה אלף פלורין.

ג. כל אחד יכול לתהווק במשק או למסור לאחר.

ד. אבל יכול הוא למסור רק ליהודי.

ה. המשק נשאר ברשות האליאנס והיא נותנת אותו במתנה על ידי הגרלה.

ישתתפו לא רק העשירים בתרומותיהם, אלא כל היהודים, וביחוד העניים, כדי לזכות בעשרה פלורין במשק. העשירים בודאי לא יפגרו כשיראו שהעניים עתירים לעצמם. האגודות למען ארץ ישראל וכן כל המוסדות היהודיים יעסקו במכירת הפייסים. אין זו גומה לחשוב שמיליון פייסים כאלה ימכרו ברוסיה וברומניה. על ידי זה תהיה גם אפשרות לאסוף ברוסיה עצמה הרבה כסף מפני שמגבית לא תרשה הממשלה וכסף סתם אינם שולחים אבל על ידי מכירת פייסים ידע כל אחד שכספו יבוא לבטח לידי האליאנס. בעל המורים חללו מקבל על עצמו למכור במשך חצי שנה 50 אלף פייסים, ואותו הדבר יכולות לעשות כמעט כל מערכות העתונים היהודים. צריך רק לגשת לעבודה. על ידי כך תוגש עזרה לא רק ל־40 אלף משפחות שהם רבע מיליון נפש, אלא לכל הנצרכים משום שהאמידים יעלו גם הם כשיראו שיש סיכוי למנוחה.

אני משתעשע בתקוה, שדברי ימצאו און קשבת. אבל אם האדונים המנהלים את האליאנס עדיין יעמדו ברעתם שזהו קול של יחיד או של יחידים, הרי אני מרשה לעצמי לשם הסברת העניין להציע הצעה, שהאליאנס המהוללת תכנס קונגרס, שבו ישתתפו שליחים מארצות האסון ומתוך העתונות היהודית. אם גם זה לא, תשלח האליאנס חומנה לכל העתונים היהודים, שכל אחד יחזה דעתו אם לארץ ישראל או לא. אז יווכחו כי 95 אחוזים לא רק מצדדים בזכות הרעיון, אלא רואים בו את ההצלחה היחידה ורוצים בה ומתפללים לה כנאולה.

תולדות חיי

כותב הסיפור הזה היה אחד הרבנים המפורסמים בדורו
רוסיה. שמלבד גדלו בתורה ועסקנות מקומית. היה אחד
מראשי חובבי ציון, חבר הוועד המרכזי באודיסה. בנו הוא
הפרופסור נחום סלושץ. כאן אנו מפרסמים את הכתב-יד
שהגיע לנשיא המדינה יצחק בן-צבי. והוא מסר אותו לבנו
של הרב סלושץ. הסופר-המורה כרמון ז"ל. לשם פרסום
ב"העבר".

המערכה

כבוד הרב הגאון החוקר דוד חזקמיו מר"ה [מורנו הרב] לוי האלושטינסקי
שליטא [שיחיה לימים טובים ארוכים] רב ומ"ץ באויטץ.
מכתבו מן כ"ז לחודש העבר, גם ספרו היקר „נחלת אבות" הגיעני. תשואות
חן חן לו על אשר זכרני לטובה וכבדני בו (אם גם אחרי ארבע שנים מאז יצא
לאור).

והנה כת"ר [כבוד תורתו] מבקשני „להודיעו מתולדותי בארוכה", אבל אם
אבוא להגיד לדור „תולדותי בארוכה" יארכו הדברים ואולי גם יכילו ספר שלם. ולא
עתה עת. לזאת הנני רק להודיעו מאשר עבר עלי בימי חלדי בקצרה. ומה יבחר
כת"ר [כבוד תורתו] להביא מעט או כולו בספרו שהוא מתעתד להוציא לאור.
אני נולדתי בעיר אדעססא בשבעה ועשרים יום לחדש אלול שנת תרי"ב.
לא"א [לאדוני אבי] מר"ה יצחק בר' שלמה סלאסטש מעיר מינסק. יחיד הייתי אז
להורי. וכל ישעם וחפצם לגדלני על ברכי התורה והחכמה. ולזאת במלאת לי ארבע
שנים וכבר הגיעה העת לדאוג לחינוכי על פי דרך התורה, ובראותם כי לא ישיגו
מטרתם בעיר מולדתי אדעססא, ויתנו לב וישונו ללכת מינסקה, אשר אמנם גם
היום היא מקום תורה ומלאה חכמים וסופרים. — אבל מעינוי הדרך בימים ההם,
אשר מסילת ברזל טרם נעשתה — נחליתי ומחלתי היתה אנושה. ויאלצו הורי
לחדול מנסיעתם הגדולה והכבדה. ויבחרו למו את העיר הקטנה וואחנאנקא הסמוכה
לעיר ברדיטשוב וישבו בה שתי שנים עד אשר שבתי לאיתני; אז אחזו
דרכם הלאה ויבואו עד עיר מולדתם מינסק. שמה הושיב א"א [אדוני אבי] את אמי
הצנועה מרת בלומא לאה בת ר' דוד. ואחרי אשר מצא בעדי מורה ומלמד ישר
אשר בטח בו, כי ידריכני בדרך ישרה וילמדני תנ"ך וגמרא (כי בואחנאנקא כבר
למדתי חמשה חומשי תורה), שב בעצמו לאדעססא, לבקש טרף בעדו ובעד ביתו
(כי מעט הכסף אשר קבץ עלי-יד בשבתי באדעססא כבר כלה מכיסו, ועד בואו

למינסק יצא נקי מכל אשר השיגה ידו), וכה עברו עלי ועל אמי ז"ל שתי שנות עוני ולחץ במינסק. עד אשר בא לאדעסטא איש ליטאי צעיר לימים וגדול בפדגוגיא ויעתר לא"א ז"ל ללמדני תורה בשובי ממינסק. או הוציא א"א אותי ואת אמי ממינסק ונבואה אדעסטאה. כשנה ומחצה לקחתי לקח מפי מורי הליטאי וממנו קבלתי סגנון ישר ותוכן הגון ללמוד תנ"ך. ואח"כ כאשר בא לאדעסטא מ"א מירושלים עיה"ק תר"ת [עיר הקודש תבנה ותכונן] ושמו ר' יחיאל מפינסק, וא"א — שהיה אז גבאי בביהכ"נ "מעבר יבק" שיסדו ידיו באדעסטא — מנהו למ"ג בביהכ"נ הנ"ל והוא ראה כי ברכה בקרבי, וכי כשרונותי גדולים וטובים, ומדי שמעי איזה ענין אף היותר גדול וקשה פעם אחת, כבר היה רגיל ומשונן על לשוני, ולפעמים כאשר היה קשה עליו לדרוש ברבים הגיד דרש הדברים שהכין לפני בביתי ואני מלאתי את מקומו ואסיף לפני שומעיו, וכולם שבעו רצון ממני, ויתנדב ללמדני גפ"ת [גמרא פוסקים תוספות] חנם אין כסף, ואך ארוחה נתנה לו על שולחן א"א ז"ל. כחצי שנה לקחתי לקח מפיו ופרקים רבים ממסכת בבא בתרא למדתי ממנו, ויהיו שגונים על לשוני, ובימים ההם נוסדה בעיר מולדתי הישיבה "עץ חיים" — אשר עודנה עומדת על מכונה, אבל רחוקה היא לדאבון לב כל חובב תורה, ותוכן הלימודים אשר בה כעת מאז, ומלמדים מופלגים נבחרו להטיף בה גפ"ת, והגבאים המשגיחים אשר נוכחו לדעת כשרונותי הטובים, קבלוני בסבר פנים יפות וברצון ובלב מלא תקוה לראות כי אזיה למי לתפארת חן הביאני את בית הישיבה, ואמנם תהלה לאל לא שגו ברואה, וכל הימים שלמדתי תורה בבית הישיבה, שבעיר מולדתי מפי מלמדים שונים, גם מהרב ר' שלמה פרלשטיין — שהיה אז אחד המורים גפ"ת בהישיבה — גם מאת המלמד להועיל מ"ה אליעזר יהודה ז"ל ועוד הייתי נחשב בין התלמידים המצוינים, ובבוא איזה גדיב מופלג לנסות את התלמידים הייתי אני תמיד הראשון להבחן, ותהלה לאל מעולם לא נכלמו מורי בי, והגבאים נחלו בי עטרת כבוד ויקר.

קרוב לשלוש שנים שמעתי בלימודים בבית הישיבה, ואחרי רואי כי קטן תוכן הלימודים בעדי, אחרי היוכחי לדעת כי שעבודי אל השעורים שבהישיבה גזול ממני זמן רב ותורה הרבה, עזבתי את הבית הלזה — אשר אמנם אסיר תודה הנני לו ולמנהליו ומוריו בימים ההם גם היום — עוד טרם מלאו לי שלוש עשרה שנה, ואקבע לי מקום ללמוד בהתמדה בביהכ"נ "מגיד תהלים" שבעירנו, יען בו נמצאו ספרים רבים ובחורים אחדים כבר בתרו את ביהכ"נ הלזה למקום תורה. אחרי חדשים אחדים נמלאו לי שלוש עשרה שנה, דרשתי בשבת קודש בעת התפילה פלפל גדול מחובר ומסולסל, כאשר יעצני חותני המנחת הרב ר' אברהם משה היילפרין זצ"ל — אשר לפי הנראה כבר אז שם עיניו בי לקחתו לי לחתן — ובעזרת השם יתברך מצאו דברי וסגנון לשוני חן בעיני כל מופלגי התורה אשר כבדוני לבוא לשמוע אמרי והדבר הזה הרהיב עוז בנפשי להוסיף חיל בלימודים ומני אז שקדתי על לימוד הגפ"ת, לא לקחתי דברים עם יתר הנערים והבחורים ולא בסלתי מדברי תורה, ואך בלימודי שמתני כל מעיני ואשקוד עליו כל הימים לרבות הלילות. עד אשר במשך שמונה חדשים למדתי מסכת שבת כולה וחצי ערובין, וחזרתי עליהן כמה פעמים עד אשר הייתי בקי בכל מה שלמדתי כמעט בעל פה.

אולם מדי שמתני עין על הגליונות שרשמתי בהם את ספקותי ואראה כי רבים מהם, ומאוד מאוד היה צר לי בזכרי כי אין לי רב להרצות לפניו ספקותי וקשויותי המתרבות בכל יום, גזרתי אומר לעזוב את עיר מולדתי לצאת מבית-

הורי — אף אם אהבתם היתה גדולה אלי ועזה מאוד — להיות גולה לאחת מערי תורה שבליטא.

ניסיתי לדבר על לב הורי לשלחני למקום תורה ומה אמנם הסכימו לעצתי ובכל לב נעתר לעשות בקשתי, אבל אמרו לחכות עד אשר תשיג יד אבי להוליכני בעצמו למינסק עיר מולדתו ולמצוא לי שמה מקום מנוחה בבית אחד מקרוביו וממיועדיו לפני, למען אוכל ללמוד תורה שלא מתוך הדחק, כי איככה זה יתנו למחמד נפשם לנער עד י"ג ללכת בעצמו דרך רחוקה כזו ובימים ההם אין עוד מסילת ברזל בדרך ההוא.

אנכי בידעי היטב את מצב הורי כי איננו מאושר, ואם אומר לחכות עד אשר יעלה ביד אדוני אבי להלבישני כראוי ולנסוע אתי למינסק לא אבוא אל מחוץ חפצי ומטרחי ממני והלאה, לזאת גורתי אומר לגנוב לב הורי ולברוח מהם בלי הגיד למו כי גמרתי בלבי לצאת מביהם לנוע אל אחת מערי ליטא.

אז החילתי לבקש לכסף מוצא, ואמכור את מעט הספרים והמסכתות שנתנו לי למתנה מדי עמדתי על המבחן בהשיבה „עץ חיים“ שבעיר מולדתי, וגם מההוצאות היומיות קמצתי, ואקבוצ על יד רז"כ [רובלי כסף] אחדים אשר שערתי כי יספיקו לי להוצאות הדרך עד ברדיטשוב.

אחרי חג התורה בשנת תרכ"ו ואני באתי מביהכ"נ לאכול פת שחרית ואמי ישה, לבשתי את בגדי החדש תחת בגדי הישן של חול, למען לא תרגיש אמי כי בלבבי לעזובה, ואחרי ברכת המזון ככוונה שלמה ועיני יורדות דמעות שלישי ברכתי את אמי היקרה — אשר נפשה היתה קשורה בנפשי — בברכת יום טוב ואצא מן בית הורי על מנת שלא אשוב עוד עד אשר אראה ברכה בלימודי באחת מערי תורה, עד אשר אוכל לדעת כי כבר יש לאל ידי לעשות חיל בתורה בלי עזרת רב ומורה; בעוד מועד מיהרתי לקחת ברכת הפרידה מאת הרב ר' א"מ היילפרין ומאת מורי להועיל ר' אליעזר יהודא ז"ל (בידעי כי באשר אך יאחר דבר שובי לבית הורי מביהכ"נ בערב, ימהרו ללכת אל אחד מהם לשאול עלי, בידעם כי רגיל אני לרצות לפניהם את שאלותי וספקותי, והנה יגידו למו את מטרחי ויניחו את דעתם וינחמום בדברים נעימים, כאשר אמנם כן היה) ואשים פני אל תחנת מסילת הברזל אשר זה אך מעט נגמרה מאדעסטא לבאלטא, ובלב מלא תקוה טובה נכנסתי ברכבת הברזל לישב במנוחה ואחלום חלומות נעימים עד עתידותי, והמכונה שרק שריקות אחדות גדולות וגם קטנות, ותשם לדרך פעמיה, ועמה כל הרכבות והיושבים בהן וגם אני בתוכם.

אין קץ להשמחה אשר שמח לבי מדי זכרי כי הולך אני למקום תורה, להתאבק בעפר רגלי חכמים, אבל בשומי אל לבי, כי הורי יתעצבו על בן יקיר למו וידאגו לשלומו, עברה שמחתי, ותוגה מלאה מרשי לבבי, ביותר לא ערבת לי שמחתי מדי העליתי על לבי פן יאמרו הורי לרדוף אחרי ולהשיבני לעיר מולדתי, ופחד זה פחדתי לא נתן לי מרגוע, ואבקש עצות איך להמלט מידי הורי דורשי טובתי לפי דעתם ותשגתם המה — ואחרי אשר עברו עפו בעשתונות עצות מעצות שונות, החלטתי בלבי אתמהמה בבאלטא אף רגע, ואחרי אשר מבאלטא למינסק שתי דרכים, א' על דרך קיוב וא' על דרך ברדיטשוב, לא יוכלו עוד הורי לרדוף אחרי להשיבני מבלי דעתם באיזה אורח אחזתי את דרכי ולא יסיפו עוד ללכת ויתאישו ממני, אנכי אמנם לא שגיתי במשפטי זה, ויהי אך יצא יצאתי את העיר באלטא, והנה א"א בא העירה ויבקשני ולא מצאני ויאנס לשוב לביתו לבדו, כי לא ידע אנה הלכתי ואיזו דרך בחרתי לי. בעיר בערשאר — אשר אליה

באתי ראשונה מבאלטא — ישבתי ימים אחדים לחכות עד אשר אמצא עגלון אשר יוליכני לברדיטשוב בקמחיר לא רב, כי מעט מאוד היה הכסף בכיסי, ובימים האלה נודעתי מהבאים מבאלטא כי אגם רדף א"א אחרי וכבר שב לביתו בהתיאשו ממצאו אותי ומהשיבני אל ביתו ונפשי התענגת מאוד על הידיעה הנעימה הזו, אשר הרגיעה את רוחי ותוכיחני לדעת כי אמנם לא חטאתי את המטרה בחפזי לצאת מבאלטא.

מבערשאד שמתי פני עירה ברדיטשוב עיר היהודים, ותקותי הבטיחתי כי שמה בין היהודים הרבים המתחשבים על החרדים על דבר ה' ומחזיקי תורתנו הקדושה שמה אמצא בטח אחדים מהמתגדבים בעם אשר יעוררם לבבם לחזק ידי נער אדעסי אשר נדב לבו לכתת רגליו למקום תורה וזוהם בלי ספק לא יתן אותם להשיב ריקם פני עלם המקדיש ימי עלומיו לתורה ותעודה, ובקשו עצה ומצאו לכסף מוצא, למען אוכל ללכת הלאה עד אשר אבוא אל בתי מדרשי ליטא, אשר דלתותיהם פתוחות יומם ולילה, וכל הרוצה לשקוד על פתחי התורה ימצא שמה מעוז ומחסה.

מלבד זאת נזכרתי סיפורי א"א אשר סיפר לי לא אחת ושתיים, כי בברדיטשוב יושב אחד מבני אחותו והוא למדן מופלג ובדיו נשמעים בבית המדרש הליטאי שבברדיטשוב ולבבי הגיד לי כי גם הוא לא יתעלם מבשרו והי' לי למשען ועזר שיש בו ממש למען אוכל לבוא אל מחוז חפצי.

אמנם שגיתי הפעם ברואה במשפטי, כי בבואי לברדיטשוב ואחל לחקור ולדרוש ע"ד בן דודתי והנה — לדאבון לבבי — נודעתי כי כגדלו בתורה כן גדלה עניונו. והוא וביתו חיים על המלמדות הדלה, וברוב עמל הוא מוצא לחם צר בעד עולליו הרבים משתי נשיו שכבר מתו, ואביון כזה הלא — למרות רוחו הנדיבה אין לאל ידו לקום לעזרת הפונים אליו אף כי אם שארו ובשרו הוא, כמו שאמר החכם „חכמת המסכן בזויה“ (קהלת ט' ט"ז). וביותר נוכחתי לדעת, כי לשוא קייתי למצוא איוז תשועה ממנו ובעזרתו בהציגי כף רגלי על מפתן ביתו, וצר מעונו ויתומיו היחפים אשר לבושים בגדים טלאים מכסים את מערומיהם, הסירו מלבי כל צל תוחלת ותקוה להיושע על ידו, וגם התקוה לפנות לעזרה לאחדים והחרדים ע"ד ה' כליל חלפה ממני, כי כלימה כיסתה פני לבקש עזרה מאנשים לא ידעוני מתמול שלשום, ומלבד אשר מעולם לא ניסיתי באלה יגורתי מאוד פן יתנוני לבן בליעל פורץ עול הורים ומורים, ולא יאמינו בי ובדברי, כי אך מאשר חשקה נפשי בתורה הרחקתי נדוד מבית אוהבי ומוקירי, כי הלא אמנם רבים המה בימינו הנערים הפראים והשובבים. המתקדשים והמתקדשים למען בצוע בצע.

לזאת החלטתי לבלי התמהמה עוד בעיר העבריה ברדיטשוב ואגומר אומר לעשות דרכי הלאה דרך זיטאמיר ובריסק רגלי, כי הדרך היא דרך המלך (שאסייא) [כביש], וכאשר אמר בן דודתי — אשר אמנם שמה לקראתי בנדודי — ללוני מעט בצאתי את העיר, הגדתי לו, כי עגלוני כבר יצא את העיר ועלי לרדוף אחריו ובתחנה הראשונה הקרובה לעיר אמצאה, כי יחכה שם עלי, כה גנבתי את לבבו, מאשר יראתי להגיד לו כי ברחתי מבית אבי בליב גדים וכלי הוצאות, וכי גם התפילין נאנסתי למכור בברדיטשוב למען המצא ידי לשלם להעגלון שהביאני מבערשאד את המותר שהגיע לו ממני, כי יראתי פן יעכבני ופן ישים איזה מעצור לדרכי, ולא יתן לנער ללכת רגלי ויחיד דרך רחוקה כתשע מאות מיל (וויארסט) ואחרי שכבר אמרתי נואש ממצוא על ידו גם מעט כסף להוצאות דרכי לא רציתי

להטיל בספק את מטרתי הקדושה אשר אמרתי להגיע אליה בעיני כוחי וכחדי וגם ביסורין גדולים רעים ונאמנים, ואת מאמרם ז"ל שלוש מתנות טובות נתן הקב"ה לישראל וכולן לא נתנן אלא על ידי יסורים: תורה ארץ ישראל ועולם הבא (ברכות ה'), שמתי לי למשענת ובה' בטחתי ואשא את רגלי ואצא מברדיטשוב ואלך זיטאמיר.

בלב שמח כתתי את רגלי בארבעים המיל שבין ברדיטשוב לזיטאמיר. כי תקות העתיד הנעים אשר הלמתי להימנות בין תופשי התורה ומחזיקי כן תרנה, התקנה הזאת שעשעה את נפשי וחשביעני נעימות. ומאוד שמחתי על הדרת השבע והדרת הגנים הנטועים והשדות הזורעים והנטועים משני עברי דרך המלך (פאססוועג) [דרך הדואר] אשר בין ברדיטשוב ובין זיטאמיר. עיף ויגע, ברגלים כואבות, אבל שקט ובוטח, באתי בשלום לזיטאמיר.

שם ביקשתי מקום לנוח מעט מעמל הדרך, אבל מי זה יתן בעיר גדולה ומפוארה — אשר בתי חומה בעלי שלוש וארבע קומות התנוססו בחוצותיה חרבות מחוצותיה היו מרצפות אבני-גזית גם אז — לנער עוזב לדרך על סף ביתו, אף כי בספרו את חלומותיו ואת דבריו ע"ד מטרתו לעסוק בתורה — הרחוקה מתושבי וואלין כרחוק מינסק מזיטאמיר — ובפחדיו פן יתנוני לבעל הוויה וחולמ חלומות או לדובר שקרים ובעל מרמה, לא ניסיתי לבקש מנוח מבתי העיר ותושביה הפרטים, ואסור אל בית המדרש הליטאי שבעיר, בחשבי למשפט כי הליטאים הרגילים לראות במקום מולדתם נערים הולכים ונדים מעיר. לעיר ללמוד תורה, המה לא יוניחו גם בן אדעססא, אשר נצנצה בו רוח אהבת התורה, ולמצער יתנו לו מקום לנוח גם ללון בבית מדרשם.

והפים לא שגיתי, כי בבואי לביהמ"ד ואנס לדבר דברי תורה את הבחורים שלמדו בתוכו ויראו כי ברכה בקרבי ורב מאות דפי גמרא שגורים על לשוני, ויקרבוני וכבוד רב הנחילוני, ומלבד אשר פנו לי מקום ללון ולנוח ככל אשר יאמר לבבי דאגו גם למצוא ארוחתה, ואחד משוחרי תורה ומחזיקיה ביקש ממני לבכדהו ולהתארח על שולחנו כל הימים אשר אשב בזיטאמיר. כיומים ישבתי בזיטאמיר ואתענג על יפי חומותיה ונקיון חוצותיה — אשר לקחו גם את לבב בער יליד אדעססא כמוני — ואחרי אשר הרגשתי כי רגלי שבו לאיתנם ברכתי ברכת הפרידה את האיש אשר התארחתי על שולחנו ואת ביתו ואצא את העיר.

הה! נורה היה לי אז הדרך אשר בין זיטאמיר ובין זואול, נורא ואיום מאוד! ומדי זכרי בו ירעד ויפחד יתר לבבי ממקומו וגם עתה, הדרך הזו אשר תכיל כשמונים מיל היא משתרעת כולה בתוך יער גדול ועב, ולדברת רבים גם חיתו טרף לא מעט יקננו בו, ובתי מלון רחוקים זה מזה מרחק רב. וההולך ההולך רגלי בדרך הלזו לא בנקל ימצא מחסה מורם וממטר! וגם נפשו תפחד ותרעד פן יפגשהו זאב ערבות, ויהי כאשר הרחקתי מזיטאמיר כעשרה מיל, ואני בעמקי היער, ומטר גדול נתן ארצה, ארובות השמים נפתחו וגשם נורא סותף על העצים העבותים אשר ביער ורוח גדולה וחזקה ירעש סבכי היער, ורבים מאלוני היער נשברו גם נעקרו מעיקרן. וגם מהעצים החזקים אשר שורש בארץ גזעם הטו אחדים לארץ ראשם, ואפנה כה וכה אולי תראינה עיני איזה בית מלון או בית שומר היער אשר אוכל למצוא בו מחסה מפני מי המבול אשר כבר נשרו כמו בגדי וגוי כאילו הייתי עתה עולה מן הרחצה, אבל לשוא העיפותי עיני לכל צד ולכל עבר, כי אין נפט בכל אורך מלוא עיני כי אם יער צומח עצים לאורך ולרוחב מלמטה ועב הענן אשר מיק גשם עז מלמעלה.

התבוננתי אל דרך המלך הגדולה והרחבה הרצופה אבנים קטנות וחלקות מאלה אשר על שפת הים והנה היא כולה מכוסה במים. לא ניכר בה שעל אדמה יבשה ונקיה, והמסילה הלזו אשר תמיד תשואות מלאה, עגלות ומרכבות גושאי בני אדם וכל מיני סחורות ישתקשקון בה לרוב יומם ולילה, והנה עתה הדרך ההומיה הלזו אבלה, אין עובר ואין שב, ואך קול הגשם הסוחף אשר יהמה ירעש וישוסק בה טיף טיף וקול הנער הנעזב והנדה הבוכה על קשי יומו ועיניו יורדות מים גוספות אגלי דמעה, כאילו באו להשית גוספות על עגלי המטר הזועף, אך הנה מכות על תוף ארון הנוסע וזולתי הקולות האלה אשר יתבלבלו ויתערבו בקול הרעש האדיר והחזק אשר ירעיש הרוח בעצי היער העבות, זולתי זאת אין קול ענות גדולה וקטנה בדרך ההומיה הלזו.

בעמדי להסתיר תחת אחד השיחים העבותים אשר בתוך היער הרחק מן הדרך והענפים הרטובים ממי הגשם הציפו ראשי מדי רגע ורגע נטפי מים רבים וגדולים כקיתון של שופכים החלו רגשי נוחם להתרוצץ בקרבי, ורעיונות מרעיונות שונים עלו השתרגו במוחי, רגע עלה על לבבי לחשוב כי בשלי כל הסער הגדול הזה, כי חרה אף ה' כי על אשר העצבתי רוח הורי אשר טפחוני וירבוני, ויאמר להציפני במי המבול — אשר אמנם הרשות בידו להביאו על אומה שלמה, אף כי על נער אחד (עי' רשי' שמות א' י' על הכתוב „הבה נתחכמה“) אשר הרבה לפשוע בהדאיבו לב הורי שהשוה הקב"ה כבודם הכבוד המקום, ובהכות לבי אותי על העון אשר עויוני אל הורי היקרים שמתי לב לשוב לעיר מולדתי להתרפס על הורי ולבקש סליחתם, ורגע חשכתי דרכי לימים יוצרו, וכל הנערים בגילי אשר התגדלו כל ימי עלומיהם באדעססא עברו לפני כבני מרון, והנה אחדים מהם יצאו לתרבות רעה, ואחדים במספר אלה שאמרו חז"ל עליהם „לא עם הארץ חסידה“ (אבות ב' ה'), ויש אמנם כאלה אשר אחרי חבקם תורת ה' נעשו בעלי מלאכות שונות, ואם כי מחבב אנכי עתה את בעלי האומניות הישרים ומכבדם מאוד כמו שאמרו חז"ל: „גדול הנהגה מיגיעו יותר מידא שמים (ברכות ה.) וגם בהיותי נער צעיר לימים כבר הכרתי את ערך בעלי המלאכה ההולכים תמים וכבודם היה יקר לי, בכל זאת מאסתי מהמנות בקהלם אחרי רואי כי רובם המה עוזבי תורה ופירקי עול יראת שמים מעליהם, ומי זה יערוך לנער צעיר לימים כמוני כי לא יבחר ברע כרוב רעיו אשר יארח בחברתם? ומלבד זאת שפטני מישרים כי לא יתנני א"א לעזוב את דרך התורה אחרי אשר כבר זכה להתהלל בי ובתורותי, וכבר גמרתי הורי בלבבם, כי כסא בנם בין רבים היושבים על מדין ולא בין בעלי המלאכה אשר געלה במ לפנים בימים הזהם נפש יוצאי ירך משפחה בינות המשפחות המיוחסות בישראל, וגם בעלי בתים ביוגנים חשבו למו לכבוד בימים ההם, אם גם בעל מלאכה אחד לא נמצא בקרב משפחתם ובאלה התהללו, ואם כן איפוא הלא אהיה אנוס אך דרך אחד לפני בשווי לאדעססא להמנות בין הנערים החובקים כותלי בית המדרש, אשר אך למראה עין גמרותיהם בידיהם וספריהם פתוחים לפניהם, והמה מבליים כל היום בשיתות בטלות ובסיפורי מעשיות של הבעש"ט והדומים להם, ונערים כאלה יראו גורלם להשאר קרח מכאן וקרח מכאן.

כה התגנחו רעיוני ונלחמו אלה עם אלה כל העת אשר עמדתי בעמקי היער והגשם הסוער ורוח זלעפה טלטלוגי מדחי אל דחי, מדי התגבר הגשם, מדי הגדיל הרוח לעשות שמות בעצי היער, וגם אותי הניע ממקום למקום וגבר גם רעיוני היאוש בקרבי, ואומר נואש למטירתי ואגמור בלבי לשוב אל עיר מולדתי ואל בית הורי הדואגים לבנם מחמד נפשם, ומדי נוח הרוח מזעפו והגשם היה הלוח וחסור, וגבר

רעיון תוחלת ותקוה בקרבי ונפשי שבה לשוב על עתידותי ואחיליט לבוא אל מסרתי ולהגיע אל מחוז חפצי.

שעות אחדות עברו עלי ואני בתוך יער, ועשתונות מעשתונות שונות התרצצו בקרבי, מגור ופחד, ותקות כבוד ויקר נפגשו בקרבי והרדה ומחתה ועתיד נעים אדיר ונשגב עברו חליפות לפני, אלה יעצוני לבלי אוסיף ללכת הלאה, ואלה דרשו ממני לרץ אורח חיים ולאחוז בדרך התורה והמצוה.

לששון לבבי ושמחת נפשי נלחם השכל עם החומר ויצר הטוב שרר עם יצר הרע ויוכל לו, ואני החלטתי לבלי אשוב מדרך התורה והיראה אשר סלולתי לי בלבי מאז החל רוח השכל לפעם בקרבי, ויהי אך חול המטר והגשם חלף תלך לו, העבים נפורו ואינם, והשמש זרחה על הארץ, ובגדי אך החלו להתביש ממני הגשם לחוס היום, ואצא ממחבואי ואעזוב את עמקי היער ועציר העבותים ואשא את רגלי ואעשה את דרכי הלאה הלאה על הדרך אשר תובילני למחוז חפצי למינסק עיר התורה ומולדת הורי היקרים. בדרכי והנה אשכנזי נוסע לנגדי ואחרי שאלני מאין אני בא ולכן אני הולך (ואני אמנם כיחשתי לו ואגיד לו כי ממקום קרוב יצאתי ולמקום קרוב אני הולך, כי כן גמרתי בלבי, להשיב לכל שואלי אשר לא מבני ישראל המה, למען לא יעלה על לבם לשאול על תעודתי אשר לא לא היתה ביד), הזהירני בתום לבבו להשמר מואבי ערב אשר ירוצו וישתקשקו כעת ביער, וגם את דרך המלך יבקר כעת פעם בפעם.

עם כל זה לא נפל לבי עלי בקרבי, ובאומץ רוח התעודתי ואמשמש בכיסי ואמצא את עצי הגפרית אשר נתנה לי הנדיבה שארחתני על שולחנה בזיטאמיר בטרם יצאתי את היער, באמרה אלי, הלא גם זאבי ערבות ימצאו בדרך אשר אתה הולך עליה, עלם יקר, והנני להכין לך רפואה בדוקה ומנוסה להבריחם מעליה, כי הזאבים בורחים מפני האש, והיה בראותך זאב מרחוק את תרגיש צאתו מרבצו והלך לנגדך ובערת אש ושמט את האש אל עבר פני הזאב ונס מפניך, כאשר ינוס איש מפני הארי וחיתו טרף. דבריה האשה היקרה האלה אשר האמנתי בם אמננה אומן עודדוני גם עתה בשמעי דברי האשכנזי ויהי אך מצאתי עצי הגפרית בכיסי, ואחשבת את הדבר לאית כי הזמין לי הקב"ה רפואה קדום למכה, ואעשה את דרכי באימה ופחד וברעדה גדולה, אבל בלב בוטח בה' ובחסדיו הנאמנים, כי לא יעזוב גם את העלם הצעיר ההולך לקבל את התורה ולא יתנהו לטרף ביד חיתו יער, כאשר לא עזב את עמו בעמדם לקבל את התורה במדבר נחש שרף ועקרב!

בימים הראשונים בעוד כוחי עמדי, בעד רגלי היו בריאות ושלמות, מיהרתי לרץ אורח, בבוקר השכם (מקום משכבי — אשר שכבתי במסדרונות בתי המלון שבדרך ובפרוודוריהם) — ואחרי השגתי לשאול טוטפות התפילתי תפילת שחרית ואשכם לדרך פעמי, ובערב הוספתי שתי נוספות מעט גם מן הלילה על היום, ולא מיהרתי ללון בלתי אם הגידו לי כי רב הדרך לבית מלון אחר, כי אהיה אנוס ללכת עד חצי הלילה, אך אז הקדמתי לנוח באחד מבתי המלון אשר באתי בו לעת נסו צללי ערב.

כה עכרו עלי ימים אחדים ואני בריא אולם ואעשה את דרכי כשבעים ושמונים מיל (וויארסט) בכל יום, אולם אחרי כן החלו רגלי להבצק ולהתנפח ותעמונה מלכת במרוצה כבראשונה, ומלבד אשר הייתי נאלץ ללכת לאט ולפסוע פסיעות קטנות הייתי אנוס למעט בהליכה ולנוח כמה פעמים ביום, כי עמל ההליכה הציקני מאד, ומדי הלכת מילים אחדים הרגשתי עיפות ולאות בכל גופי, ואשכב בצדי הדרך עד אשר החלפתי כוח מעט, ובאין אוניס קמתי ללכת הלאה, כוחי לא

נתנני עוד לקום בבוקר השכם ומרפיון גוי וכבודות רגלי הוכרחתי להוסיף מן היט על הלילה גם בערב, ויהי אך החלו צללי ערב לנטות, אך החלה החרסה להעריב, ואורה הלך הלך וחסור, לא הוספתי עוד לאחוז את דרכי ואשכב לנח.

כשבועות שלושה התחזקתי והתאמצתי לעשות דרכי הלאה וברגלים בצקות ונפוחות הלכתי מילין אחדים מדי יום ביומו, עד אשר באתי לעיר מצער ושמה קליוואן, הרחוקה כמאה ושבעים מילין מבריסק דליטא, ויהי בבואי בהכנסי לבית המדרש — כדרכי בכל עיר ועיר לבקר את בית המדרש — ואמצא שם נערים ובחורים אחדים יושבים ומתנועעים על מסכת קדושין, ואנכי הייתי כבר בקי במסכת זו כמעט בעל פה, ומסכת הלזו למדתי בהשיבה שבעיר מולדתי מפי מורי להועיל המופלג רא"י ז"ל, ואנס לדבר עמהם בסוגיות אחדות שבמסכת הנ"ל, ויתפלאו לשמוע ממני בקיאות וחריפות, ויתמהו איש אל רעהו ויתבוננו בי ויראו את רגלי הבצקות ומלאות פצעים וחבורות ופצצרו בי לשבת עמם עד אשר אשוב לאיחוי, וביטיחוני לכלכלני כל הימים אשר אשב בעירם, ואמנם לא ידעתי מחסור בשני שבועות שישבתי בעיר קליוואן, ואחדים מהבעלי הבתים היראים חשבו למו לכבוד ולזכות כאשר נערתני למו לאכול ארוחה אחת בביתם על שולחנם, שמה כיבדוני בתואר „העילוי מאדעססא“, ואנשים הגונים אשר כבוד התורה חביב בעיניהם שלחו אלי להציע לפני נכבדות ויאמרו לקחת אותי לחתן לבנותיהם, וכאשר השיבוני את פניהם ריקם בתתי אמתלא למאונ, יען נפשי חשקה בתורה, ולא הגיעה עדנה העת לטעון ריחים על צוארי, למען לא יפריעוני מלימוד התורה אשר חשקה נפשי בה, אז התלקחה עוד יותר בלבב כל אחד התשוקה להביא עלם נחמד כמוני אל ביתם ולענדו עטרה לראש בת, ויוסיפו לדבר על לבי ויאמרו להוסיף על סך הנדוניה אשר אמרו לתת בראשונה, אמנם אני באחת, כי לא אדבר על דבר ולא אוסיף לשמוע כאלה, ואחרי אשר הרכו להציקני בנכבדות מנכבדות שונות ועוד מעט ויפתוני ואפת למא, גבתי גמאת לבב כל מודעי ומכבדי בעיר, ובלי הגיד למו כי עם לבבי להפרד מהם יצאתי את העיר, ואם כי אך מעט הוקל מכאובי ורגלי עדנה לא שבו לאיתנן, עם כל זה גמרתי בלבי לבלי התמאמה עוד בעיר הלזו, אשר השטן מרקד בה לקראתי, והוא מנסה את כוחו להפריעני ממטחתי הקדושה בתחבולות מתחבולות שונות.

בצאתי את העיר קליוואן לא הרחקתי עוד ללכת, ורגשי מורא ופחד שבו להבעיתני בלכתי לבדי בדרך ובידי אין כל, לא כסף ולא תעודה, ואשא עיני וארא והנה איש צעיר כבן עשרים בא אל דרך המלך מאחת הנתיבות הקטנות המשתרעות לעברי הדרך, התבוננתי אל האיש והנה הוא לבוש בגד קרוע ומלא טלאי על גבי טלאי, מתחתיו נראה סלית קטן גדול אשר חשך משחור תארו, ועל רגליו מנעלים טלואים וקרועים, והם יוצאות פומקאות אשר שחרותם תעיד עליה, כי זה שבעות רבים שלא באו במים, שאלתי מאיזה מקום הוא בא ואנה ילך, ויען ויאמר, זה עתה שבתי מהיהודי הטוב, הצדיק שבעיר... יאריך ימים, אחרי שבתי שמה שבועות אחדים ונהניתי מעל שולחני הטהור והקדוש ועתה הנני שב לביתי אשר מעבר לבריסק, דבריו אלה נאמרו בתמימות יתרה ופאותיו הארוכות והסרוחות על לחיי בקוצות תלתלים הוסיפו לית חן על אמרי, ואגיל ואשמת בו, ויהי בעיני כמלאך ה' אשר נשלח להשיב לב הגר בשבתה במדבר נגד בנה הגווע בצמא, ומקרב לב הדיתי להגומל לחייבים טובות אשר שלח לי איש חסיד להתארח אתו בדרך עד בריסק, הרחוקה עוד מאתנו ערך מאה וששים מיל.

בלב שמח הלכתי בחברתו עד אשר באנו אל בית המלך האחרון שלפני עיר

בריסק, אנכי כבדתיו בפיו ובלבי על יראתו וקדושתו וחסידותו — אף אם גם אז רחוקה היתה מלבי האמונה בכלל „היהודים הטובים“ ולא את כולם הערצתי וקדשתי — והוא הראה לי אותות כבוד ויקר על רוב תורותיו אשר שמח לשמוע ממני בלכתנו בדרך ובשבתנו לנוח וללון, ובכל בית מלון אשר בחרנו למצוא שבר לשבור רעעבוננו הציגנו בתור עליו ולמדן מופלג, ואף אם מעולם שנאתי גאות וגאון ואחרי כבוד לא ירדוף לבי, בכל זאת, מבלי משים לקחו הדברים מעט לב עלם צעיר נדח ונעזב כמוני, ויקרבוני אל האיש החסיד (או יותר נכון המתחסד) הלזה, ואמין בו אמונה אומן.

יהי טרם נכנסנו אל בית מלון הסמוך לבריסק, ויבקשני איש לוייתי להשאיל לו את בגדי, באמרו כי מחזיק בית המלון הוא אחד ממכיריו והוא כוש מאד לבוא אל בית מכיריו ומיודעיו בלבושים המטולאים והמקורעים, ובשפתי חן אמר אלי, הלא לך אחת היא במקום שאין מכירין אותך אם תלבש בגדי משי ואם מדיך יהיו קרועים ומבולענים, כבדני נא נגד רעי ומיודעי ותן לי את בגדיך לשעה אחת ואתה תלבש את בגדי ובו תכנס אל בית המלון אשר לא ידעוך ולא יכירך, והיה כאשר נצא מבית המלון והחלפנו את שמלותינו.

אני כנער תמים, אשר לא יוכל לתאר בפשו כי יש גם בין המאמינים ב„היהודים טובים“ נוצלים ורמאים, לא עלה גם על לבי שמך הרהור חשד על מלאך מושיעי השב מבית רבו הצדיק המפורסם — מלא שפעת יראת אלקים וחסידות רבה, ומבלי חשבתי מעשי תחילה, פשטתי את הבגד העליון היחידי אשר לי — כי בגדי הישן של חול כבר נקרע עוד טרם באתי לברדיטשוב, ואני נשארתי רק בבגדי החדש האחד, — ואתנם לאיש ברייתי בלב שלם ותמים, ואני לבשתי את בגדו הקרוע והטלוא, ונכנס אל בית המלון, ואם כי לא ראיתי בבית המלון אותות הכרה וידידות לכן לוייתי, ומאד נפלאתי על הדבר אחרי אשר רעי הבטיחני כי בני הבית יודעים אותו זה כבר ומיודעים וידידים המה לו מימים ימימה, עם כל זה לא נתתי עוד דופי בבן לוייתי, אשר התחסד בכל מעשיו, ולא עלה על לבי לחשוב פן יש בלבבו מחשבת פיגול לגזול את בגדי האחרונים אשר אך המה כל רכושי ועשרי (אחרי אשר גם בתירגלי כבר בלו מרוב דרך) ולזאת בבקשי מאתו בצאתנו מן המלון להשיב לי את בגדי, והוא הוסיף לבקשני כי אניחם בידו עד אשר נצא מבריסק, כי גם שמה מיודעים ומכירים רבים המה ולי אין מכיר ורע שמה, לא השיבותי את פניו, ואשמח מאד על אשר הזמין ה' לידי לגמול חסד וטוב עם איש ישר וטוב בימי עניי ומרודי, ולא האמנתי כי איש חסיד המכתת את רגליו לקבל פני רבו, יתן עין על בגד עלם רש אשר נפשו חשקה בתורה ולו אין כל בלתי כסותו לעורה, ולא עלה על לבי לחשוד איש המתחסד עם קונו כמוהו בעוון לא תחמוד ולא תגנוב.

אולם שגיתי נואלתי במשפטי ולא באתי לחקר בן חברתי כי הוא היה מהצבועים העושים מעשה זרי ומבקשים שכר כפנחס, וכל מעשיו ודבריו אשר יצאו מפיו במתינות ובנעימות, ציצייתיו הארוכות ופאותיו הסרוחות, כל זה היה רק למען אתח עיני רואיו ולמען יעלה בידו להחליף שולל עיני ישרים ותמימים, אשר יתנו אמון בו ובמצותיו, והשיגה ידו לשלול שלל ולבז בז!

ויהי בבראנו שערי בריסק ולא נחני דרך רחובות רחכות ותוצות ונתיבות ישרות, ויסב אותי דרך במבואות עקומות צרות ונפתלות, ואני חשבתי לתומי כי אך זו היא הדרך העולה לבית המדרש אשר הבטיחני למצוא בו מקום מנוח כשנים ושלושה ימים למען אחליף כוח לעשות דרכי הלאה, אבל — לפי הנראה —

התאמץ להוליכני בנתיבות עקומות ועקלקלות האלה רק למען יעלה בידו להתחמק ולברוח בהעיפי עיני ממנו אף רגע, ובראותו כי לא הרפיתי ממנו ואשמור את צעדיו ובכל כוחי רצתי אחריו אף אם הרבה לפסוע פסיעות גסות. וביאני אל שוק הדגים והירקות — אשר חומה גבהה לו מסביב לארבע רוחותיו, ובחומה חנויות רבות הפתוחות גם להשוק שבחצר וגם להרחובות שמארבע רוחותיו, ואותו היום חמישי בשבת היה ורוב הנשים הצנועות שבליטא הלא ממהרות לחקן ביום החמישי כל מחסוריהם לצורך שבת, ביראתם פן יחללו את השבת אם לא יכינו הכל ביום החמישי, ממילא מובן כי ההמון היה רב ביום ההוא. איש דחף את רעהו ואשה דחקה רעותה, ובתוך ההמון הגדול הלזה של הקונים והמוכרים עלה ביד בן לוייתי להתחמק ממני ויעבור דרך אחת התנויות וינס ויצא החוצה, אך אז בפנותי כה וכה וארא כי בן לוייתי איננו בכל מרחבי השוק, אך אז החילתי להטיל ספק בחסידותו ובאמונתו, אך אז הגיד לי רוח תבונתי, כי נכשלתי בחבר רע, ואצמד לאיש נוכח ותככים, בן בליעל ורע מעללים.

לשוא ביקשתי שלושה ימים בחצות העיר ובבתי האורחים אשר בה, לשוא שחתי כוחי ואוני, לחנם הרטבתי אבני העיר בריסק ורחובותיה בדמע עיני, ולא מצאתי את הגנב אשר ברח. נעלם ואיננו!

לתאר את תוגת לבי בעת ההיא ילא עט סופר, ולספר כמו עצבון רוחי לא יכול כוחי, ואשית עצות בנפשי איככה אוכל להראות פני שארי וקרובי? כי איככה אוכל להודע אלימו ואני לבוש בגדים צואים ואין בהם מתום? ואיככה אוכל לדפוק על דלתי הישיבות ובגדי ישימוני לנבזה וחדל אישים? ומי זה — חשבתי בלבי — יאבה להכירני ולספחני אל אחד מבתי התלמוד ואני ערום ויחף כאחד הבוויים והשפלים? זה! גורא היה מצבי ברגעים הראשונים שנעלם בן לוייתי, לבי נשבר בקרבי ותבונתי נקעה ממני, ואהי כאיש נדחם, כגבר אשר איז רוח חיים בקרבו, וכל שלושת הימים שישבתי בבריסק לא אכלתי ולא שתיתי בחשבי אולי עוד אמצא את הגנב. היתה לי דמעתי לחם יומם ולילה ועיני נגרה מבלי הפוגות, אבל אך לשוא ישבתי בבריסק שלושה ימים, לשוא כתיתי את רגלי לכל עבר ופניתי, לשקר ושוא דפקתי על פתחי בתי המלון ובתי התפילה, והגנב איננו! חקרתי דרשתי עליו בהציגי את תואר פגיו, את מידת קומתו ורחבו, את פאותיו ותנועותיו, ואין רואהו ואין ידעו.

אז נוכחתי לדעת כי לא רק לשחק בי, לא רק למען הקניטני מעט קט שלח יד בבגדי, — אשר אמנם היו חביבים לי בעת ההיא כגופי ונפשי — כי אם על מנת שלא להחזיר, אז ישר נוכחתי כי גם מראש לא רק למען התכבד בעיני יודעיו ומכיריו, אשר אמנם לא היו ולא נבראו בבית המלון ובעיר, שאל את בגדי, ולא רק יען לי אחת היא אם אלבש תמודות או טלואות ונקודות התאכזר עד לפשוט מעלי את בגדי ולהלבישני קרועים ונקובים, כי אם לחמוס ולגזול היתה בלבבו, וסוף מעשיו היה במחשבתו תחילה, לשלול ממני את כבודי והודי ולהציגני כלי ריק שאין בו כלום, ולא שם על לבו כי את נפשי הוא קובע, ולולא תורתו שעשועי כי אז אבדתי את נפשי בעוני ובתלאותי הרבות והרעות אשר עברו עלי בכל הדרך הגדול והנורא, אשר הנוכל הזה שח עליהן נוספות בנכליו ובתחבולותיו ומזמותיו זו חשב. בלב נשבר ועינים יורדות מים יצאתי את בריסק העיר, וברח נשפלה ונמוכה אחזתי את דרכי למינסק עיר מולדתי, ואם כי בדרך הזה פגשתי נערים ובחורים רבים ההולכים מעיר לעיר ללמוד תורה או אומנות, ואחדים מהם ביקשו את קרבותי ויאמרו ללכת אתי יחד, אבל אני הרחקתים ממני, כי בחרתי

להתבודד. ללכת יחידי בדרך לא עברתי בה מעולם מלהתארח בחברת אנשים אשר לא ידעתיים מתמול שלשום ואשר לא ידעתי אם ישרה נפשם בקרבם. ואם תומתם בם. פעם אחת ואני מתנהל לאטי לבדי ויחידי והנה אורחת אסירי המלך לנגדי, אחדים מהם היו ידיהם אסורות מאחריהם ואחדים היו ידיהם כבולות בכבלי ברזל אל ידי רעייהם. ורובם היו צלצלים, ברגליהם אשר לנחושתיים הוגשו, ואנשי חיל מזוינים וגם שלופי חרבות שומרים לראשם, סובבים כדור את כל המחנה הכבודה הלז, ובראותי מרחוק את כל המון האספסוף הלז — אשר הובילוהו להמבצר הגדול שבבברייסק לכפר שם את עונו בעבדו שם עבודה קשה — ויפול לבי בקרבי ואירא ואפחד מאד פן יאמרו להתל בעלם צעיר ונער נעזב ערום ויחף כמוני, ופן יעורו גם אנשי חיל השומרים על ידיהם לצחק ביהודי קטן ונעזב. ביותר יגורתי פן ישאלוני ראשי החיל ע"ד תעודה וידרשו ממני פאספארט הדרוש לכל עובר כקטן כגדול, ואנכי הלא לא היה. אין בידי מאומה.

ואסור לצדי הדרך ואשב תחת אחד העצים וכנפש מרה שפכתי שיח לפני ה', אשר נחני בדרך הגדול והנורא אשר כבר עברתי, כי יוסיף לשלוח לי מלאכו לשמרני בדרך הזה אשר אני הולך עליה ויתנני לחן ולחסד בעיני המחנה הגדול והנורא אשר פגשתי לבל יגעו בי לרעה.

וברוך ה' אשר לא הסיר תפילתי וחסדו מאתי, וכל האספסוף האיום הזה, כל חיתו טרף ההולכים על שתיים אלה, אם כי נמצאו בהם אחרים אשר הביטו עלי בעיני בוז וקלסוהו, וגם הורו באצבע עלי, אבל לא שלחו אצבע לעשות עמי רעה גדולה או קטנה, ולא פצו פה לדבר עמי משוב ועד רע, עד אשר עברו כולם על פני ואני ישבתי במנוחה שאננה תחת העץ, עד אשר הרחיקו ללכת, ולא הוספתי עוד לראותם. או יצאתי ואשא את רגלי ואלך הלאה בלב שלו ושקט ובזכרי זה כי כבר קרוב אנכי לעיר מינסק, וכי רק ימים אחדים עלי עוד להיות נודד ותועה בנתיבות לא ידעתי, התעורר רוחי בקרבי ואשכח את רישי ואת עמלי בדרך הגדולה והאימה, ותלאותי הרבות והרעות אשר עדו עלי מאז (התעה אלקים אותי) מעיר ברדיטשוב עברו ונגזזו מגד לבי, ותהיינה כאילו לא היו, כי תקותי לבוא עוד מעט אל עיר חפצי בה המתיקה לי מדורות התלאות הרעות אשר מררו את חיי בימי נדודי, התחזקתי והתאמצתי ואחליף כוח לרוץ אורח כגבור רגלי כאילות למהר את דרכי ולהחיש את דבר בואי למקום תעודתי ומטירתי!

שמחה לאין קץ שמחתי מדי התנוססו ארובות בתי החומה הגבוהים אשר בעיר מולדת הורי היקרים מרחוק לנגד עיני ונפשי שבעה לה גיל וחדוד לאין חקר מדי קרבתי אל שערי העיר אשר שמתי מבטחי ותקותי למצוא בה תורה וחכמה, אבל מדי הביטי על בגדי הטלואים הקרועים, מדי ראותי את מנעלי והנה המה טלאי על גבי טלאי, התעורר דרך עוצב בי, ולמרות רוחי זכרתי לרעה את הנוכל אשר רימני ויפשוט את בגדי הודי וכבדתי מעלי, ואקללהו קללה נמרצת, כי הלא ר' יוחנן הקדוש קרא למאני מכבדותי (בגדים מכבדים, שבת ק"ג), מה נענה אנן אכתריה, שפל הייתי בעיני, נבוה ונדכה מאד, וכלימה כיסתני להרים להראות פני שארי וקרבי שבעיר מולדת הורי, ובגדי בגדי עדים, מגואלים ובלואים.

בין הקרובים הרבים אשר הכירוני בהיותי עם אמי במינסק לפני שבע ושמונה שנים זכרתי רק אשת חיל אחת נדיבת לב וטהר רוח ושמה שרה ידעלעוויטש בת אחות א"א, אשר ביתה היה פתוח לעזרתנו בכל העת אשר פנתה אמי אליה לעצה ולעזרה ולתשועה, כי אמנם חוננה האשה היקרה הזאת בלב נדיב ורוח טהור, וששון לבה היה רק לעשות צדקה וחסד כל הימים, ועל ישרת רוחה

ונדבת לבה נשענתי, כי לא תקוץ בי גם בבלויי הסתבות אשר לבשתי, ובה שמתי מבטחי שגם עתה לא תתעלם מבשרה, ותקבלני בזרועות פתוחות, ולזאת גמרתי לסוד אל ביתה לשבת אתה ימים אחדים, עד אשר יאספוני באחת הישיבות שבעיר, ואשת החיל הלזו אמנם לא הכחיזה את תקותי ותשמח מאד לשמוע כי בן דודה עזב עיר תשואות מלאה בית הוריו מוקיריו, ויבוא לשקוד על דלתי התורה, ותקבלני באהבה, ותבקש לשבת אתה בביתה עד אשר אמצא לי מקום מגור באחד מבתי התלמוד שבעיר, ותרבה לדבר אלי טובות, וגם הבטיחה לי לעשות לי בגד חדש בעוד ימים אחדים, למען לא אבוש לשחר פני מנהלי הישיבות לסחפני אל בית האולפנא אשר אהיה ראוי להסתפח אליו לפי כשרונותי ולפי השגתי בלימודים. איני קץ להברכות אשר ירחש לבי להאשה הנדיבה הזאת, אשר במיה דיברה ובידיה מיהרה למלאות את הבטחתה, ותלבישני בגד חדש, ואחי בעיני כאיש אחר, ואמחר לכתוב להורי, בישרתים משלומי כי באתי לשלום עיר מינסק מולדתם וכי ש"ב [שארית בשרנו] הנדיבה אספתני אל ביתה ובעוד זמן אמנם ברצות ה' במספר השוקדים על דלתי התורה באחד מבתי התלמוד שבעיר התורה מינסק, הסכן הסכנתי — מאז החילותי להתאבק בעפר רגלי תלמידי חכמים — לשמוע בעיר מולדתי, כי מעשרה קבים תורה שירדה לעולם ירדו לליטא תשעה קבים ותשעה ותשעים מהעשירי, וכאשר ידבר איש נצורות ונשגבות, יענו ויאמרו — בגבולנו — אך ראש ליטאי יבוא עד חקר חכמה נשגבה כזו, ולזאת אך האיש שנתגדל באויר ליטא המתחים ואונזי שבעו לשמוע תמיד דברי תורה וחכמה בבחי הישיבות הרבים בכל עיר ועיר, אך האיש הזה בכחו להוסיף חכמה ודעת כמותה, ובעברי על פני בתי הישיבות הרבים בעיר מינסק — אשר כמעט מספר בתי תפילותיה היו ישיבותיה — ואזני צללו לקול ההמולה הגדולה שבהם, מרוב בחורים ופרושים, הלומדים בהם בהתמדה גדולה ובזמרה נעימה וערבה על און שומעת, התאמתו לפני הדברים ביותר, וכמלכת שבא אמרתי בלבי גם אני כי הוספתי לראות על אשר שמעו אונזי, ויהיו בעיני כולם חכמים כולם גבונים, כולם בקיאים בשתא סדרי, בש"ס ופוסקים, ואני הייתי בעיני כולם חסר בינה, כנער אשר עדנה לא ראה לבו חכמה ודעת, ולזאת יראתי מאד לנסות להסתפח אל אחת מבתי הישיבות ואומר להתחנן אל המורה הראשי שהיה נודע בשם ר' מרדכיילי שרה אורית, אשר שמעתי לא אחת מאת אבי כי קרוב ומודע לנו האיש, אבל — לאשרי — לא אבה הרב ר' מרדכי להכירני לקרוב וגואל, ובשאלו ממני את סדר יחס משפחתנו ואנכי לא ידעתי להשיבו, הייתי בעיני כמתעתע ויגרשני מעל פניו, אז ניסיתי להתנפל לפני מנהלי הישיבה שבבית המדרש הקטן ואבקשם לבחון את ידיעתי כוחי בלימודים, אולי ימצאוני ראוי והגון להאסף אל בית התלמוד, ואחרי אשר סיפרתי למי קצתי מהתלאות אשר עברו עלי עד אשר באתי למינסק, אחרי נוכחו לדעת כי אמנם חשקה נפשי בתורה, נעתרו אלי, ויצו את המשגיח של הישיבה שהוא היה גם מורה, לרשום את שמי, להעמידני על המבחן ולהציע לפניהם את כשרונותי ואת ידיעתי בתלמוד, ואז יציאו משפטי, חוק יחוקקו מנהלי הישיבה והיא בימים ההם, כי כל תלמיד אשר יבוא לחסות בצל הישיבה, אף אם יהי מובהר שבמובחרים, עליו לשלם במוקדם ר"כ אחדים בעד תזמן (חצי שנה, קיץ או חורף) ולזאת אף אם הנסיון עלה לי יפה עד מאד, והמשגיח הרבה לשבחני ולהציגני בתור עלם שיש תקוה לראות ברכה בלימודי, ככל זאת לא רצו לכתוב אותי בין התלמידים בלתי אם אשלם גם אני את המחיר הקצוב במוקדם, וכל עמלי להעבירם על גזרתם, כל תחנותי ותפלותי אשר שפכתי לפניהם בעינים

זולגות דמעות. לא הרעילו לי. כי המת באחת ולא ישובו ממנה. ילא עטי לתאר כמו את שברון רוחי ותוגת לבבי ברגע ההוא. אשר אחרי שבעתי מדורות מרורים, אחרי שבעתי נדודים רבים ותלאות אין מספר, עלי כמעט היה להתיאש מכל צמלי, ומטירתי ממני הזללה. ובלב גשבר ונדכה יצאתי מבית המדרש הקטן ולא ידעתי אנה אפנה לעזרה כי ש"ב האשה היקרה שאני מתאכסן בביתה גם היא לא בעשירים חלקה, וכבר עשתה עמי רבות, ותבזבז עלי יותר מכוחה, ואיככה אוכל לדרוש ממנה גם כסף מזומן לשלם שכר לימוד? ואכחיד ממנה את כל אשר נעשה עמדי, לא הגדתי לה כי גרשוני מהסתפחה בהתלמוד תורה ובחרפה ובוז, ולא ספרתי לה כי יצאתי מביהמ"ד הקטן וידי על ראשי, ועיני היו נשואות אל אבינו שבשמים, יומם ולילה ובו בטח לבי כי יחלצני מן המצר, ושלח לי עזרתו מקדש, למען תמצא ידי את אשר בקשתי!

בין כה וכה קבעתי לי מקום ללמוד בביהמ"ד של "שרקה מאירים" ברחוב השבעים שבמינסק. לא הרחק ממשכן ש"ב הנדיבה הנ"ל, והיא נתנה לי ארוחה על שולחנה בעין יפה. לא ידעתי מחסור, ומדי שמעה מחובשי ביהמ"ד ההוא את תהלתי הוסיפה להיטיב עמדי, כברכת ה' עליה. אמנם כל זה לא היה שווה לי, מדי זכרי כי עוד מעט יעברו ימי החגים, חודש תשרי יחלוף וימי הזמן החדש ממשמים ובאים, ואני לא מצאתי מקום תורה לשמוע בלימודים, בשימוש חכמים ודקדוק חברים, אשר אך יעבור זה עמלתי כל העמל אשר עמלתי, ואם השבת בדד ולעסוק בתורת יחידי, למה לי מינסק? ומדוע זה איפה הדאבתי לב הורי חנם?

תפוס ברעיוני תוגה ומלא עצב באתי פעם אחת לבית שארתי וקרובתי הנדיבה לאכול ארוחת הצהרים, ולששיני ואשרי מצאתי שמה איש זקן אשר הכרת פניו ענתה בו כי הוא איש חכם ומופלג בתורה ויראה. וקרובתי מתרה להציגני לפניו בתור בן גיסו יצחק סלאסטש שבאדעססא, ותספר לו מכל אשר ידעה אודותי ותהללני לשוקד על התורה, והזקן נשוא הפנים הלזה בא עמי בדברים, ואחרי שתגיד לי כי הוא דודי אבי האשה הנדיבה אשר הביאה אותי לביתה ותעש עמי אך חסד וטוב, אחרי שאלו לשלום הורי, החל לדבר עמי ע"ד עתידותי אני, וישאלני אם כבר ניסיתי ללכת אל איזה מבתי התלמוד שבמינסק, ואם כבר מצאתי איזו ישיבה אשר תפתח לפני את שעריה? ואני קרעתי את סגור לבי לפני דודי הישיש הנכבד ובעינים יורדות דמע ספרתי לו את אשר מצאתי בדרכי, ואת אשר גרשני ש"ב הרב ר' מרדכי המורה הראשי שבתלמוד תורה מעל פניו, וכי אך תקוה אחת לי להתקבל בישיבת בית המדרש הקטן, אם אך תמצא ידי את סך הכסף שהמשיגים דורשים ממני, אבל — הוספתי באנחה גדולה ומרה — איה אמצא לכסף מוצא? ואם אין כסף אנה אני בא?

וינחמני דודי היקר — אשר נכמרו רחמי על עלם נעזב אשר נפשו חשקה בתורה — ודבר על לבי ויאמר: אל נא בני! אל נא תדאג ואל תאמר נואש! אנכי אוהיה עמך ואנכי אעשה למענך, ויבטיחני על דברתו כי לא ישוב לביתו ולעירו (כי מושבו היה בעיר קטנה סמוכה למינסק) עד אשר עשה את אשר דבר, ולא יעזבני עד אשר ימצא למעני מקום נאמן לעשות חיל בלימודים, ויבקש מאת בעל הבית שבתו דרה בביתו להושיט לי איזו מסכת שנמצא בביתו, למען יבחון כוחי בגפ"ת למען דעת אנה יפנה, ואל מי מראשי הישיבות שבעיר ילך לבקש בעדי. בעל הבית נתן לו מסכת גטין, ודודי שהיה מופלג בתורה, אחד מגדולי המלמדים שבמינסק בימים ההם — חפש ומצא סוגיא עמוקה, ויצוני להגיד לפניו בשבתי עמו טרם אשים עין עליה ביחידות.

אני לא נבהלתי ולבי לא חרד, ואפתח את פי ואגיד לפני את הסוגיא כולה עם חידושי התוספות שעליה. ודודי היקר לא האמין כמעט למשמע אונזי, ויען ויאמר: הגידה נא לי בני את האמת, אולי כבר למדת את הסוגיא הזאת מפי איזה מורה מופלג. אל נא תכחד ממני! ואנכי — אשר באמת לא למדתי סוגיא זו מעולם ולא ראיתייה — הבטחתי לו על דברתי כי הסוגיא חדשה היא לי, וזה אך עתה בשבתי לפני שמתני עיני עליה בראשונה.

אם כן איפה! ענה דודי ואמר, אם כן לא לך בני להתרפס לפני מורי התלמוד תורה, ולא לך בן יקר לכבוד ולא לתועלת בהתחברך לתלמיד הישיבה הקטנה שבבית המדרש הקטן! ואנכי לא אפריו על המידה אם אומר — הוסיף דודי היקר — כי בן גיסי יהיה לכבוד ולתפארת גם להישיבה הגדולה שבקלויז „בלומקעס“ ומנהליו בו יתהללו!

האגדה חספר במינסק לאמור (*): הגאון המפורסם ר' אריה ליב בעל „שאגת אריה“ ו„טורי אבן“ זצ״ל שהיה ריש מתיבתא וראב״ד במינסק בסוף ימי הגאון בעל „סדר הדורות“ זצ״ל, מצא חן בעיני רבים מתושבי העיר, ויאמרו לתת כתר הרבנות בראשו, במקום הגאון בעל „סדר הדורות“ שלהך לעולמה, אבל רוב מנהלי העיר וטוביה נטו אחרי בן בעל סה״ד הגאון ר' משה היילפרין זצ״ל, ולמען לא יהיה הגאון הנורא בעל „שאגת אריה“ — אשר כוחו בתורה היה גדול ורב לרכוש לו אוהבים ובוחרים בו — למכשול על דרך הגאון ר' משה היילפרין, אשר מפני כבוד אביו וקדושתו רצתה נפש טובי העיר בו, ובאמת היה ראוי גם הוא לרשת כבוד אביו ואם כי לא הגיע להגאון בעל „שאגת אריה“ ז״ל, התאספו לאסיפה ויחליטו לגרש את הגאון בעל „שאגת אריה“ ז״ל מן העיר, וישלחוהו מתוך העיר בערב שבת בעגלה הרתומה לשוורים, ולא נתנו לו זמן להכין לו צידה לדרך, ויצא מן העיר בחוסר כל וגם לחם לא הספיק לקחת עמו. בעת ההיא נמצאה במינסק אשה גדיבה אחת, ושמה בלומא, אשר כבדה מאוד את התורה ולומדיה בכלל ואת הגאון „שאגת אריה“ ז״ל בפרט, ותוקריהו בלבבה עד אין קץ, ויהי בהישמע בעיר את אשר נגזר על הגאון הקדוש בעל „שאגת אריה“ ואת אשר נעשה לו, ותקח האשה מרת בלומא חלות לחם ובשר ודגים מאשר הכינה לשבת, ותרוץ אחרי העגלה אשר נשאת את קדושה את האיש הקדוש לה, ותשיגהו הרחק מן העיר, ותבקשהו לקחת מידה את המנתה אשר הכינה לו, למען יוכל לכבד את השבת כראוי לו, בלחם משנה, ביין לקדוש ובבשר ודגים. הגאון הקדוש ז״ל אשר דאג לכבוד השבת הרבה יותר מאשר דאג על כבודו אשר חלל, שמח מאוד לקראת מנתת האשה הנדיבה הלזו, וצדקתה וישרת לבה לקחו לבב הצדיק הקדוש, וברחשי תודה וברכה אשר מלאו כל חזרי לבבו נשא את כפיו, ויברך את אשת החיל הלזו לאמור: ברוכה את אשה יקרה לגנות התורה, וכשם ששמחתי עתה במנחתך הטהורה, כן תזכי לשמח כל הימים לבב השוקדים על דלתי התורה, והיה גם לבך שמח כל הימים, לעשות צדקה וחסד מעושר בנעימים, וברכת הצדיק לא אחרה לבוא, והאשה עשתה חיל ועושר, ותגדיל לעשות טוב וחסד עם כל המקדישים ימיהם לתורה וחכמה, ובבנותה בית חומה גדול ועצום בשוק העליון שבמינסק, לא הרחק מחצר בית הכנסת ובית המדרש הגדול, זכרה את דברי הגאון בעל „שאגת אריה“ ז״ל ואת ברכתו, ותקדיש כברת ארץ מחצרה ותבנה שמה בית לה' לתורה ולתפלה ושמה נקרא על הבית עד היום הזה „בלומקעס קלויז“.

(*) אנכי אינני ערב בעד אמתות האגדה הזאת. הכותב.

והבית הזה הוא עליון על כל בתי הישיבות שבעיר מינסק, ורבים אומרים כי הגאון הגדול הנוהג בשם רבי חיים מוואלאזין זצ"ל בא מוואלאזין לקחת חלק בתוכנית הבית הגדול הזה ויקדשהו ויעשהו לישיבה המכונה תלמידים מובהקים לבית הגדול אשר יסדו ידיו בוואלאזין, ולראשי הישיבה היו תמיד נבחרים ונתמנים אדירי התורה גאוני ישראל, וגם הגאון המפורסם מר"ה גרשון תנחום ז"ל מחבר ספר „אילנא דחיי" היה אחד מהם, וממילא מובן כי גם התלמידים שנתקבלו להישיבה הלזו כבר השיגה ידם ללמוד בעצמם גפ"ת, וגם בקיאים במסכתות אחרות. בימים ההם התפטר הרה"ג ר' מרדכי — שהיה ר"מ בהקלויז שנים רבות — מכהונתו, ומנהלי הישיבה וגבאיה ממשפחת הגבירה הנכבדה מרת בלומקא ז"ל מיסדת הבית — שמו לב להרים קרן הישיבה, אשר החלה להתמטט בשנים האחרונות ולחדש ימיה כקדם, ויתנו עיניהם באחד מתושבי מינסק, הגאון הצדיק מר"ה חיים חייקל זצ"ל, וישתדלו להטות את דעתו להתרצות ולהמנות לריש מתיבתא בהקלויז שלהם, וכאשר השיב הגאון רח"ח את פניהם ריקם, כדרכו להיות נבחר אל הכלים, ולא רצה להתמנות לריש מתיבתא בהקלויז שלהם, וילך הגביר הגדול הגאון ר' יוסל ראפפארט אליו ויבקשהו לקחת על שכמו המשרה הקדושה הזו, ואחרי אשר הפציר בו הגביר הנכבד מאד נעתר לו שיגיד הוא רק את השיעור שעה או שתיים מדי יום ביומו, ולהנהיג את הישיבה לקבל תלמידים ולבחנם מדי מצע"ש — כחוק הישיבה מאז — בזה לא יתערב, ורק משגיח מיוחד ימנו בלעדו, והוא לבדו ינהל את הישיבה וישגיח על סדריה, ובהשמע בעיר כי הרה"ג ר"ז ראפפארט הלך בעצמו אל הגאון רח"ח להשתדל ע"ד הישיבה, וכי דבריו עשו פרי, הגאון רח"ח הבטיח לתת מהרצו עליה, עליו מאוד כל יודעי תורה, ונפשות שחוריה הרבים בעיר מינסק בימים ההם צהלו ושמחו, אך ימים אחדים עברו ויפקידו למשגיח על הישיבה את הרב הגדול בתורה ויראה מר"ה אליעזר מעיר קארעלין, והוא החל בשקידה עצומה לנקות את הישיבה מתלמידים שלא שמשו כל צרכם, ובהסכמת הגבאים התחיל לקבל אל הישיבה רק בחורים אשר גדלו בקומה ובשנים ואשר כבר גמרו חוק הלימודים באחת הישיבות הקטנות שבעיר, ולזאת בשמעי מפי דודי היקר, כי בדעתו להביאני אל הישיבה שבהקלויז — אשר לדעתי שגבה ממני — שאלתי בתמהון גדול, האומנם, דוד יקר! יש לי תקוה להימנות במספר תלמידי הקלויז? אם באמת תדמו כי אוכה גם אני לשמוע תורה ולקחת לקח מפי הגאון הגדול רבי חיים חייקל, ואני צעיר בימים — עתה מלאו לי ארבע עשרה שנה — וקטן בדעת? ויען דודי ויאמר, חלילה לי מדבר מהתלות ודמיונות שוא, כי אמנם רואה אנכי כי כשרונותיך גדולים וטובים, ובצדק הנך ראוי והגון לבוא בקהל התלמידים המובהקים שבהקלויז, ולהסתופף בצל כנפי אדיר התורה רח"ח, וגם מידת קומתך לא תעמוד לשטן על דרכך, כי כשרונותיך הטובים יענו את הכל, ומלבד זאת הלא המשגיח ר"א הוא אחד מידידי הנאמנים ובלי ספק יתאמץ למצוא דרך לתת את שאלתי ולעשות את בקשתי. לקול דברי דודי אלה האחרונים צהלו פני, ואחשוב את דבר ביאת דודי מאוודא עיר מושבו למינסק בימים האלה לאצבע אלקים, כי דע את לבבי הנאמן לתורתו הקדושה וירא את עניי ואת עמלי בכל הדרך הגדול והגורא אשר התהלכתי לשמו ולשם תורתו, וישלח לי את דודי הרב המופלג בתורה להיות לי למלאך מושיע בעת צרה, ובו בטחתי כי לא ישוב לביתו ולעירו עד עשותו את אשר דבר לי, ואחבקהו ואנשקהו את ידו לאות תודה וברכה ומקרב ולב ברכתיו ואגלי גיל התגלגל על לחיי מרוב שמחה ותקה נאמנה! — — — — —

ד"ר מאכס מאנדלשטאם בתקופת הציונות המדינית

זהו המאמר השני והאחרון של המחבר ב„העבר“
על אישיותו של הד"ר מאכס מאנדלשטאם.

עם הרצל (1897–1904)

א. הפגישה עם הרצל

בשנת 1896 יוצאת חוברת קטנה בשם „מדינת היהודים“ ומרעישו שוב את העולם היהודי. כחברתו של פיינסקר בשעתה ואף יותר ממנה, כי השאלה היהודית הועמדה בתוקף התגברות האנטישמיות בראש סדר היום בכל אירופה. החוברת של הרצל עוררה הד לא רק בעתונות היהודית. אף על דפי העתון הקיובי הגדול „קובליאנין“ יכול היה מאנדלשטאם לקרוא מאמרים ארסיים על „מדינת היהודים“. באביב שנת 1897 קיבל מאנדלשטאם, כרבים מעסקני „חזית ציון“ ברוסיה, הזמנה לבוא לאסיפה במינכן. הדבר היה חדש ומחזר. ד"ר הרצל לא היה ידוע ברוסיה, אולם היה משהו מושך בתכניו של העתונאי מוינה, ובראש וראשונה — התנופה הגדולה, הפומביות וההיקף — ברוח אירופה המערבית החביבה כל כך על מאנדלשטאם.

אחרי המכתב בא לרוסיה שליח מיוחד מטעם הרצל, הוא הסטודנט יהושע בוכמיל. „בוכמיל — מספר אחד מבני הדור — בא לקיבוץ — ביקר את המורשה לח"צ, מרדכי פוליןקובסקי. — שניהם ביקרו את הפרופסור מאנדלשטאם והלו קרא למעצה ואחרי ויכוחים ומשא ומתן ארוך שהיו מלאים חששות וספקות החלט שמאנדלשטאם ינסה את הדבר ויסע אל הקונגרס. זכורני כי גם הציר מאנדלשטאם וגם שולחיו היו תלויים ועומדים בתבינה, הן ולא ורפא בידיהם“¹. כעשרה ימים לפני הקונגרס התקיים במוסקבה כינוס רפואי עולמי. בין אלפי הרופאים שבאו מכל קצוי תבל פגש מאנדלשטאם את ידידו הוותיק מוינה, הרופא ד"ר שניידר, מי שהיה אחד מעוזריו הקרובים של ד"ר הרצל. כאן ניתנה לו ההזדמנות לשמוע את תאור הענינים ממקור ראשון. עם סיום הכינוס נודדו השנים ויצאו לבאזל בהספיקם להגיע אל הקונגרס „בשעה האחרונה לפני פתיחתו“². בכניסה לאולם הקונגרס נפגש מאנדלשטאם עם ידידו פרופסור צבי שפירא, שיהיה עמו חתם לפני 14 שנים על „כתב האמנה“ של ח"צ באודיסה. מאנדלשטאם בא לאולם הישיבות, ראה את הרצל ונוצח. מאותו יום שימשו בנאמנות, כתלמיד המשמש את רבו, עד הרגע האחרון.

¹ מ. רוזנבלאט — „תולדות שני הקונגרסים“ („הדאר“ תרצ"ה, עמ' 496).

² שפ"ר — „מקהילת ציון בבאזל“ (לוח אחיאסף תרנ"ח, עמ' 349).

גם הרצל נכבש לדמותו הפטריארכלית של הרופא הזקן מקיבו. במכתבו הראשון למאנדלשטם הוא כותב: „במשך הרגעים המועטים בבאזל. הוא נעשה קרוב ללבי מאד“³ וכשתאר הרצל לאחר כמה שנים את נשיא הקהילה היהודית, כלום לא צייר בדיקנות את דמותו של „רופא העינים מרוסיה אייכנשטאם עם בתו, כמו שראה אותם באולמי הקונגרסים בבאזל“?

רושם אדיר עשה על מאנדלשטם באומו של מכס נורדוי. „ככלות נורדוי את באומו הגדול בקונגרס, רץ מקצה האולם ועד קצהו וקרא ותור וקרא, כי מעולם לא זכה לראות חיוני נאדר ונשגב כזה — כי שעה זו היתה לו היותר מאושרה בחייו“⁴.

מאנדלשטם נבחר כאחד מארבעת באי־כות יהדות רוסיה לרעד הפועל הציוני⁵. בסוף הקונגרס, לפני הנעילה, ברח בדברים קצרים את באי הקונגרס, „אך בראש וראשונה — אמר בסיום דבריו — תובתנו להודות לאחתו האיש האמין אשר לו עלינו להכיר טובה ביחד, כולנו שהתאספנו כאן מכל קצוי תבל. הנני מתכוון לנשיא הקונגרס רב הזכויות, ד״ר תיאודור הרצל, וכן הנני חושב שאדבר על דעת הקונגרס בפנותי בבקשה לבבית אל כבוד הנשיא הנעלה, שהעבדה הקשה שכבר עשה ושעדיין נכונה לפניו, וגם אי־הנעימיות שנתקל בהן, בל תעכבנה אותו מלטיים בנצחון, באותה רוח ובאותה שמחת ההקרבה, שבה התחיל, את המפעל הקשה. יחי נשיא הקונגרס הראשון, ד״ר תיאודור הרצל“⁶.

ב. לאחר הקונגרס הראשון

מאנדלשטם חזר לקיבו כדאם חדש לגמרי. באסיפה בביתו של הרב שמואל מהילבר בביאליסטוק הוטל עליו להקים את המרכז הכספי להסתדרות הציונית ברוסיה. הוא חזר לקיבו והופיע כשליח הציונות, פנה לחוג הצר של, חובבי ציון ולפי הצעתם, הרצה בבית ברודסקי⁷. בהרצאתו סיפר על ספקותיו לפני באו לקונגרס ותאר את התקוות אשר התעוררו בו עם פגישתו את הרצל. רבים מבני הנוער נמשכו לעבודה הציונית. מאלה בחר שני צעירים, אשר עזרו על ידו ושימשו לו כמזכירים, את הלל זלטופולסקי ואת חיים משה לווינסקי. על שכמם הוטלה הפעולה הארגונית היומיומית, ומאנדלשטם החל לנהל תעמולה בין עשירי קיבו

הרצל עמד אותה שעה להגשים את אחת מתכניותיו — יסוד עתון אירופי גדול, אשר ישרת, כאילו דרך אגב, את התנועה הציונית. את רוב הכסף הדרוש למימון תכניתו קיווה להשיג מעשירי רוסיה. ובקשר לכך פנה ולפסון, לפי הוראותיו של הרצל, גם אל מאנדלשטם⁸. שלושה שבועות לאחר הקונגרס פנה מאנדלשטם במכתב לידידו, חבר הוועד הפועל הציוני בוינה, ד״ר שנירר וביקשו בצניעות ובבישנות של נער צעיר לקשרו קשר ישיר עם הרצל, כדי שיוכל לבוא לפני עשירי קיבו ויבדו דבר המנהיג⁹. הרצל הודיע על שליח מיוחד אשר יבוא לקיבו ועמו תכנית העתון וגם ידיעות על הפעולה הדיפלומטית שאין למסרן בכתב.

³ מכתבי מאנדלשטם והרצל — „העולם“ תרצ״ה, גל' ל״ז.

⁴ ל. מזקין — „הקונגרס הציוני הראשון“ — שם, תרצ״א, גל' כ״ח כ״ט.

⁵ שלושת האחרים היו הר״ש מהילבר, ד״ר כהן־ברנשטיין ועד״ד יאסינובסקי.

⁶ „הפרוטוקול של הקונגרס הציוני הראשון“, עמ' 163.

⁷ זכרונותיו של הלל זלטופולסקי ב„ראוסביט“ 1912, גל' 12—13.

⁸ מכתב הרצל לזלטופולסקי (אגרות הרצל), כרך ג', עמ' 9.

⁹ „חשוב הדבר ביותר אילו כתב הד״ר ה. ישר אלי, כי סמכותו היא עלולה לעשות

רושם כביר על עשירינו“ (הרצל ומאנדלשטם) — „העולם“ תרצ״ה, גל' ל״ז.

מאנדלשטם החל ל"עבד" את ברודסקי "העשיר שבעשירי היהודים ברוסיה"¹⁰. הוא ידע יפה את האיש תזוז ואת בני חוגו. במכתביו אל הרצל מתאר הוא אותם כבעלי "לב עיקש ומחזות מסוגלים רק לספסרות של כספים". "מוטיבים אידיאליים ומטרות רחוקות יותר מדי לא יפעלו עליהם". בסוף אוקטובר 1897 בא שליחו של הרצל ה. יורק-שטיינר ולאחר ששמעו אותו ברודסקי ותבורתו, החליטו להתיעץ עם "מרכוס הרוחני" בפטרבורג. זו היתה דרך בטוחה לקבור את העניין. אם בשנות השמונים חששו ה"גבירים" בעיר הבירה מתנועת "חייבת ציון" החלשה, הענותנית וה"מכבדת עשירים", מה גדול היה פחדם מהציונות היוצאת ביד רמה ואינה חוששת להשמיע דברים קשים כגידים באוני עשירי היהודים.

תוך פעולה זו החלו הרצל ווולפסון לתכנן את תכנית "הבנק היהודי הקולר גיאל". ומשום כך פנו אל מאנדלשטם¹¹ ושדלוהו להמשיך בפעולתו ולמשוך את אחד מבית ברודסקי לעניין הבנק. מאנדלשטם פנה לאח השני לבית ברודסקי — לליאון ברודסקי — אשר נחשב למשכיל בחוג משפחתו. מפיו זכה לשמיע תשובה אידיאולוגית בנוסח הידוע: ארץ-ישראל היא "ארץ הציה והשממה שבכל העולם" — רוסיה היא ארץ-ישראל האמיתית גן העדן של היהודים. אמנם כעת גדולה מאוד מצוקת היהודים ברוסיה; אבל בזה אין עוד אסון: מזה לא תבוא כליה של ישראל. — הם חיו אלפים שנה, וימשיכו את חיייהם גם להבא"¹². בכל זאת הבטיח ברודסקי לתתם על 10.000 מניות ולבקר ברעידה המוקדמת של הבנקאים בקילן שצריכה היתה ליסד קונסורציום להקמת הבנק, בתנאי שיביע בוועידה את השקפתו שלו על כך שהעזרה ליהודים חייבת להינתן באמצעות פוזוריהם.

כך גילו עשירי רוסיה את קוצר השגתם וקשיחות לבם. "ידים אלה אילו היו לי — כתב מאנדלשטם להרצל — לא היו מספיקות כדי לזעזע את חצי-האסיאתים, עשירי קיוב שלנו"¹³. אמנם לזכותם של "גבירים" אלה אפשר לציין את העובדה כי אחיהם במערב לא עלו עליהם במדותיהם. אלה וגם אלה זכו ביומנו של הרצל לשורות הזכות דם: "אם פעם נקח את נקמתנו מאדירי הבנקים האלה, יהיה זה בצדק גמור"¹⁴.

אחרי כשלונו זה הציע מאנדלשטם להכריז על חברת מניות ואסיפת כספים לקניית בין שכבות העם הרחבות. הוא ועוזריו נרתמו לפעולה זו שדרשה תעמולה רבה ועבודה ארגונית כבירה. בהתיעצות עם באי-כוחן של אגודות ציוניות רבות נאספו כתבות של חשוכי כל קהילה וקהילה ומאות מכתבים נכתבו על ידי לווינסקי וזלטפולסקי ונשלחו בחתימת מאנדלשטם לכל רחבי רוסיה — עד צ'טה ועד המזרח הרחוק¹⁵. בקיוב קרא מאנדלשטם לאסיפות מצומצמות של אמידים ובני המעמד הבינוני. רק חלק קטן מן המומזנים הואיל לבוא. "כל החתמה מתחילה בנאום נלהב שאני נושא והמתקבל בתשואות טורפות. אבל בזה הכל נגמר" — כתב מאנדלשטם להרצל¹⁶. רק כשפנו מארגני הפעולה לחמוני העם נענו אלה

¹⁰ מכתבו של מאנדלשטם להרצל מ-15.10.1897 (שם).

¹¹ ר' מכתבו של הרצל למאנדלשטם מ-19.11.1897. ("אגודות הרצל" כ"ג, עמ' 34 וכן מכתבו בעמ' 50).

¹² מכתב להרצל מ-3.6.1898. ((העולם, "תרצ"ח, גל' ל"ט)).

¹³ מכתבו של מאנדלשטם להרצל מ-20.5.1898. ("העולם" תרצ"ח, גל' ל"ח).

¹⁴ יומני הרצל 2.6.1898.

¹⁵ ה. זלטפולסקי — "זכרונות" — "ראונויט" 1912, גל' 12—13.

¹⁶ מכתב להרצל מ-20.5.1898. ("העולם" תרצ"ח, גל' ל"ח).

בפרוטותיהם. "מספר הציונים הולך ורב מיום ליום", "העם הדל צוהל לקראתנו אבל אין בידו לעשות כלום"¹⁷.

באפריל 1898 התכנסו חברי הוועד הפועל הציוני בוינה לדון בבעיותיה השוטפות של התנועה ובעיקר בשאלת כינוסו של הקונגרס השני. בקונפרנציה זו התנהל ויכוח חריף בין הציונים המדיניים ובין "חובבי-ציון" שדרשו כי הקונגרס ידון בצימצום תביעותיה המדיניות של התנועה הציונית מתורכיה, וכי יתקיים בו דיון על "עבודת הקולטורא הלאומית ועבודת הקולוניזציה בהווה ובעתיד הקרוב"¹⁸. הרצל, שהתנדב לכיוון המעשי, חשש להכניס את ענייני התרבות לתחום ההסתדרות הציונית, ועיקר מעניינו היו בפעולה המדינית. גאלץ לוותר במקצת ל"חובבי-ציון", אולם הקרירות ההדדית בין שני הצדדים לא פגה. ה"מעשיים" המרוכזים סביב "החברה האודיסאית", חששו שמא יפגע הישוב בארץ-ישראל עקב נסיונותיו המדיניים של הרצל זה "רוחניים" הושפעו לרעה ממאמריו הקשים של אחד העם. הקונפרנציה הטילה על מאנדלשטם לבוא בדברים ולקרב חוגים אלה לתנועה. אישיותו המכובדת, פעילותו בראשית "חיבת-ציון" וקרבתו ליהודי המזרח היו צריכים למלא כא תפקיד חשוב. הוא אף קיבל על עצמו לחקור את הבעיה ולהכין הרצאה על "הזרמים בציונות" לקראת הקונגרס השני.

(ח"א).

ג. בקונגרס השני

בקונגרס השני קנה מאנדלשטם את עולמו בנאומו "על הזרמים בציונות" שנשא ביום השני לאחר הפתיחה. נאום זה, שעמד על בסיס הציונות המדינית, היה חדור רוח שלום ורצון לגשר בין ה"מדיניים", לבין ה"מעשיים". "אויבנו ואוהבינו — אמר מאנדלשטם — הצליחו, בחוש הניתוח והביקורת המופרז המצוי בעמנו לעורר אִי-הבנות וחילוקי דעות. — חולקנו לשני מחנות ארבים וכונינו בשני שמות: ציונים מעשיים ומדיניים. אבל אם להעמיק בדבר ניווכח כי הציונות המדינית לא עשתה עד עתה כל דבר אשר לא יהיה לו ערך מעשי, בה בשעה שהציונות המעשית התנהגה לעתים קרובות באופן בלתי מעשי. — עלינו להודות כי חר"צ עשו לנו שרות בהוכיחם כי יהודים יוצאי-גיטו אשר נמצאו בתנאי חיים בריאים הפכו בזמן קצר לאנשים חרוצים, זריזים והגונים, אך מלבד זה עשו לנו חר"צ שרות עוד יותר גדול בהניחם עובר למרכז רוחני-לאומי ובהביאם אותו לדרגת בגרות כזאת, שכבר נראה הוא גם לעין בלתי מזוינת". לעומת זאת טען מאנדלשטם כי "חובבי ציון הביאו את הרעיון הציוני, אשר פינסקר הרים את דגלו ברמזה, לדרגה של ענין צדקה ועיר, ובכל זאת אין כל ניגוד-שאִיפות בין חר"צ והציונים. "אנו רואים בחר"צ חלק קטן מן הכלל הגדול. ההוכחה הטובה ביותר ליחסנו ההוגן כלפיהם תשמש העובדה כי בהפכנו מחר"צ לציונים לא הפסקנו לתרום את תרומותינו לישוב ארץ-ישראל. להפך, מיום שהזדה הציונות להמונים גדלו התרומות לישוב ארץ-ישראל. העם תפס באינסטינקט שלו כי אין ניגוד בין פעולת שני הזרמים".

פרק מענין ביותר בנאום זה היה הדיון המעמיק בבעית "הזרמים הערבים לנר" (המתבוללים, הקוסמופוליטים והסוציאליסטים). מתוך הבנה עמוקה חדר מאנדלשטם לנפשו של המתבולל היהודי. הוא מוצא שהגורם להתבוללות היא לא

¹⁷ מכתב להרצל מ-29.5.1898 (שם, גל' ל"ט).

¹⁸ מכתביו של אחד העם לד"ר ברנשטיין מ-14.4.1898 ומ-12.5.1898 (אגרות א"ה).

רק השאיפה להצלחה בחיים אלא גם יסוד רעיוני-מוסרי הטבוע ביהדות וביחודים. „יש משהו קוסמופוליטי, משהו משיחי בעם זה הרוואה באהבת הרע ובאחנת כל בני אנושא — צורך הכרחי. זהו אותו קו מוסרי הכלול בדברי ישעיהו, וגר זאב עם כבש, ושמצא את ביטויו הנפלא אצל שפינוזה, המטיף הגדול לאהבת אנוש בלתי-מוגבלת. מימי מנדלסון עובדים טובי עמנו בלי הרף לטובת אחנת האנושיות“¹⁹. וכאן משיב מאנדלשטם את תשובתו למתבוללים, תשובת הנובעת מנסיון חייו הוא. אנשים אצילים אלה — טוען הוא — טועים בהערכת העמים האריים. בלב המוני אירופה שוכנת עדיין „החיות“, שאף הנוסחה המקסימה: חופש, אחוה ושיויון אין בכוחה לגרשה. „שנאת ישראל היא, כדברי ידידי המנוח פינסקר, פסיכוזה העוברת בירושה“. השדוך בין העם היהודי והאריים הוא שדוך אומלל בין שני צדדים שונים מאד בדרגתם המוסרית. השקפת עולמם וכל היותם. „אנו עומדים בפני מלחמת עולם אשר כאכזריותה לא היתה עד“.

בנאומו זה רב הרושם קנה לו מאנדלשטם את אחד המקומות הבולטים ביותר בקונגרס ובתנועה, ומאז היה גמנה לא פעם בשורה אחת עם הרצל וגורדווי. הקונגרס התקרב לסימו. בחרדה עקב מאנדלשטם אחרי הנעשה בין הצירים הרוסים, שרוח איאמן שורה בתוכם כלפי אנשי המערב („הם רוצים לרמותנו, הם מתנהגים עמנו כעם ילדים“ — טענו רבים מציוני רוסיה). למרות ההסכם שהושג בקונפֶרנציה של אפריל 1898 התחמקו הציונים המדיניים מכל צעד ממשי לקראת עבודה מעשית בארץ-ישראל.

בספרו על מהלך הקונגרס הזה אומר י. צ'לינוב: „זכורני קול שפרץ מנפש ישראל ומתלהבת ושהוכיר לכל הנמצאים במקום, כי בלי משמעת לא תתואר כל פעולה, ולאחר שהעמדנו איש בראשו ונתנו לנו את אמוננו, חייבים אנו להישמע לו ולהכנע לו הכנעה עיוורת, אפילו אם לא נבין לעתים את טעמי מעשיו. אני חיל, חיל פשוט מן השורה, והנני תובע מכם כי כולכם תהיו כמיני“²⁰. צ'לינוב אינו מציין את שם האומר, נדמה לי כי רוח הדברים מעידה על שייכותם למאנדלשטם, שקיבל על עצמו לשמש בתפקיד הקשה ולהיות שלוחו הנאמן של הרצל בין ה„רוסים“ המרדנים.

נאמנתו וחרדתו של מאנדלשטם להרצל מתבלטות גם בתקרית שאירעה בסוף הקונגרס, כאשר באיכוח הקבוצה הקטנה הסוציאליסטית, לנדאו, ניסה להביע את דעותיו על הצורך לכוון את התעמולה הציונית לחוגי הפרולטריון היהודי. דברים אלה היו בניגוד גמור לכל החוט הפוליטי-רדיפולומטי שהרצל טוה אותו בעמל רב בשנים הן, כשהוא חתר לרכוש את אמונם של החוגים השמרנים שבשמרנים, שבידם ניתנו בימים ההם גורלן ועתידותיהן של אירופה והמזרח. מאנדלשטם הנוח לבריות התפרץ בתביעה לסלק את הסוציאליסטים מן הקונגרס, ולולא התערבותו מלאת הטקט של הרצל, יכולה היתה לפרץ או שערויה גדולה, שלא היתה מביאה ברכה לתנועה הציונית.

ד. שנת ארגון ותעמולה (תרנ"ב)

לאחר הקונגרס השני אורגנה והסתדרות הציונית ברוסיה על בסיס חדש. בקונגרס נבחרו עשרה מורשים לייצג את רוסיה בוועד הפועל הציוני²¹. עשרת אלה התכנסו אחרי הקונגרס בקיוב, בביתו של מאנדלשטם, וחילקו ביניהם את כל

¹⁹ הפרוטוקול הרשמי של הקונגרס השני (גרמנית), עמ' 81.

מלכות רוסיה לגלילות, כל מורשה שימש בגליל כמין שליט ומושל בכל עניני הארגון ואף בעניני אידיאולוגיה. בראש גליל קיוב (שפלל את פלכי קיוב והלחין — ישוב יהודי בן 825.000 איש) עמד מאנדלשטם, ושוב נעשתה העבודה היום יומית על ידי שני מזכיריו ולאטופולסקי ולווינסקי²², והוא עצמו הוטל עליו ריכוז עניני הכספים והשקלים בכל רחבי רוסיה, וביתו אשר ברחוב אלכסנדר 27 הפך במהרה למרכז ולמקום כינוסם של מנהיגי התנועה ומורשיה.

כל מורשה היה חייב לבוא בקשר עם האגודות שבגליל, לשלוח להם מדי פעם בפעם חוזרים בעניני העבודה השוטפת ולכנס אסיפות גליליות של באי-כוח האגודות. בארכיונו של מאנדלשטם, השמור בארכיון הציוני בירושלים, נשתמר כמה חוזרים, התחומים לפעמים בשמו ולפעמים על ידי מזכיריו, ובהם הוראות על דרכי הפעולה והתעמולה (ארגון חוגים ציוניים, טיפול במורי עברית, תעמולה והסברה לפני החגים, מכירת אתרוגים ויין א"י, קערות יום הכפורים, סידור ימי-שקל, הפצת Die Welt וכדומה).

בשנה זו, "שנת הקונגרס השניה", עמדו ברומו של העולם הציוני שלושה ענינים: פגישתו של הרצל עם הקיסר וילהלם השני, יסוד הבנק הקולוניאלי ו"שאלת הקולטורה".

ביומנו מספר הרצל כי הזמין את מאנדלשטם לנסוע עמו לפגישה עם הקיסר²³, אבל הנסיעה היתה דחוקה והזמן לא הספיק למאנדלשטם להשיג תעודת-מסע. מאנדלשטם נשאר ברוסיה ועל שכמו העבודה הגדולה של הפצת מגזית הבנק הקולוניאלי, התפצה התנהלות באוירה מתוחה. מצד אחד — ציפיה, כמעט היסטורית, של ההמונים לנצחונות דיפלומטיים מרעישים²⁴, ומצד שני דברי לעג ובקורות חריפים של צלולינמות ומפוכחים. ועל כל אלה העיק ההכרח לעשות את כל עבודת ריכוז הכספים ומכירת המניות בתשאין ובדרכים בלתי-ליגאליות. "אילו רצה אחד הפקידים השכורים בפטרבורג, יכול היה לבטל את כל התנועה ברגע אחד"²⁵ — מתאונן מאנדלשטם לפני הרצל.

אף על פי כן גמשה הפצת המניות במרץ. אמנם ה"גכירים" הכזיבו, אבל המון העם היה מביא את פרוטותיו, ומניה למניה הצטרפה לחשבון גדול²⁶. והרי לפי דברי הרצל, "הכל טובב על הבנק"²⁷. חתימת המניות ופתיחת הבנק במעמד חייבות היו להוכיח לעולם כולו את רצינות התנועה ואת בגרותה, והישג זה בא הודות למאמציהם של כמה אנשים, ולא האחרון בהם מאנדלשטם. סכום המניות המינימאלי, שנדרש לפי החוק, נתמלא, הבנק אושר בלונדון, כבוד התנועה ניצל,

²² נ. צ'לינוב — "הקונגרס הציוני השני" (רוסית), צמ' 94.

²³ עשרת המודשים חי: מאנדלשטם, ברנשטיין-כחן, סיניובסקי, סידקין, טיופוקין, צ'לינוב, ילסקי, ימפולסקי, אוסישקין ותרב רבינוביץ.

²⁴ באפריל 1899 גורש לווינסקי מקיוב בקשר עם מהומות הסטודנטים בעיר. לפי המלצתו של מאנדלשטם נשלח אל דרז וולפסון לעבודה בהסתדרות הציונית בלונדון. ר' מכתב הרצל לד. וולפסון מ-26.4.1899 ("אגרות הרצל" ח"ג, צמ' 335 וכן מכתבו למאנדלשטם בו ביום (שם, צמ' 336). לווינסקי מת בדמי ימיו (בן 30) בשנת 1903.

²⁵ יומן הרצל מ-11.10.1898.

²⁶ במכתבו אל מאנדלשטם (בארכיון הציוני) מזהיר אחר-העם את מאנדלשטם מתוצאות האכזבה הקשה העולה לבוא לפתע לאחר פתיחות מגברת כזאת.

²⁷ מכתב להרצל מ-2.12.98. — "העולם" תרצ"ח, גל' מ'

²⁸ בקיוב למשל, חתמו 927 מ-1876 חותמים רק על מניה אחת.

²⁹ מכתבו של הרצל למאנדלשטם מ-6.9.99 ("אגרות הרצל" כרך ב', צמ' 286).

אבל הרבה כוחות, עצבים ובריאות השקיע מאנדלשטס בענין זה.²⁸ בשנה זו החל מאנדלשטס לפעול הרבה גם בשדה התעמולה. רוב מאמריו התעמולתיים נכתב בצורה של „מכתבים גלויים“, במכתבים אלה שלט על פי רוב הטון הפתטי-האבהי, ולשונם חריפה, ציורית ומליצית. בשני המכתבים שהתפרסמו בשנה והיא כולט היסוד האוטוביוגרפי. הראשון בהם התפרסם בחוברת התאוריה של „השלוח“ לשנת 1899 (כרך ר') בשם „מדוע הנני ציוני“ (וידוי של אחד מוקני הציונים), המאמר השני הוא מכתבו האוטוביוגרפי לראובן בריינין שהתפרסם במאמרו של בריינין על „עמנאל מאנדלשטס“, שבאו ב„אחיאסף“ לשנת תר"ס. בשני המאמרים באו קטעים דומים (גם הראשון נכתב לפי הזמנתו של בריינין) ובחידאי אינם אלא מאמר אחד שבה בשני עיבודים שונים. בשניהם בא ביסוס הציונות על יאוש מן ההתבוללות והטמיעה באירופה — ביסוס האופיני לציונות המערבית. „אין כל דבר המקשר את היהודי עם הארי זולת תענוגות בשרים, — פוסק מאנדלשטס — יש ניגוד רוחני בין הארי ובין השמי. ההתבוללות היא נמנעת, העם היהודי אינו רוצה למות בשום אופן“, „בארץ-ישראל יתפכו היהודים ללאום העומד במוסרו לגרעמים, מפלשתינה יפיצו בפעם השנית תורת חיים לכל המין האנושי“. הקול הקורא ב„השלוח“ מסתיים בתביעה מן השיערים היהודים לתמוך בבנק הקולוניאלי, שיפתח את הדרך לממשלת תורכיה, ובמכתבו לבריינין אומר מאנדלשטס: „הציונות היא בעיני הנסיון האחרון והאפשרות היחידה להציל את אומתנו מכליה גופנית ומוסרית בתור אומה“.

רעש גדול עורר אותה שנה מכתבו הגלוי של מאנדלשטס לרבנים. הכוחות השחורים של הקליריקאליה היהודית ברסיה החלו אז להתארגן לפעולה אנטי-ציונית. למאנדלשטס הגיעה השמועה כי חרדים שונאי-ציון מכינים כרוז התוב ביד גדולי הרבנים נגד התנועה הציונית. תיכף מבלי להיעץ עם חבריו, יצא מאנדלשטס בכרוזו החריף, שהתפרסם תיכף בכל העיתונות העברית וגם ב„Die Welt“, ופעל, לפי דברי מחברו, „כאבן הנזרקת בקן של צרעות“.²⁹ במכתב פונה מאנדלשטס, הרחוק למדי מחוגים אלה, בצורה פסקנית ובלשון של מפקד אל הרבנים, — „שמעתי — כותב הוא — כי נמצאו אחדים מרבני רוסיה האורחודוקסים העומדים לחקות את רבני המתאה באשכנז. בתור אחד ממנהלי הציונות הנני רואה חובה לעצמי לברר לחרדים אלה את הדברים האלה“.³⁰ לאחר זאת באים שבעה סעיפים חדים וברורים. והרי תמציתם:

- (א) יהודים שאינם ציונים לפחות בדעה וברעיון — אינם יהודים.
 - (ב) רבנים חרדים המתנגדים לציונות גדול עוונם מעון כופרים ומשומדים. „משה רבינו היה דן למיתה גביאי שקר אלה“.
 - (ג) הרבנים האלה נותנים לעם מושג בלתי-נכון מימות המשיח.
 - (ד) „התרבות“ שעליה דובר בקונגרס הציוני אינה מנוגדת במאומה לדת.
 - (ה) בארץ-ישראל ישלטו סבלנות וחופש הדת.
 - (ו) רבים מרבני המחאה אין ידיהם נקיות. „איני יכול עדין להציע איוו שכירות הגונה אשר אולי יכלה לפתות איוו מהם להיות ציונים טובים“.
 - (ז) יהודי היוצא להלחם בציונות חוטא לאנושיות ועושה עצמו לשחוק.
- המכתב עורר רוגז רב וחיוק את ידי החשוכים. רבים ממנהיגי הציונות

²⁸ ר' זכרונות של ז. זלטופולסקי ב„ראזסביט“ 1912, גל' 12—13.

²⁹ מכתבי מאנדלשטס הוצגו — העולם תרצ"ה, גל' מ'.

³⁰ „המליץ“ 12.3.1898.

בארץ ובחוץ-לארץ התרעמו על מאנדלשטם, שגרם גזק לתנועה על ידי מעשיו הפזיזים.³¹ אמנם היחס אליו מצד ההמונים לא השתנה, אך בין מנהיגי התנועה הצעירים החל להיווצר יחס של אי-אמון וזהירות כלפיו.

ה. זמנים חדשים — אנשים חדשים

לקונגרס השלישי, שהתכנס באוגוסט 1899, באו הציונים הרוסים מלאי תרעומת ואי-אמון. הפשרה אליה הגיעה, כביכול, בקונגרס השני, נשארה מלה ריקה. הרצל המשיך בדרכו המיוחדת, דרך הדיפלומטיה המעורפלת ועטופת הסוד, וראה בעבודה המעשית וב"קולטורה" אבני נגף, שאי אפשר, אמנם, להתעלם ממצאותם, אבל נחוץ לעקפם בכל דרך שהיא. מאנדלשטם, חסידו האדוק, תמך בדעותיו ומשום כך לא היה נאמן על ה"רוסים". באסיפות המוקדמות (פורקתפרנציות) של ציוני רוסיה, בהם גובשה עמדתה של סיעה מרכזית זו, אין דברו נשמע.

מאנדלשטם היה לפי כל אפיו חינוכו כן-בית בשכבות ה"עליונות" של יהדות רוסיה: משכילים, מתבוללים למחצה ועשירים, וגם להם היה זר בעצם, בתוהו לפי כל חינוכו ומהותו — איש מערב אירופה. בקשריו עם המוני העם היה נוקק למתוחכים. בתקופת חיבת-ציון היו אלה יה"ל, שלום עליכם ואחרים. בתקופה הציונית — לחינסקי וזלאטופולסקי, ובתקופה האחרונה לחיי — ד"ר יוכלמן. חוסר שפה משותפת בינו ובין בני-עמו הביא אותו לא פעם לידי כשלונות.³² לעומת זאת עלו אז על במת הציבוריות הציונית אנשים חדשים, צעירים ממאנדלשטם, זריזים ממנו ומעוררים בחיי העם היהודי. במהרה הפך מאנדלשטם לפיגורה דיקורטיבית בתנועה הציונית. ב-1903 כתב גורדוי להרצל (בקשר עם ההתייעצות בענין אל-עריש): "יש לפנות לאותם חברים ברוסיה שאחריהם עומד העם באמת. ז. א. לא למאנדלשטם החביב והטוב, אלא גם לאוסישקין, ואולי גם לברנשטיין-כהן או לייילסקי".³³

העברה הציונית ברוסיה פנתה לאפקים חדשים: לפעולה בשדה התרבות וחינוך ההמונים והנוער. מאנדלשטם לא יכול היה לפעול גדולות בשטחים אלה, שהרי אפילו שפותיו של העם, אידיש ועברית, היו זרות לו. הוא נשאר כסמל וכבא-יכחו המסור של המנהיג הנערץ, הוא היה הדמות הפופולרית והחביבה ביותר על כל שכבות העם, אבל התנועה התרחקה ממנו בה במידה שעבודתה פשטה בכל פינות החיים היהודיים.

בקונגרס השלישי לא נבחרו מאנדלשטם לשום ועדה. הועדות נבחרו עלי-סוד ביאות-כחון של האגודות הארציות, וכנראה לא ראו בו ציוני רוסיה את בא-יכוחם. את מקומו מילאו מ. אוסישקין, ז. טיזמקין, ד"ר ברנשטיין-כהן ול. מוצקין. הוא הפך לפיגורה ציונית בין-לאומית כהרצל וגורדוי.

עם הרצל חילק את התפקיד הקשה של הנהלת הישיבות בקונגרס סוער זה. ביחוד גרמו לסערות ה"רוסים" שלו. פעם מצאא פגיעה ברעיון ארץ-ישראל (הפסקת

³¹ במכתבים פרטיים להרצל ולאחרים מתנצל מאנדלשטם וטוען כי בתרגום העברי של דבריו טורס הנוסח המקורי וסולפה כוונתו, אבל עומד הוא על דעתו בכללה. (רי מכתבו להרצל מ-9.4.1899 ("העולם" תרצ"ה, גל' מ"ג).

³² כגון ענין תרגומו של המכתב לרבנים, שזכר לעיל, גם מכתבו להשלח, שזכר לעיל, תורגם בשפה מליצית ומנופחת מומנו של א. ג. גוטלובר. כנראה היה המתרגם — משכיל ישישי.

³³ המכתב מובא אצל מ. מזיני — "המדיניות הציונית", עמ' 235.

הרצאתו של ד. טריטש על קפריסין), פעם נלחמו על ה"קולטורה" ופעם התריעו על הדיקטטורה של הרצל (מצחקן), ובהגיע שעת הנעילה שאפו בחדאי גם רב החובל, הרצל, וגם סגנו מאנדלשטם ויח לרווחה.

בשובו לרוסיה היה על מאנדלשטם להמשיך בעבודת השמירה על ההסתדרות הציונית הצעירה שלא תנופץ. המורשים הרגישו את עצמם כ"מלכים" איש איש בגלילו, וקיבלו עליהם רק בקרשי רב עול משמעת. גם היחסים ביניהם לא היו טובים, ורק בביתו של מאנדלשטם היו מתאספים לדון על ענייני השוטפים של התנועה ובמידה מסוימת ראוהו הרצל ועוזרי בוינה כ"ראש ההסתדרות הציונית ברוסיה".³⁴ התרדים אף הם המשיכו להפריע לתנועה הציונית ובינואר 1900 פירסמו כל המורשים קול קורא ומחאה בו האשימו "אחדים מדועי ישראל" בחתירה נגד התנועה והסבירו כי אין הציונות פוגעת בדת. בראש החותמים על מחאה מתונה זו מופיע מאנדלשטם.³⁵

בשנה ההיא נבעה פרץ בביתו של מאנדלשטם, הוא מתאונן על "יחסי משפחה מעציבים".³⁶ בתו הצעירה והאהובה אליזאבט נמשכה אחרי תנועת החופש הרוסית. מאנדלשטם ניסה להשפיע עליה ברוח רעיונותיו, אולם הנערה, שחינוכה היה כמחנה כאפס, נמשכה אחרי העולם הרחב והגדול כרכבות אחרות של בני נוער יהודי משכיל ומשכיל למחצה.

כתוצאה משיחותיו עם בתו בא מאמרו של מאנדלשטם "מהות הציונות – מכתב לבתי", אשר הופיע בעתון היהודי-רוסי "בחדשצ'נוסט". במכתבו זה נוגע מאנדלשטם בטענתו של הנוער היהודי המשכיל כי הציונות, כתנועה לאומית, היא צרת אופק וריאקציונית, מאחר שהיא מתנגדת לרעיון הרם של הקוסמופוליטיות. מאנדלשטם גורד בדברים חותכים את הציונות וזן מן הקוסמופוליטיות הריקנית הרוצה בטיטוס של כל הגונים וההבדלים התרבותיים שבין העמים. והן מן השוביניזם, ומניח ביסוד הלאומיות את אמרתו של הלל "מה דעלך סני לחברך לא תעביד". הוא טוען כי היהודים הקוסמופוליטיים משרתים למעשה את השוביניזם של העמים הגדולים, שבקרבם הם יושבים. וכך הופך הרעיון הקוסמופוליטי במציאות לרוסיפיקציה, מדיריוציה וכד'. זאת אומרת למדיניות דיכוי שוביניסטית של האומות הקטנות על ידי האומות הגדולות והחזקות. היהודים המתבוללים חוטאים לא רק לעמם אלא גם לאנשות כולה, במכרם את בכורתם הלאומית בנויד ערשים. הציונות תביא תועלת לא רק לעם ישראל אלא לכל האנשות. מאחר שמשולה היא "לעבודת אמן הרוצה לתקן כלי-נגינה טוב ונעלה שהתקלקל הוונת בעליה נדחת. כלי הדרוש לאורקסטר האנושי הכללי, כמו שדרוש כנור, צילול או חליל לתזמורת".³⁷

מאמר זה הודפס בחוברת מיוחדת ושימש חומר תעמולה ציונית. הוא בישר את בואה של התקופה הקשה לתנועה הלאומית, כאשר קרעה המהפכה הרוסית רבבות ממייטב בני הנוער היהודי מעמם. לחנם באו אוהרותיהם והסברותיהם של אבות ומדריכים. גם בתו של מאנדלשטם נמשכה לתנועה הרוסית הגדולה.

³⁴ מכתב הועד הפועל הציוני למאנדלשטם מ-13.11.1902 (הארכיון הציוני).

³⁵ "הצפירה" 1900 ג' 7.

³⁶ מכתב להרצל מ-14.11.1899 ("העולם" תרצ"ה ג' מ"א).

³⁷ המכתב שנודפס ב-13.1.1900 עורר פולמוס רב בחוגי האינטליגנציה והמשכילים היהודים ב"בחדשצ'נוסט" עצמה נדפסו אותה שנה מאמרים גדולים כתגובה עליה. (ר' גליחות 19, 22, 25, 28, 30 ו-40 לשנת 1900).

1. שנת הקונגרס הרביעי

הקונגרס הרביעי בלונדון, שהתאסף לאחר שנה קשה לעם ולתנועה הציונית, שנת התגברות האנטישמית באירופה, רדיפות וגירושים ברוסיה ומשבר בישוב החדש בארץ-ישראל, היה לו ערך הפגנתי יותר מאשר תפקיד מעשי. רצה הרצל להראות לאנגליה את התנועה אשר יצר. בהפגנה זו שיתף הרצל, כמובן, גם את דמותו הנאה של מאנדלשטם. באסיפה הגדולה ב Great Assembly Hall הופיע מאנדלשטם לפני המוני היהודים בווייטשפיל תיכף לאחר הרצל והביע את תקווהו כי אחרי העניים יצטרפו לתנועה גם העשירים והמשכילים השקועים עדיין בתרדמת ההתבוללות.

נאומו של מאנדלשטם, אחד המרכזיים בקונגרס זה, היה גם הוא הפגנתי יותר מאשר מעשי, אף לא גרר אחריו כל תוצאות והחלטות מעשיות. הנאום כשלעצמו, „התפתחותם הגופנית של היהודים“, היה מלאכת מחשבת ואישיותו של הנאום ריתקה גם היא את הנאומים. וכך מתאר ראובן בריינין מעמד זה במכתביו מהקונגרס: „הוא קרא את ההרצאה בגרמנית ברור ובקול רם וניכר היה שכל מלה יוצאת מעומק לבו ושבחיבור ההרצאה השתתפו מאנדלשטם הרופא, מאנדלשטם הציוני ומאנדלשטם האירופאי. — כאשר צייר את העוני המשותף של הגיטו היהודי, את מחלות גופו ורוחו, נשמעו מכל הצדדים אנחות עמוקות. התמונה אשר נתקבלה היתה איומה וקודרת, — אף אלה המכירים את מצב היהודים בגיטו, נדהמו למראה שלד זה שהיה לפנינו גופו הפורח והבריא של העם היהודי“³³.

בנאומו זה תאר מאנדלשטם לפני הנאספים תמונה חיה של חיי ההמנים היהודים במזרח אירופה. על יסוד מראה עיניו, חקירותיו וחקירותיהם של לירדאץ-בולצ'ה, סובוטין ומחקרים סטטיסטיים רשמיים סיפר מאנדלשטם על חיי הפרולטריון היהודי בתחום המשב, על ההתנגדות הפיזית של היהודים עקב התנאים ההיגייניים ואיומים בהם חיים המוני העם כל חייהם החל מהחדר והישיבה וכלה במגורי העוני של המבוגרים. הוא ציין כי בעבר מנעו את העם מכליה גמורה חיי המשפחה שעמדו על מדרגה גבוהה, המנעות מאכילה גסה וכן מיעוט השכרות והזנות בישראל. אבל כל המעלות הטובות האלה הולכות ונעלמות. כליון צפוי לעם! יש צורך בפליא-סיבים: ריפורמה של בית הספר, בתי ספר למלאכה, אגודות התעמלות, תיסוך המקומות, אולם הפתרון היסודי הוא הגירה המונית מן הגולה לארץ ישראל. „ביום אשר אראה את שחר תחיתו הפיזית והרוחנית של עמנו — סיים מאנדלשטם את נאומו — אקרא בחדו: „חייתי די והותר!“ (Ich habe genug gelebt). התמים! הוא עוד קיוה ל„נס דיפלומטי“. אבל כבר בנאומו זה הוא מוותר ויתור קטן להכרה אשר גברה בין ציוני רוסיה על ההכרח בעבודה יומימית לטובת צרכי הבלתי אמצעיים של העם, ומציע לעסוק בפאליאטיבים, זאת אומרת — ב„עבודת ההווה“ בגולה.

אותה שעה החל הרצל בהתקפתו הגדולה על „כהן“ — הוא השולטן התורכי, ובה בשעה שבתנועה הציונית גברו חסידי העבודה המעשית והתרבותית, המשיך המנהיג ללכת בדרכו המיוחדת לו כשאך מת-מספר מקורבים נלויים אליו. אחד מהם היה מאנדלשטם.

ובשעה שמאנדלשטם היה מקבל מכתבי סמרים מהרצל, המתאונן על חוסר סכומים קטנים המבטלים כל אפשרות של עבודה דיפלומטית, וכותב מאמרי תעמולה נלהבים שטעמם לא פג עד היום, נוסע לערים רבות ונושא נאומים, הולך מבית

³³ „בחדושוֹנוֹס“ 1900 ג' 34.

לבית וגובה כספים התחייבויות, בשעה זו באים אליו חבריו לעבודה וקוראים לו ללכת ולהתרפס לפני הברון רוטשילד בענין העזרה למושבות בארץ-ישראל.

בחודש פברואר 1901 נתאספו ציוני רוסיה באודיסה ודנו בחדרה רבה בגורלן של המושבות והפעלים בארץ-ישראל, שמצבן החמיר עם העברתן מרשות הברון לרשותה של יק"א והחליט לשלוח את המלאכות המפורסמות לברון. הרצל התנגד למלאכות זו. שהייתה לדעתו „מיותרת ומשוללת כל תקוה“³⁹, אבל המורשים הרוסים עמדו על דעתם, אף דחו בגלל ענין זה את הקונגרס החמישי עד דצמבר 1901. היו כאלה שהציעו לכנס בפאריס קונגרס מיוחד בעניני ארץ-ישראל⁴⁰. האספה בחרה במאנדלשטם כבאחד מחברי המלאכות. הוא קיבל בקרירות את מינויו ועל ידי צעד זה עורר עליו את תמנת כל חובבי ציון הציונים גם יחד. ביחד רגו אחד-העם שראה ביחס למלאכות את אבן הבוחן לציונות המדינית והחשיב ביותר את השתתפותו של „זקן הציונים הרוסיים“⁴¹. אף פנה אל מאנדלשטם במכתב פרטי⁴², לא זו בלבד — שבגלל מאנדלשטם קבעו צירי המלאכות את פגישתם האחרונה בקיבו. ולא ברורה כמו שתכננו לפני כן, אלא מאנדלשטם עוד עמד על דעתו וסרב לנסוע אל הברון.

„כנו אותי בוגד למחצה“ — כותב הוא להרצל — נוצרה אטמוספירה כזאת,

עד שאי אפשר היה לדבר עם האנשים האלה בלשון בריאדם“.

ובשעה שה„זאטוטים קטני המוח“ (דברי מאנדלשטם במכתבו) מתגעשים בענין המלאכות שלא הצליחה, עומד הרצל באוירה המחניקה של קושטא ובלבו ההרגשה: „אפשר שאני עומדים ערב צ'ארטר“, אבל הכסף מעכב. „כסף תועפות דרוש עכשיו לועד הפועל“⁴³ — כותב הרצל למאנדלשטם לאחר הראיון עם השולטן ב-17 במאי 1901, — „אנו זקוקים לחצי מיליון ל"ש“ — אומר הוא בפומבי במעדון המכבים בלונדון. אך כל החיפושים אחרי הכסף הם לשוא, וברגע קשה אחד שופד הרצל את לבו במכתב אל מאנדלשטם שכולו זעקה של חוסר אונים והטלת האחריות על העם היהודי ועשיריו⁴⁴ אך יאוש זה מותר למנהיג רק בסדר ידידי. כלפי חוץ צריך לצבוט את הלחיים ולהמשיך בלב שבור את העבודה הקשה ותסרת הסיכויים. דדוקא בשנה קשה זו כתב הרצל את ספר התעמולה שלו „אלטנילאנד“, ובו הנציח את ידידו מאנדלשטם בדמותו של נשיאה הראשון של המדינה העברית „רופא העינים מרוסיה, ד"ר אייכנשטאם“, „זוג מופלא הוא זה, אותו האב הדוקטור עם הבת הדוקטור, מעשיים כל כך ועם זה תמימים כל-כך“⁴⁵, ובמקום אחר: „אנחנו בחרנו בו לנשיא משום שהוא לא רצה להיבחר“.

ז. מכות מבית ומהוץ

רצה מאנדלשטם לנסוע לקונגרס החמישי, שהתכנס בדצמבר 1901 בבאזל, ופתאום קרה אסון במשפחתו. בתו הצעירה של מאנדלשטם, זו שנזכרת לעיל ואשר לה הקדיש את מאמרו „למהות הציונות“, יצאה ללמד את מדעי התורה באוניברסיטה בפטרבורג, ופתאום באה הידיעה לבית הוריה כי נאסרה עקב השתתפותה

³⁹ מכתב של הרצל למאנדלשטם מ-25.4.1901 („העולם“ תרצ"ח גל' ג"ב).

⁴⁰ „המליץ“ 1901, גל' 41 („מהאספה הכללית באודיסה“).

⁴¹ אגרות אחד-העם, ח"ב, עמ' 215.

⁴² שם, עמ' 216.

⁴³ מכתבי הרצל למאנדלשטם מ-18.8.1901 („העולם“ תרצ"ח, גל' ג"ג).

בתנועה המהפכנית, כרבים מבני הנוער היהודי עלתה גם בתו של מאנדלשטם על הדרך אשר הוליכה אז למאסר ולגירום.

מאסרה של הבת החביבה הפסיק את כל מהלך חייו ועבודתו של מאנדלשטם. הוא מיהר לפטרבורג וכוחדים כיתת רגלי מפקיד לפקיד, ביקש המלצות ומן הסתם פיזר כסף לשוחד, עד שהצליח להשפיע על השלטונות שישחררו את בתו מבית כלאה וישלחוה לגירוש ומני לצ'רניגוב. ההתאמצות הפיונית, ויותר ממנה ההשפלה המוסרית שהרגיש מאנדלשטם הגאה בהודקו למתנת חסדם של שליטי רוסיה שנזאי נפשו, התליאווה. הוא המשיך לעבוד לטובת התנועה, אולם הרבה ממרצו הקודם אבד לו.⁴⁶

ההשנים האלה שבין הקונגרס התמישי והששי היו פוריות מאד בתנועת הציונות ברוסיה. אלה היו שנות עבודה ותעמולה מוגברת אשר הגיעו לשיאן באלול תרס"ב (1902). באספת ציוני רוסיה במינסק — האספה הליגאלית הראשונה והאחרונה של יהדות רוסיה בימי הצאר, בכל פעולה זו לא לקח מאנדלשטם מקום בראש. חוק מסודותיו המשפחתיות היה רחוק מבעיות התרבות העברית. הוא נשאר מנהל המשרד הכספי, שכלל, לאחר יסוד הקרן הקימת לישראל, גם את עניניה של קרן זו. מדי פעם בפעם היה מטפל בעניני צדקה שונים, מקומיים וארציים. שרפה שפרצה בעירה פונים אל מאנדלשטם שיארגן איסוף כספים⁴⁷; יהודי יש לו מיתוש בעיניו, הריהו נוסע לקיבוץ עם פתקא מאת ראש האגודה הציונית שבעירו ל„מאנדלשטם שלבו“. בעת ועידת מינסק נקבע נאמרו של מאנדלשטם בפתחות הרעידה, אבל מאנדלשטם שיצא לרפוי בחוץ לארץ, לא בא לעידה ואת מקומו מלא הצעיר שבחבורה. ד"ר צבי ברוק, המורשה לגליל מינסק. כן לא השתתף מאנדלשטם ברגע התניגי ביותר של התנועה שבראשה עמד, ובדאי לא קרה הדבר במקרה...

מאנדלשטם יושב ברוסיה. אבל לבו היה במערב. הוא חי עם הרצל ועם מנהיגי התנועה ה„אירופיים“, הוא קשר קשרי ידידות אינטימיים עם רבים מן המנהיגים האלה. חליפת מכתבים חמה ומשפחתית נהל עם דויד וולפסון ועם רעיתו. מכתבים רבים בעניני התנועה היה מחליף עם ג. כהן ועם האחים מרמורק (עם ד"ר אלכסנדר מרמורק התכתב גם בעניני רפואה).

מאנדלשטם נעשה לאיש סודו של הרצל וגם לאחד מיועציו הראשיים. לאחר כשלונו אצל „כהן“ חיפש הרצל את „הנקודה הארכימדית“⁴⁸ באל-ערש. במכתב למאנדלשטם מיום 11 בפברואר 1903 הוא כותב: רק לך בלבד הנני מודיע זאת היום ואני מבקש לבל ידבר על זה עם שום איש בתחילתו.

הנהגה פרצו בפסח תרס"ג (1903) הפרעות בקייסנוב. תיכף לאחר הפרעות התקיימה בבית מאנדלשטם אספת המורשים הציוניים. באספה זו הוחלט כי ההסתדרות הציונית ברוסיה תטפל בארגון העזרה לגורעי הפרעות, וטלגרמה נשלחה לכל המרכזים הציוניים וזו לשונה: „הפוגרום בקייסנוב הוא אסון לכל עם ישראל. היהודים מכל המפלגות חייבים לחוש תיכף לעזרה. המרכזים הציוניים מייסדים

⁴⁶ ת. הרצל — „תליאביכ“ (הוצאת „מצפה“), עמ' 53.

⁴⁷ אגב, במאמציו לטובת בתו בפטרבורג עזר לו, מבלי שידע על כך מאנדלשטם, אחד מידידיו של הרצל (לפי השערתו של ד"ר א. ביין היה זה הוטר הכלר), ר' מכתב להרצל מ-27.2.1902 (ה„עולם“ תרצ"ה, גל' נ"ג).

⁴⁸ מכתב להרצל מ"ב ביוני 1902 (ה„עולם“ תרצ"א, גל' נ"ד).

⁴⁹ מכתב הרצל למאנדלשטם מ-20.3.1903 (ה„עולם“ תרצ"ט גל' א—ב).

ועדים בכל הגלילות, המדרשה הקיובי כבר שלח 1000 רובל כעזרה ראשונה — (על החתום) — מאנדלשטאם.

שוב, כבשנות השמונים, עוסק מאנדלשטם בעבודה הפילנתרופית. 50.000 רובל נשלחים על ידו מקיוב בימים הראשונים לאחר הפרעות, אבל כל זה אינו אלא כטפה מן הים ועננים חדשים וכבדים עולים על האופק. —
האסון פוקד גם את בית מאנדלשטם. בסוף מרס 1903, לאחר עניים ומתיחות של שנה ומחצה, נחרץ משפט קשה על בתו הצעירה. צרות הכלל והמשפחה שברו את האיש, שהגיע כבר לשנתו ה־65, ובקיץ 1903, בעת שהוצל מתכונן לבקר ברוסיה, יוצא מאנדלשטם לנח אצל בתו הבכירה בקיסטנה על יד וינה. מצב בריאותו לא הרשה לו להשאר ברוסיה בזמן ביקורו של הארצל בארץ זו. ואולי לא היתה דעתו נוחה מנסיעה זו. שמא לא רצה לראות את מנהיגו הנערץ כשהוא מחזיר על פתחי הביורוקרטיה הרוסית. הוא גם לא תלה תקוות בביקור זה, ורק בקש מהארצל, שבבואו אל „הגבל הגדול“ (פלבה) ישתדל אצלו שלא יחזק חוק רשמי לאסור את הציניות. סיום המכתב, המלא יאוש, מגלה טעם ממצבר-רוחו של מאנדלשטם אותה שעה: „אני מאחל לך נסיעה מוצלחת באמת, ואם אפשר — גם תוצאות טובות. רבנו של עולם! מה מסכן הוא עמנו האומלל!“⁴⁹.

ח. המשבר בתנועה

בקונגרס הששי (באזיל, אוגוסט 1903) השתתף מאנדלשטם רק לפי בקשתו הנמרצת של הרצל. „מצות הרופאים קשתה עלי שלא אבוא לידי התרגוזה“ — כותב הוא למנהיגו⁵⁰. לפי התכנית נבחר מאנדלשטם לאחד מסגני הנשיאות, גם הכין נאום־סיום לקונגרס. נאום זה נשאר שמור בארכיון הציוני, הוא לא זכה להשמע מעל במת הקונגרס. בו מתאר מאנדלשטם את הבטחת אוגנדה כהצלחתו הגדולה הראשונה של הרצל במשך שש שנות עבודתו, וקורא לכל הציונים לבוא לעזרת המנהיגות. אולם צירי רוסיה התמרדו ולגדל תמהונו של מאנדלשטם לא רצו לשמוח בווישג הגדול. במקום קריאות „היד“ באו עצב ובכי. התנועה עמדה על סף פילוג והתמטטות. רק במאמץ גדול הציל הרצל את התנועה מקרע מידי. דרבה פחות מהרצל הבין את ה„ניין־ואגרים“ מאנדלשטם. הוא ראה במעשי צלינוב וחבריו לא יותר מאשר רגשנות חצי־אסיאתית, ובבגיו ארצו — „בשיבוזוקים“, שהתמרדו במפקדם עם הנצחון הראשון. בכל מה שכתב מאותו זמן עד יום מותו בענין זה בולטת אי־הבנה זו.

במכתבו הגלוי לציוני רוסיה, שהתפרסם לאחר מות הרצל, ניתח מאנדלשטם את בעית אוגנדה במיטב הגיונו. הוא טוען כי הציניות הציבה לה למטרה לחזק להציל את עם ישראל. „ובכדי להשיג מטרה זאת צריכים היהודים לקבל טריטוריה אבטונומית אשר יתקיימו בה שני תנאים: א) שלא יהיו בה, או שיהיו בה במספר מצומצם, תושבים אחרים בני־תרבות, כדי שלא תביא השכנות לידי התבוללות. ב) שמדינה זו תהיה עצמאית כדי שיוכל העם לפתח את כוחותיו המדיניים והרוחניים הנמים בו“⁵¹. תנאי ראשון התקיים אמנם בארץ־ישראל, אך לא השני. כנגד זה חסר התנאי הראשון באמריקה. בהצעת אוגנדה נתקיימו שני התנאים גם

⁴⁹ מכתב מאנדלשטם מ־2.8.1903 (שם).

⁵⁰ מכתב מאנדלשטם מ־22.6.1903 (שם).

⁵¹ „אנאפנער בריף צו די רוסישע ציוניסטן“ 1905 (המקור הרוסי שמור בארכיון

הציוני).

יחד. בניות מושלם זה חסרים רק המונחים הרגשיים-האימפונדריביליים. מאנדלי שטם היה אמנם ברוך-ירוש, אבל שלושה דורות של השכלה והתבוללות הפרידו בינו ובין אהבת ציון הלהט שהיתה טבועה בדם מתנגדיו. במכתבו אל הרצל כתב וזא על חבריו, המורשים ברוסיה: „הרי הם ציונים טובים וישרים, אלא שהם פלשתינה שובת כל-כך את לבם, מהפנט אותם ממש, כמו חור הווגים את הצרפתים“⁵².

באוקטובר התאספו המורשים הרוסים בתקוב ובמשך שלושה ימים דנו בבית יחס להצעת אוגנדה. הלך הרת האופוזיציוני התחזק עם השתתפותו הפעילה של מ. אושיסקין. „במלחמה זו — כתב מאנדלשטם לאחר שנה — הצטיין כחוס אמיתי המנופוליסט החדע של חיבת-ציון (מ. אושיסקין) שפעל בכל הדרכים האפשריות ובתכסיסים אימים ומאוסים, עד שכל ציוני ישר נרתע בגועל וצריך היה להודיין בסבלנות מרובה, כדי להסתפק בביטוי „אלהים ימול לך“⁵³.

באסיפה זו הוחלט לשלוח להרצל אולטימטום בו ידרש, בין השאר, לא להביא לדיון כל הצעה טריטוריאלית אחרת מלבד שטחי פלשתינה וסוריה וכמו כן להתחיל בעבודה מעשית בארץ-ישראל. וזחלט גם להפסיק את משלח הכסף ליונה. לפרסם גילוי דעת פומבי נגד תכנית אוגנדה בתזימת כל המורשים וכאמצעי אחרון — לכנס אספת כל ה„ניין-זאגרים“ ויסוד הסתדרות ציונית חדשה.

רק שני מורשים, מאנדלשטם ואסינובסקי מורשה, פרשו מן האסיפה והודיעו כי הם רואים בהחלטותיה מרד וחתייה נגד הנחלת ההסתדרות הציונית. בתשובה על כך תחליטו שאר המורשים להדיח את מאנדלשטם מתפקידו ולהעביר את המרכז הכספי מרשות מאנדלשטם לזילנא.

בדצמבר 1903 פירסמו „מגיני ההסתדרות“ (כך קראו לעצמם יאסינובסקי, מאנדלשטם ובני סיעתם) בעתונות את החלטות חקוב. שלא נועדו לפירסום ונוסחו משום כך בגוסה רע ופוגע בהרצל. בכך הדליקו בבת אחת את שלהבת הפירוד והמתלוקת שפשטו בכל פינות התנועה, כשהציונים הנאמנים נקראו על ידי „מגיני ההסתדרות“ לא להשמע למורשים ה„מורדים“. מאנדלשטם הכריז כי אינו מכיר בהחלטת המורשים וגם להבא ימשיך בריכוז התרומות ובגבית דמי השקל, ומכאן ולהבא יתן כסף רק להוצאותיהם של המורשים שיקבלו את מרות החלטות הקונגרס (אגב, בקפתו של מאנדלשטם נשארו אז לא יותר מ-1400 רובל)⁵⁴.

לא נכנסו לפרטי הפולמוס המכוער הזמר אשר נמשך כשנה וחצי, תדיו נשתמרו לרוב בעתונות הימים ההם, ובאירתו הדחוסה פרחו מעשים כ„מעשה לובאך המפורסם (החתנקשות במ. נורדזי), ורק נעמד על תפקידו של מאנדלשטם בפולמוס זה. גם הוא לא ניצל מקיתוני שופכין⁵⁵, אולם מעמדו לא זע. „את הקופה אני מחזיק ביד, טלגרף להרצל, ולמורדים בו יקרא „עדת קורח“.

אבל כאשר ביקשו ה„מורדים“ לבוא בדברים עם הרצל ולחפש דרך פשרה, פנו אל מאנדלשטם שישמש להם מליץ ישר בפניו ובמכתב גוגע עד הלב כתב מאנדלשטם: „אין לי אומץ לב להיות סניגורם של יהודי גיטו אלה; — בכל זאת הייתי רוצה להזכירך את המימרה: „לתבין הכל — היינו לסלוח הרבה. צריך

⁵² מכתב להרצל מ-5.11.1903 (ה„עולם“ תרצ”ט, גל’ א-ב).

⁵³ „אנאפנער בריף צו די רוטישע ציוניסטן“, עמ’ 6.

⁵⁴ להרצל מ-2.12.1903 (ה„עולם“ תרצ”ט, גל’ א-ב).

⁵⁵ במאמרו של מ. שינקין ב„הצופה“ תרס”ד, גל’ 371 מכונה מאנדלשטם; אחד משלושת זנבות ההידרה של „המגינים“.

לעבוד עם אותו החומר האנושי המצוי בקרבנו. אינני מאמין שנמצא חומר טוב באסיפת הועד הפועל הציוני בווינה, בה הופיע הרצל לאחרונה, טענו הצירים הרוסים ה"צעירים" (אסישקין, צ'לינוב וכו') כי יש להסיר את מאנדלשטם מתפקידו בגלל חוסר פעולתו. הם רמזו רמזות דקות שאין הם רואים בו אלא עובר-בטל. מאנדלשטם השיב: "הוכיחו אותי על אשר מעטתי לעבוד. אבל עלי להוכיח את האדונים האחרים אשר עבדו לא במידה מרובה ביחס אלא בפרזות ובשואו. הם הזיקו להסתדרות ולא סרו למשמעת התנועה. — עוד עלי למחות שבמכתבים וחזורים אל חברי הועד הפועל כתבו אודות הרצל והנחנת התנועה בלשון של זלזול"⁵⁷.

רק בעמל רב עלה בידי הרצל לאחות את הקרעים ולהשלים בין הצדדים היריבים. המורשים, "החפייסר", אף החליטו רשמית להחזיר את מאנדלשטם על כנו כמרכז הכספים ברוסיה.⁵⁸

ט. מות הרצל

השלום שהושג בישיבת הועד הפועל הציוני בווינה היה מפעלו החשוב האחרון של הרצל. בכ' בתמוז (2 ביולי) בשנה ההיא באה לרוסיה השמועה האיומה — לבו של הרצל פקע. "מאנדלשטם היה כמוכה רעם, עיניו אדומות, פניו חיוורים" — מתאר את מאנדלשטם ביום זה סופרה של "הצפירה". הוא התפרץ אל ביתו של ה. זלאטופולסקי, התעלף ולאחר שהתאושש שלח לורשה אל יאסינובסקי חברו, טלגרמה בנוסח זה: "הרצל מת, מה לעשות?" רצון ושובד בגוף ובנפש לא יכול היה אף לנסוע ללידתו של הרצל.

חודש ימים לאחר מות הרצל כתב מאנדלשטם ב"מכתב גלוי לחברים בתנועה" שבא לעורר את הציונים לתרום לקרן לטובת ילדי הרצל: "מאות בשנים תעבורנה עד שהטבע ייצור שוב אדם בצלם אלוהים כמותו. אותם הננסים, שבחיי הענק לא יכלו לתפוס את גדולתו, וראים רק עתה מה אבד להם במותו"⁵⁹.

"מעט אשר מת האדם הדגול — כתב מאנדלשטם לר. וולפסון — הריני אדם שבור, יומם ולילה מנקרת בי המחשבה כי ההתרגויות והמריבות של השנה שעברה קצרו את חייו"⁶⁰.

בהרבה ממכתביו ומאמריו בשנים הבאות חוזר הפסוק: "מיום מתו של הרצל... זה היה לו יום חורבנו הנפשי, בו שקעה לו השמש שלאורה התחמם זה שבע שנים. יותר מזה — אבד לו המצפן שלפיו כיוון דרכיו ומעשיו. לא, אלהות איש בחי כאתבתי אותו" — היה מאנדלשטם חוזר ואומר בהזכירו את פגישותיו עם הרצל. ברגשי קודש היה שומר על כל מיני מזכרות "ממנו", ובהתפעלות נוגעת עד הלב, ילדותית ותמימה היה מספר שעות תמימות על מאורעות בחייו מחיי הרצל.⁶¹ "הוא קרא להרצל — 'בני יחידי'"⁶².

מאנדלשטם שאחרי מות הרצל הריחו אדם אחר לגמרי. במהירות יורד הוא מבמת הציבוריות היהודית ככוכב לכת שכבתה שימשו.

⁵⁷ "מכתבו להרצל מ-8.11.1904" ("העולם" תרצ"ט, גל' ח').

⁵⁸ ר' "די וועלט" (גרמנית) 1904, גל' 16.

⁵⁹ שם, גל' 23, עמ' 11.

⁶⁰ שם, גל' 33.

⁶¹ "מכתב לדוד וולפסון מ-24.8.1904" (ארכיון ציוני).

⁶² ר' "ראזוויס" 1912, גל' 10.

⁶³ מ. רוזנבלט — "הרצל ומאנדלשטם" ("הרא"ה" שנה ה', עמ' 583).

השקיעה (1904–1912)

א. ההתפלגות

הרצל מת ובמותו תשאיר אחריו פקעת מסובכת אשר רק בכוחו היה, אולי, להתירה. התנועה עמדה בפני המשבר החמור ביותר בתולדותיה בלי קברניט ובלי מנהיג שהכל מקבלים מרותו עליהם. בימים ההם מילא מאנדלשטם תפקיד פטלי: הוא שימש נקודת ריכוז ודגל לחוגים הטריטוריאליסטיים. מאנדלשטם היה אמנם המתון שבחבורה, עיקר דאגתו היתה שמירת מפעלו של הרצל — ההסתדרות הציונית.

ביאנאר 1905 התכנסו „ציוני-ציון” בראשותו של מ. אוסישקין בוילנה והחליטו כי יש לעקור את הטריטוריאליזם מהתנועה הציונית ולהטיל על ההסתדרות הציונית לפתוח בעבודה מעשית בארץ-ישראל. מאנדלשטם הגיב ב„מכתב גלוי לציוני רוסיה”.

„אנו דוגלים בציון, וזהו מטרתנו הסופית — כותב הוא במכתבו זה — אבל אין אנו יכולים לחכות”. התנועות צפויה לעם היהודי אם לא תמצא לו ארץ מקלט מידית. „עם ציוני-ציון נמשיך לפעול למען סילוק כל המכשולים המפריעים לנו לבוא לארצנו הקדושה”. הבנק הקולוניאלי, חברת „גאולה” והוועד האודיסאי ימשיכו לעבוד בא”י, יש גם לעשות צעדים דיפלומטיים לטובת הישוב, אך כל זה לא יעזור להקטין את הסבל הלאומי. רק באוגדה נכין עם יתד ישיכול להקים מדינה יהודית. הציונות, בתור המפלגה היהודית הלאומית צריכה לפעול בכל מקום שבו מתנהלת קולוניזציה גדולה על בסיס יהודי-לאומי. באוגדה ואפילו בארגונינו, „יהודים אנחנו וכל דבר יהודי אינו צריך להיות רחוק מאתנו”⁶³. מאנדלשטם הסתייג מן הטריטוריאליסטים הקיצוניים וניסה ליצור זרם מרכזי אשר יאחד את שני הקצוות. במרס 1905, עת התכנסו הטריטוריאליסטים בורשה, על מנת להתארגן נגד ציוני-ציון, נבדל מאנדלשטם עם חבריו, רובם מותיקי התנועה (יאסינובסקי, הרב ריינס, אבינוביצקי), מהצעירים חמומי המוח ויסד את הסיעה „הציונית המדינית” (או, כפי שנקראה אז לעתים — ה„מאנדלשטמית”). בקול קורא של סיעה זו⁶⁴ נאמר כי „אין הם מחפשים את רפואת העם היהודי ע”י החלפת גלות אירופית בגלות אסייתית בפלשתינה”. שבע שנים השתדל הרצל להשיג את ארץ-ישראל, אבל נוכח כי אין להשיגה, לכל הפחות בדור זה. יש על כן למצוא פתרון של שעה לסבלות המוני היהודים הבורחים מארצות מגוריהם. פתרון זה — באוגדה ימצא תכניהם של „הציונים המדיניים” הסתכמה בחמשה סעיפים אלה: א) המטרה הסופית — בית לאומי בארץ-ישראל. ב) באופן זמני — טריטוריה בה יצר מרכז יתד לאומי-ארגוני. ג) כספי הבנק והקרן הקיימת יוצאו לפי תקנותיהם של מוסדות אלה⁶⁵. ד) התישבות בארץ-ישראל על בסיס לינאלי (rechtlich). ה) פעולה משותפת עם ההסתדרויות וארגונים יהודים אחרים.

המהפכה הרוסית הראשונה, שהתחוללה בשנה זו, גרמה לטריטוריאליסטים נזק רב. התקווה לקבל שיווי זכויות ברוסיה, החלישה, כאילו, ולו רק להלכה, את הצורך בהגירה. ציוני-ציון, ששרשי לאומיותם היו בדרך כלל חוקים יותר, סבלו

⁶³ „אנפאנער בריף צו די רוסישע ציוניסטן” (ווילנא 1905).

⁶⁴ התפרסם Die Welt, 1905, גל' 19.

⁶⁵ בניסוח מעורפל זה יש לראות סתירה מהכרזתו של מאנדלשטם ב„קול הקורא לציוני רוסיה” הנ”ל, כי הבנק והקק”ל יעבדו למען א”י.

פחות מהלך־רה"ז זה מאשר הטריטוריאליסטים. הם אף ניצלו את יתרונם זה ורוב־רובם של הצירים לקונגרס היו מאנשי שלומם. בגליל קיוב פרץ סכסוך בין מאנדלשטם וזלאטופולסקי, אולם כל חוטי הפעולה היו בידי האחרון, ומאנדלשטם פרש ברוב רוגז מן העניינים, ושוב לא בא אפילו אל הקונגרס השביעי. את הסתלקותו מהשתתפות בקונגרס נימק בא־ירצונו לשבת עם אותם האנשים שגרמו בהתנהגותם למותו של הרצל⁶⁶. אין לברר כמה אמת יש בשמועות אשר נפוצו על מכתבי איום שנשלחו למאנדלשטם ובהם נכתב כי „מעשה לובאן“ (התנקשות בחיים) ישנה בקונגרס אם יעז הבוגד להופיע בו⁶⁷. בכל אופן התנהלה המלחמה כחריפות רבה ופני זקנים לא נהדרו בה.

ב. „ההסתדרות הטריטוריאליה היהודית“

כפי שאפשר היה לחזות למפרע הסתיים הקונגרס השביעי בדחיית הטריטוריאליסטים מן ההסתדרות הציונית. באותו מעמד נוצרה בראשותו של ישראל זנגביל ה„הסתדרות הטריטוריאליסטית היהודית“ (י. ט. א.). ההסתדרות החדשה, שבה התרוצצו זרמים רבים (אוגנדיסטים, טריטוריאליסטים, „ציונים מדיניים“, ס. ס. ואלה המכונים „נאכט־אוייל־אים“), זקוקה היתה לאישיותו של מאנדלשטם שתרכז ותקשר את כל הגורמים האלה. מתוך נאמנות מסולפת לרעיונו של הרצל הפך מאנדלשטם לנושא כליו של זנגביל, אשר את אישיותו מיעט מאוד להעריך, כמו שמוכת מכמה ממכתביו הפרטיים להרצל ולוולפסון⁶⁸. הוא השתתף בכינוס היסוד של ה.י. ט. א. ונבחר לחבר „הועדה הגיאוגרפית“ שלה.

השעה, שעת גאות המהפכה הרוסית, היתה שעה קשה גם לציונות וגם לטריטוריאליזם. פעולתו של שתי ההסתדרויות נדמה ברוסיה. על הפרק עמדה שאלת שיווי הזכויות ליהודים. הציונים לקחו חלק בהתייעצות העסקנים היהודים בוילנה ובפטרבורג שדנו בדרכי המאבק למען שיווי הזכויות. רק הטריטוריאליסטים, ומאנדלשטם בראשם, שביססו את תורתם על יאוש גמור מרוסיה, לא השתתפו בפעולה זו. פרעות הדמים שפרצו עם הכרזת מניפסט הקונסטיטוציה באוקטובר 1905 הצדיקו, לכאורה, את עמדתם.

הפרעות, שאורגנו הפעם ביד הרוצה, רוכזו בעיקר בערים הגדולות. כוס התרעלה עברה גם על קיוב. ההגנה העצמית החלשה דוכאה עם ראשית הפרעות ויהודי קיוב, מגדולי עשריה עד האביונים והעניים, הופקרו לאספסוף וקיבלו שכרם מהעם הרוסי על השתתפותם הפעילה של בניהם בתנועת השחרור⁶⁹.

מאנדלשטם, בן ה־67, עמד שוב בראש ועד העזרה הקיובי. הוא שלח דו"ח סודי אל ה„אליאנץ“ היוזאית והעתקים ממנו לרבים מעסקני הציונים במערב אירופה⁷⁰. בדו"ח זה, שנכתב בעד פחד הפרעות מהלך ברחוב העיר, מגיע מאנדל־

⁶⁶ מ. רונבלט — „זכרונות על וויזמן“ — „הדאר“ חש"ה, ג' ט"ו.

⁶⁷ בענין זה ר' חליפת מכתבים גדולה ב„הזמן“ 1905 בה לקחו חלק ה. צייטלין ומ. שיינקין, וששהסתיים בהכחשת י. ל. גולדברג ב20.9.1905, שהסתמך גם על מכתבו של מאנדלשטם אליו בענין זה.

⁶⁸ במכתב להרצל מ־14.12.1899 „העולם“ תרצ"ה, ג' ט"ח) כותב הוא על זנגביל כעל „רכיבה בלי חוט השדרה — — אטום פתולוגי“.

⁶⁹ על אופיין הפוליטי של הפרעות — ר' תאוד הפרעות בקיוב בספרו של המנורכיסט האנטישמי שולגין — ДНН.

⁷⁰ ר' מכתבו לוולפסון, אוקטובר 1905 וכן מכתבו לזאנגביל, בו הוא מבקש לתרגם את הדו"ח לאנגלית ולהפיצו בקרב הקהל הבריטי. חתימתו על מכתב זה your unhappy (ארכיון י. ט. א. בארכיון הציוני).

שטם בזעמו לדרגתו של איוב. „אויור היום בו צעד היהודי הראשון על אדמת רוסיה“ קורא הוא בזעם. „עמנו נמצא כאן בין הריחים של המהפכה והריאקציה“. „במקום להקים מחדש את חנויות הרוכלים יש לעשות מעשה מכריע“ — אימר הוא לפליגטרופים המערב-אירופיים, ומסכם: „עתידם של יהודי רוסיה הוא מתחן לרוסיה, מתקרב היום בו היהודי האחרון יעזוב את רוסיה“, מאנדלשטם אירגו את פעולת העזרה מיום הפרעות הראשון. הוא עבר במקומות מקלטהם של אלפי הפליטים. לפי הוראותיו „צעירים נוסעים בכל פינות העיר לאסוף ידיעות מדויקות על דבר הנרצחים הנזקים ולהושיט להם עזרה“⁷¹. העיר הייתה אחוזת כהלה, ההגירה הפכה למנוסה. מצב רוח דומה שרר בכל רחבי תחום המושב.

אותה שעה הרימה הטריטוריאליזם את ראשה ברחוב היהודי. ידיעות מעודדות באו מלונדון: „הטריטוריה המקווה עומדת מאחורי הדלת“. על מצב הרוחות בימים ההם יעיד מקרה זה: כאשר נפוצה בקיוב השמועה: „כי הפרופסור מאנדלשטם רושם שמות משפחות החפצות לנסוע לאיזה טריטוריה, ויחלו מאות אנשים לרוץ אל ביתו ולהשכים ולהעריב לפתחו. לא נתנו לו מנוחה אף רגע, הוא הביט עליהם בתמהון, ובדמעות עינים ענה להם: „שקר הדבר, אין לנו עוד ארץ אשר תוכלו להתנחל בה“⁷².

בראשית 1906 נקראה, ביזמת הוועד הפועל הציוני, קונפרנציה של אגודות העזרה היהודיות לדון בדרכי העזרה ליהודי רוסיה. הקונפרנציה נתכנסה בבריסל מתוך כוונה לדון בשאלה מבחינת מעשית ולא להכנס לויכוח רעיוני על שיטות העזרה. אולם הטריטוריאליסטים החליטו להשמיע מעל במה זו את דעתם והשקפתם. משלחת רבת עם ובראשה מאנדלשטם ויאסינובסקי, באה לבריסל. מאנדלשטם נשא לפני הנאספים נאום גדול על „מצב היהודים ברוסיה“. היה זה נאום טריטוריאליסטי נלהב שלא נעם לא לציונים ולא לבאריכו המתבוללים שנוכחו בוועידה, אולם משום כבודו של המרצה שמעו בתשומת לב לדבריו היוצאים מן הלב. בעיקר פנה מאנדלשטם אל ה„יהודים“. „מוזין בנסיכון ובהסחכלות של ארבעים-חמישים שנה — אמר מאנדלשטם — מרצוני להוכיח לכם כי הדעה שנקבעה במערב, כי שאלת היהודים יכולה למצוא פתרונה בתחומי רוסיה, אינה אלא דעה קדומה“. הוא תאר את מפלגות היהודים ברוסיה, ניתח את השקפותיהן על פתרון שאלת היהודים, ולאחר שביטל השקפות אלה תאר את זרם ההגירה הגדול ותלה בו את התקוה לגאולה. יהודי רוסיה יטחנו בין אבני הריחים של המהפכה הרוסית, אם לא יעזבו מדינה זו במהרה. מועידה זו תצא היזמה לחפש טריטוריה שתקלוט את הגירתם. „אם נוכל לישב 2000 איש בטריטוריה זו, מצאנו את הפתרון לשאלה היהודית. ישוב זה יגדל בפרוגרסיבה הנדסית ויקלוט את המוני המהגרים היהודים. אם לא — Finis Judaeae!“⁷³.

בנאום זה באה בפעם הראשונה לידי ביטוי אידיאולוגית היאוש הקיצונית שהיתה אופיינית לטריטוריאליזם. ולא לחנם זכה אז זרם זה בפי מתנגדיו לכינוי Pogrom-Zionismus או ביתר חריפות: Emigraztion-Zionismus הוועידה עברה ממ־אומן של מאנדלשטם לסדר היום, אולם ההיסטוריה היהודית עברה על ועידת בריסל לסדר היום. ועידה זו לא הצליחה להרים את השאלה היהודית במזרח אירופה

⁷¹ מ. רזונבלט — „הפוגרום בקיוב“ — „הזמן“ 21.10.1905.

⁷² שם, 4.11.1905.

⁷³ הנאום פורסם ב„הזמן“, פברואר 1906 וכן ב„ייביריסקי גולוס“, עתונם של הטריטוריאליסטים, 1906, גל' 2.

לגובה הנחקר, לא הציונים ולא המתבוללים עשו זאת. היתידים שהיו מעוניינים בהצלחת הועידה — הטריטוריאליסטים — משקלם היה קטן עד מאוד.

אף-על-פי-כן היו שנים אלה שנות פריחתו הקצרים של הטריטוריאליזם. נראה היה לרבים כי בתנועה זו מצאה שיטתו של הרצל את ממשיכה הנאמנים. עוד מעט יבוא הטשארטר ועמו גאולת ישראל. לאחר הועידה נפגשו מאנדלשטם וחבריו עם זנגביל בעיר אוסטגדה. והוא, חולם הגיטר הטיפוסי, הלהיב את נפשם בתקוות חדשות ובסיכויים גדולים בפרט מצד ממשלת אנגליה.

מאנדלשטם חזר לרוסיה וב־10 בפברואר כינס בקיוב אסיפת מודשים טריטוריאליסטים. כאן הוקמה ההסתדרות הטריטוריאליסטית לפי דוגמת ההסתדרות הציונית. מאנדלשטם נקבע, כמקודם, למרשה גליל קיוב. מפני חומר המצב הפוליטי התנהלה כל פעולת ההסברה והתעמולה בחוגים מצומצמים שנתכנסו בבתים פרטיים, ומאנדלשטם, שחדש נעוריו, היה עובר מבית לבית ומסיף בכל חום התלהבותו לרעיניו החדש-ישן — יציאת רוסיה. היט"א ניהלה ויכוח עם הציונים, "הביורר קרטים, שבעקשנות מיוחדת צעקו: רק פלשתינה ולו גם אחרי מאות שנים"⁷⁴, אולם מאבק עז יותר היה לה עם אותן המפלגות שקיפו לפתרון השאלה היהודית בגולה, וכן "החלק הגדול של האינטליגנציה היהודית, המביא יום יום, שעה שעה, קרבנות דמים אין מספר על מזבח אליל שיווי הזכויות והאושר הצפוי להם, כביכול, ברוסיה גופה"⁷⁵. מאנדלשטם ניצל לתעמולה זו כל במה ציבורית שהופיע עליה. כנאום שנאם באסיפת חברת מפעלי ההשכלה בקיוב במרס 1906 אמר: "הם (הפורעים) פקחו את עינינו והראו לנו את התהום המבדילה בינינו ובין העם השליט"⁷⁶.

לכבוד הופעתו של הגליון הראשון לעתון הטריטוריאליסטי *Российский голос* באודיסה, כתב מאנדלשטם, כדרכו, "מכתב גלוי" בה התקף את הציונים המקריבים את עמם כקרבן לעקרון הארצישראלי. הם הכשילו בזזון את הצעת אוגנדה. במאמרו זה מגיע מאנדלשטם לשלב חדש בשלילתו את הגולה. הוא מנתח את מצבם של יהודי רוסיה אם יקבלו שיווי זכויות ואף אם תתגשמה הזכויות בחיים. תארו נא לעצמכם — אומר הוא — כי כל עמי רוסיה יקבלו במקום או במאחר אוטונומיה. אילו גם קיבלנו שיווי זכויות הרי אדמה, קרקע לא נקבל. קרקע יקבלו האכרים, ואנו נשאר עירוניים חסרי קרקע. בלי קרקע קיומה הנורמלי-פיוולוגי של אומה אינה אפשרי. כמחוסרי קרקע יהפכו היהודים לרוסים, לפולנים ואף ללאטים בני דת משה. הם יהפכו לאנדרוגינוסים מכל המינים, עקרים ונתונים להשפעת כל תרבות, אפילו נמוכה ביותר, ורק לא להשפעת תרבותם"⁷⁷. היה בדבריו אלה של מאנדלשטם משום פרוגנוזה ציונית עמוקה, כפי שהזכויות תולדות הודי רוסיה בארבעים השנים האחרונות.

כעין אינטרמצו בפעולתו של מאנדלשטם בזמן ההוא שימשו הבחירות לדומה הראשונה. המפלגה הקד"טית הרוסית שמה עיניה במאנדלשטם כבאחד האישים הקרובים אליה והפופולאריים ביותר בקיוב ודרום רוסיה. היתה אפילו תכנית להעמידו כמעמד לציר לדומה. מאנדלשטם עצמו התנגד לכך, הוא לא

⁷⁴ "כרוז מכ' בטבת תרס"ו, שיצא בקיוב (ארכיון יט"א בארכיון הציוני).

⁷⁵ "ברח ליהודי רוסיה", "יבירייסקי גולוס" 1906, גל' 8.

⁷⁶ שם.

⁷⁷ "מכתב גלוי" — "יבירייסקי גולוס" 1906, גל' 1.

⁷⁸ "מכתבו לזנגביל 15.4.1906 (ארכיון י. ט. א.).

חזה כל עתיד ופתרון לשאלת עמו ברוסיה ואת עיקר תפקידו ראה בעידוד התגירה ממנה.⁷⁸ גם המפלגה הקד"סית לא עמדה כל כך על מעמדה. סוף סוף קשה היה גם לליברלים להעמיד ציר יהודי בקיוב „הקדושה”⁷⁹. מאנדלשטם נבחר כאחד הבוררים מטעם הקד"סים ובנאום תודה לבחוריו אמר: „נפל בגורלי האושר הגדול להגיע לרגע זה שבו אפשר לקוות לכל הפחות לזמנים טובים יותר, הישג זה עצמו רב הוא מאוד”. גם כאן הופיע כיהודי הגא על יהדותו: „גאותי הלאומית לא תרשני לבקש מכם על הגנת אותן הזכויות המגיעות ליהודי בוכות היוזמו אורח רוס”י. אין הוא מאמין כי הדומה הראשונה תביא קץ לריאקציה, אבל אני בטוח כי אותם מורדי האור, אשר יתחוללו בדומה, רבהלו מדברי האמת שלכם, כבלשאצר בשעתו, בעת משתה הפשע שלו, עת ראה את כתב האש „מנה, מנה, תקל ופרסין, אשר בישרו לו סוף מביש וחסר תהילה”⁸⁰.

ביולי 1906 נסע מאנדלשטם בראש משלחת צירי רוסיה לועידה הגדולה והסגורה של יט"א בלונדון. הוא הביא עמו לונגביל מכתבי הסכמה ממברדסקי ומשאר עשירי קיוב. כאן נשא שוב את אחד מנאומיו הגדולים, בו סיכם את השקפותיו על רוסיה ועל עתיד היהודים בה.⁸¹ בוועידה נבחרה ועדה גיאוגרפית, שהיתה צריכה לטפל ולבדוק את התכניות הטריטוריאליזם שהופיעו ב„שפע” רב על שלחנות משרדה של יט"א. יחד עם מאנדלשטם נבחרו לוועדה זו הברון רוטשילד, נתן שטראוס ופאול נתן. מאנדלשטם ראה אות לטובה בהשתתפותם של באיכוח הפילג' טרופיה היהודית המערבית במפעלו של זנגביל. מה שלא עלה בידי הרצל, הצליח בידו של „יורשר”. הוא התעלם, בכונה או שלא בכונה, מהסיבה האמיתית שהביאה אנשים אלה לברית עם יט"א. הם ראו בטריטוריה גם פעולה פילנטרופית נאה, שאין סכנה כרוכה בה להחשב כבוגד ב„מולדת”, גם אמצעי להטות זרם ה„אוסטיווד” המסכן את מעמדם לא־שם מעבר להרי הושך וגם סם שכנגד לציונות. התברור הזאת בין ה„יאהודים” המתבוללים ובין ה„ארציים” הלאומיים היתה מאוד לא־קדושה, ופירותיה המרים עתידים היו להתגלות בקרוב.

ג. גאלבסטון

בעת אשר „חולם הגיטו” ישראל זנגביל ריחף על פני מפת העולם וחיפש על פני שבעת הימים את ה„טריטוריה”, זקוקה היתה התנועה ה„ארצית” ללחם חוק, לדבר פעולה כמשי. המוצא נמצא בתכנית גלבסטון, בה מצאו שפה משותפת הטריטוריאליסטים, חסידי הריכוז היהודי ושותפיהם ה„יאהודים” מאירופה ומאמ"ר ריקה, ובראשם המיליונר יעקב שיף, חסידי הפיזור הקיצוניים ותלמידיהם הנאמנים של „בעליהתעודה” הגרמניים.

ההגירה הכבירה לאמריקה התרכזת בעיקר בנמל ניו־יורק. בעיר זו נשארו המהגרים לרוב והיוו בה ריכוז בולט של יהודים לוודתם ולחזותם של השישים והולצברגים. עוד בשנת 1901 יסדו ה„יאהודים” Removal Office (משרד הפיזור), שמטרתו היתה לפזר את המהגרים היהודים בכל פינות ארצות־הברית, לקיים מה שנאמר „למה תתראו”. עכשיו הציע שיף ואנשיו פעולה משותפת של ה Removal Office עם ה„הילפס פערציין” הגרמני ועם היס"א. במטרה להטות את זרם ההגירה, או לפחות חלק ממנו למערב ארצות הברית דרך הנמל הסכססי —

⁷⁸ לבסוף נקבע כמועמד קדטי בקיוב — מאקלאקוב.
⁷⁹ „נאום לפני הבחירות” (רוסית), כתבי־יד בארכיון מאנדלשטם.
⁸⁰ קטע מנאום זה בא בחוברת „העבר” וקדומת, בעמ' 75.

גלבסטון. זנגביל, שנוקק לגבירים אלה, ראה בתכנית זו פתח לחזור לשטחים הריקים מאדם אשר ממערב למיססיפי. הוא הציע למאנדלשטם ולחבריו ברוסיה להתחיל בפעולה. ארגון ההגירה לגלבסטון ישמש, חוץ מערכו הבלתי-אמצעי כעזר לאלפי מהגרים יהודים, שדה נסיון, בו יקנו עסקני יט"א אימון בטיפול ובארגון הגירת המונים לטריטוריה העומדת לפול בחלקם, ואולי תיווצר בכך נקודת גיבוש לריכוז טריטוריאלי בדרום-מערב ארצות הברית.

בכינוס המורשים של יט"א בקיבו בינואר 1907 הוחלט לפתוח „משרד ראשי להגירה“ ולמנהליו נבחרו מאנדלשטם וז"ר יוכלמן. מודעות מאירות עינים וכרוזים הזמינו את הרוצים להגר לבוא ולקבל עצה טובה במשרד, שנקבע בקיבו. בדירתו הפרטית של מאנדלשטם. שמו של מאנדלשטם הוסיף משקל ובטחון לפירמה החדשה. בכרוז „ליהודי רוסיה“ הודיעו מאנדלשטם ויוכלמן כי בתחילה יתקבלו אך בעלי מלאכה וחקלאים, בריאים, חזקים ומוכשרים לעבודה. הם יהיו חלוצי המפעל אשר יוכיח „אם שמר עזר חלק מיהדות המזרח את הכשרון לפעולה יוצרת ומכוננת“.¹⁰ אלה היו ירחי הדבש הקצרים של הטריטוריאליזם. המהפכה הרוסית נכשלה, התקחה לשיזוי וזכויות קרוב גנוזה. ציון היתה רחוקה ועניה ואצל ה„ארציים“ — ששון ושמחה. בשורות טובות באר מזנגביל. התנועה עמדה לתפוס, בעזרת „עשירי היהודים באמריקה“ מקום מרכזי ב„תנועת הנדידה היהודית הגדולה“, בתנועת „ציאת רוסיה“. אחד משיאתה של תקופה זו היה כינוס הטריטוריאליסטים באודיסה במרס 1907 בו נשא מאנדלשטם לפני קהל בן אלף איש את אחד הנאומים האופטימיים ביותר שלו.

אין קיום לעם היהודי בגולה — טען מאנדלשטם בנאומו זה — המסורת והדת אשר שמרו עליו נתערערו. „עד מהרה יפטר אלוהינו עתיק־היומין, כמובן לפי הצבעה ורוב דעות, ועל כסאו יעלו אלים חדשים, מתד גיסא — ממך — אלהי הרכוש, ומאידך — מארקס — אלהי העבודה“. „אילו היתה ההתבוללות אפשרית, היה אולי הדבר מעורר עצב, אולם אפשר היה להשלים עמו, אבל הרע הוא שהיהודים אינם מתבוללים לחלוטין, אלא הופכים לרכיכות עלובות חסרות חוט שדרה, לאנדרוגינוסים הבזויים בעיני העמים הסובבים אותם“. הוא מגנה את האינטליגנציה היהודית המזניחה את ההגירה ועוסקת במדיניות רוסית־פנימית שאין בה כל תועלת. הוא הורס את האשליות שתולים יווצרי רוסיה באמנסיפציה בהצביעו על פריחת האנטישמיות במערב אירופה ועל מצבם הקשה של יהודי גליציה. אולם מסמרו של הנאום היה בפסקה הסופית, אשר נימה כמעט „משחיתת“ עוברת בה: „אתם שואלים אותנו: היכן היא אותה טריטוריה, שעליה מספרים לנו כל כך הרבה ושהעד לא ראינוה? אני אענה לכם: היא ישנה, אגיד לכם יותר מזה, מעינים אנו בכמה וכמה טריטוריות, ממש שפע של עושר, ואם אין אני יכול לקרוא להן בשם, הרי זה משום שהעודה הגיאוגרפית שלנו בלונדון שוקלת את האפשרויות של כל אחת מהן ביסודיות ובמעשיות, האפינים לאנגלים ולאמריקאים, ועדיין לא באה לכלל החלטה מי מהן הכשרה ביותר להתישבות. מקוה אני כי בזמן הקרוב — תבוא ההחלטה“.

אפשר לתאר איזה רושם עשו המלים: „היא ישנה“ Она есть על הקהל היהודי ויחד עם זאת כמה תמימות הגובלת בדון־קישוטיות ואפילו ב„מנחם מנדליות“ ישנה בפסקה זו.

¹⁰ „יברייסקי גולוס“ 1907, גל' 10.

בסוף הנאום בא גם רמז שמסיבות מדיניות לא בוטא בגלוי כי הצלחת ריכוז ההגירה דרך גלבסטון יכולה להביא לידי יצירת מרכז יהודי באזור ההר. עלינו לגייס את כל כוחותינו ולכוון את זרם ההגירה לאפיק מכוון. השאר יעשה מעצמו. ריכוז במקום פיזור. ריכוז בארץ תרבותית, חפשית, לא בערים בלבד אלא גם בכפרים ואחר כך ע"י עובדת הריכוז לרכוש אוטונומיה — הנה היא הסכימה אשר שרטטו לפנייהם הטריטוריאליסטים ולפיה אנו עובדים".⁸³

ובכן, בניגוד להשקפתם של שותפיהם ה"יאהודים" וכלי ידיעת ממשלת ארצות הברית זממו הטריטוריאליסטים להקים מדינה יהודית (כחלק מארצות הברית, מן הסתם) מעבר למיסיסיפי. מבלי להרגיש בכך ירדו מאנדלשטם וחבריו למדרגה ה"נמוכה" של עבודה מעשית ואפילו של "אינפליטריציה".⁸⁴

משעה זו התרכזו מאנדלשטם, יוכלמן ועוזריהם בארגון חבורות מהגרים לגלבסטון. החבורה הראשונה הפליגה במאי 1907 ונתקבלה בפומבי גדול באמריקה. אחריה באו חבורות רבות, ועד למותו של מאנדלשטם בשנת 1912 הגיע מספרן ל-60 ובהן כ-5000 מהגרים. הטריטוריה בורשה לברא הטיפול בהגירה הפך להיות ל"עבודת הוזה" של יט"א. כנפיה של התנועה קוצצו. השבועון הרוסי נסגר מאוסר חותמים, תעידה הארצית, שהיתה צריכה להתכנס בסוף 1907, לא התכנסה ובמקומה נתקיימה בורשה מועצה מצומצמת בה החלט להעביר את מרכז יט"א לקיוב, במקום בו פעלו פאר התנועה ד"ר מאנדלשטם והרזה החיה בגלגליה — ד"ר יוכלמן.⁸⁵

הפרעות רבות לעבודתם הקטנה של אנשי יט"א באו הן מצד ממשלת רוסיה והן מצד ממשלת ארצות הברית. באפריל 1908 נאסרה היט"א מטעם השלטונות הרוסיים והמשרד הקיובי נסגר. לאחר השתדלויות, שהגיעו עד סטולפיין, שר הפנים הרוסי, והותרה שוב עבודת יט"א, אך בתנאים מגבילים. ההסתדרות החדשה בשם ממועין הדמות: "החברה היהודית להגירה" *Еврейское Эмиграционное Общество* לחברה הותר לעסוק בעזרה למהגרים הנוסעים מעבר לים, כל תעמולה מדינית נאסרה עליה.

מכה גדולה הוכה המפעל בראשיתו עקב המשבר הכלכלי שפקד את ארצות הברית בשנות 1907—1908. הפקידים האמריקאים הביטו אף הם בחשד על ענין גלבסטון, ולא פעם השתמשו בחוק האמריקאי האוסר את הגירתם של פועלים הבאים לארצות הברית לפי חוזה מוקדם עם נותן עבודה. המהגרים אשר נשלחו ע"י הולשכה בקיוב וסודרו ע"י הולשכה הגלבסטונית היו חשודים בעבירה זו.⁸⁶ אמנם גזרות אלה בטלו תמיד עלידי השתדלותם של יעקב שיף ובני חבורתו אצל השלטונות המרכזיים.

גם גזרת הטרקומה פגעה קשות בהגירה היהודית. פקידי ההגירה באמריקה היו נוהגים לציין כל מחלת עיניים קלה כטרקומה (גרענות) ומעכבים את כניסתם של הנגועים במחלת אלה לחופי ארצם. מאנדלשטם פנה בכרוז לרופאי העיניים בתחום המושב שיטפלו במהגרים חולי העיניים חנם לפני יציאתם את רוסיה. הוא גם פירסם

⁸³ הנאום במלואו ב"יירברייסקי גולוס" 1907, גל' 13, 14.

⁸⁴ על האינפליטריציה דרך גלבסטון כאמצעי אחרון כותב זנגביל לחבריו ברוסיה במכתבו מ-3.1.1907 (ארכיון יט"א).

⁸⁵ בין שאר עסקני יט"א בקיוב ראוי להזכיר את ארנולד מרגולין, שמילא לאחר זמן הפקיד מרכזי בממשלה האוקראינית של פטליורה.

⁸⁶ לרגל עברה זו נפסקה ההגירה לגלבסטון למשך שני חדשים בקיץ 1910.

מאמר מדעי נגד פקיד הוגירה. במאמר זה מציין הוא את סימני הסוכומה האמיתית, ובא לידי מטקנה כי „הסוכומה משמשת להם (לפקיד משרד ההגירה האמריקאי) במקום Alien's Bill (החוק נגד ההגירה באנגליה)“.⁸⁷

כך הפכה עבודתם של הטריטוריאליסטים לעבודה פילנטרופית ועירה, ואפילו בלי כל אותה רומנטיקה וזוהר לאומי אשר הקיפו בכל עת את הועד לשוב ארץ-ישראל באודיסה ואת ה„עז“ של מ. ל. לילינבלום.

מדי פעם בפעם היה זנגביל מעודד את חסידיו בתכניות טריטוריאליזם חדשות אשר צצו ונבלו אחרי השניה. במאי 1907 הופיעה ונעלמה חיש אוסטרליה המערבית, ובסוף אותה שנת פשטה השמועה על אפריקה הצפונית. בינואר 1909 דיברו בעתונות על מקסיקו, ותיכף לאחריה באה תכנית קירינאיקה, וכבר נשלחה ועדת חקירה לארץ זו, והתכנית נדחתה משום שנתברר כי אין מים באזור שהוצע להתישבות. בקיץ 1909 הוכרז כי הטריטוריה בזה הידיעה היא מיסופוטמיה (עיראק). מאנדלשטם נשא נאום גיאוגרפי מקיף על ארץ זאת, ובסיום הרצאתו עליה הוסיף ואמר:

„רבים שואלים באיראמן: הנה אחרי קירינאיקה שנפסלה מחוסר מים, באה מיסופוטמיה ובה עודף מים השמור לבעליו לרעתו? אבל אם אין מחפשים — אין מוצאים“.⁸⁸

בסוף ימיו עוד הספיק מאנדלשטם לשמוע על תכנית אנגולה. רק במצבם הקשה של יהודי רוסיה בשנים ההן, שלא סבלו אז, אמנם, מפרעות, אלא רק ממצב שמאנדלשטם כינהו Permanent Friedengreul (שלום-זוועות מתמיד, שלות בית המטבחים)⁸⁹. רק מצב זה יכול היה להפריח תנועת-הזיהו, על מקומו של הרצל, „האביר בן דמות היגון“, בא „מלך השנוררים“ ישראל זנגביל והוליד אחריו אנשים רציניים וכואבים את כאב עמם.

לפעמים היו הידידים הישנים מנסים להשפיע על מאנדלשטם שיחזור אל מחנה הציונים. על מכתב כזה של א. מרמורק ענה מאנדלשטם, כי אמנם אין הטריטוריאליזם יכול להתפאר בהצלחות, אבל גם התנועה הציונית אינה מראה סימני חיים, והעיקר — אין הוא יכול לעבוד בצותא עם המנהיגים הציוניים ברוסיה, ובייחוד עם מנחם אוסישקין. בשנת 1911, כאשר הורחק ד. וולפסון מהתנהלה הציונית, ובמקומו נבחר הציוני המעשי הקיצוני, אוטו ורבורג, כתב מאנדלשטם מכתב פרטי לידידו בו הזכיר לו כי הציונות הגיעה לשפל המדרגה של „חובבות ציון“ וקרא לו להצטרף לטריטוריאליזם, שהוא הציונות האמיתית, אלא „שרצים אנו להגיע לציון דרך אמריקה“.⁹⁰ וולפסון דחה, כמובן, את הזמנתו של מאנדלשטם, בהראותו לו על הירידה בתנועה הטריטוריאליסטית ועל חוסר ההגיון שבעבודתה, שהיא עבודת פיזור גלויות ולא עבודת כינוס-גלויות.

ד. השנה האחרונה

שנותיו האחרונות של מאנדלשטם עברו עליו תוך יאוש חרישי ועבודת הצלה פילנטרופית ועירה ומתמדת.

⁸⁷ „הסוכומה וההגירה לארצות הברית“ Еврейский Медицинский Голос.

⁸⁸ „דו“ח על מיסופוטמיה“ (הארכיון הציוני).

⁸⁹ הביטוי בא ברשימותיו Zahme Briefe über Russ. Zustände.

(כתב-יד בארכיון הציוני)

⁹⁰ מכתב מאנדלשטם לחלפסון 1911 (ארכיון ציוני).

כאשר פנה אליו ההיסטוריון שאול גינזבורג בבקשה שיכתבו פרקי זכרונות לקובץ ההיסטורי Пережитое שעמד להופיע בפטרבורג, ענה לו מאנדלשטם כי אין בעיניו כל ערך לעבר, להוזה ולעתיד של היהודים ברוסיה. רק לאחר פגישה אישית בקייטנה בפילגד נענה מאנדלשטם וב־1911 כתב את פרק הזכרונות⁶¹ שלו על שנת 1881, בו תאר בעיקר את השתתפותו בקומיסיה האיגנטיבית הפלכית בקיוב. פרק זכרונות זה הספוג בוז ושנאה לרוסיה, נדפס רק לאחר מותו של מאנדלשטם⁶². יאוש ושנאתו לרוסיה הפכו לו ל־Idée fixe. בתשובתו הנזכרת לעיל למרמורק כותב הוא: „כמה מאושר הייתי אילו לאחר 50—60 שנה היו מראים במוזיאונים הרוסים רבנים יהודים כאכסמפלרים יקרי־מציאות של עם אשר חי בארץ ארוזה זו וסבל בה כה חרבה“⁶³. הוא כבר פסק מלהשוב על הטריטוריה — גם היא רחקה ממנו כחלום משיח. העיקר היה בעיניו — ארגון הבריחה מרוסיה. במכתביו בשנה זו הוא מביע את חששותיו פן תסגור ארצות הברית את שערות בפני ההגירה היהודית.

וכאילו למרד את שנת חייו האחרונה זימן הגורל דוקא בקיוב עיר מושבו את עלילת הדם הנתעבת, היא עלילת בייליס. במרס 1911 נגלתה גופתו של הנער יושצינסקי בחצר בית החרושת של היהודי זייצב, וקיוונו הסתה פראית נשפכו על יהודי רוסיה. הממשלה עצמה ניהלה את משחק השטן, עלוני השמצה נפוצו בקיוב ובפרטים אחרות. מעל במת הדומה התחרו פורישקיביץ ומארקוב השני בהטלת בוך על עם ישראל. אוריה של פרעות שררה בעיר, וכאשר נהרג שר הפנים הרוסי סטולפיץ בקיוב על־ידי טירוריסט יהודי (6 בספטמבר 1911), נראה גם מאנדלשטם הישיש בין אלפי הפליטים שברחו מן העיר והצטופפו בתחנת הרכבת, אולם הממשלה הרוסית לא נתנה לפורעים לפעול, היא ציפתה לסיים משפטו של בייליס, שהיה צריך לתת לה פתחון פה כלפי כל אירופה לגל חדש של גזרות ורדיפות על יהודי רוסיה.

מאוגוסט 1911 נדדה מחשבתו של מאנדלשטם לא אחת ולא שתיים לאותו תא אפל בו ישב האיש האומלל מנדל בייליס שהגורל הטיל עליו לייצג את העם היהודי לפני כיסא המשפט, מעליו עמדו „שנים עשר אכרים רוסיים לשפוט את אלוהי ישראל“⁶⁴. כדי להסיח דעתו במקצת מצרות עמו החל מאנדלשטם לעסוק בעריכת המהדורה השנייה של הרצאותיו הקליניות. בינואר 1912 קיבל התקפת Angina pectoris, הלב הגדול נפגע. על אף זקנותו הבריאה מאנדלשטם, אף החל חזון לעבודתו, אולם בראש מרדש ניסן תרע"ב (5.3.1912 — לפי הלוח היוליאני) מת מאנדלשטם.

אותו יום עבד בחדרו על גבי ספרי, וכמנתגו יום קיבל את ידידו, עורך־הדין ארנולד מרגולין, שהשתתף בסניגוריה על בייליס, ושמע מפיו דו"ח על מהלך המשפט. „אין כל תכלית — אמר למרגולין — להוכיח לרוסים את צדקתנו, בין כך ובין כך לא ישמעונו. מוטב שנקדיש את כוחותינו למטרה האחרת: להוציא את היהודים מרוסיה“⁶⁵. בשעה השביעית באותו יום כבדה נשימתו ובשעה התשיעית ומחצה מת בדעה צלולה. הידיעה על מותו עוררה גיון ועצב רב בכל רחבי רוסיה וביהדות העולמית. אנשים מדלת העם בכו על מות „הפרופסור שלנו“. אכרים

⁶¹ ר' „העבר“ חוב' ד', עמ' 67.

⁶² מכתבי מאנדלשטם למרמורק (ארכיון ציוני).

⁶³ הרב י. מואה — „זכרונות“.

⁶⁴ א. מארגאליץ — ביים פרישען קבר — „היינט“ 1912, גל' 62.

רוסים ובני אצילים באו להפרד בדמעות מעל מיטת האדם שהציל את מאור עיניהם. ציונים, טריטוריאליסטים ומתובללים השתתפו בבל, עורך הדין גרונברג, ראש מגניו של בייילס, כתב למשפחת הנפטר: „ידעתי כי אין ערך למלות נחמה ועל כן לא אביע, אך הרפו מצערכם. כלום שכחתם עד כמה סבל לבו הנדיב של מכס יימיליאנוביטש בראותו איך מתבזה כל היקר לו, איך נרמסת על ידי עלילת הדם דת אבותיו. הרפו מצערכם, האמינו לי, יש ימים בהם החיים מקנאים בחייתם“⁹⁵.

רבבות יהודי קיבו ואלפים שבאו מן הפרובינציה הלכו אחרי ארונו של מאנדלשטם. חנויות היהודים היו סגורות ותלמידי בתי הספר צעדו מאחרי ארונו. יבגניה, בתו של המנזר, אשר ליוותה אותו תמיד במסעיו הציוניים, מסרה כי לאחר מות הרצל הביע מאנדלשטם את רצונו, כי גם בהלויות, כבהלויות הרצל, לא ינשאו פרחים ונאומים. שעות רבות הלכה תהלוכת האבל מביתו של מאנדלשטם לבית העלמין היהודי בקיבו בו נחצב לו קבר סמוך לקבר אחותו.

„הטריטוריאליסט הגדול מצא לו טריטוריה“ — כתב דוד פרישמן ב„היינט“. ימים מעטים היו כל העתונות היהודים מלאים מאמרים וזכרונות על מאנדלשטם. בכל בתי הכנסת ובמוסדות הצדקה הספידוהו. הצעות להנצחת שמו על ידי יסוד מושבה בסכס בשם „מאנדלשטמיה“, או ע"י הקמת אוניברסיטה על שמו בארץ ישראל — עוררו ויכוחים...

אולם כעבור זמן לא ארוך נשכח האבל. צרות חדשות וגורלות רעות השכיחו את זכרו של המנזר. יהדות רוסיה, אשר לה הקדיש מאנדלשטם את חייו, והיתה מבלי שתדע זאת, את ימיה הטראגיים האחרונים. הפסימיסט הגדול צדק. ערפל הלך את היהדות הרוסית ובו נעלמה חיים, ועמה נעלם גם שמו של ד"ר מכס מאנדלשטם — נביא האבדון שלה.⁹⁶

⁹⁵ „לזכר מאנדלשטם (רוסית), עמ' 172.

⁹⁶ והרי כמה הערות נוספות לפרשת מאנדלשטם:

(א) מאמרי זה נכתב לפי עבודה שנכתבה על ידי בסמיריון על „הרצל ובני זמנו“

מסעם פרוש' דינור.

(ב) בעמ' 72 בחוברת הקודמת יש לתקן את הציטטה שהובאה ממכתבו של שלום

עליכם ולקרא: „גם את הד"ר מאנדלשטם אל ישכחו שכוח“.

(ג) להערה 3 (עמ' 57 בחוברת הקודמת) יש להוסיף למען השלמות את שמו של יהושע

מז"ח (מאגר חדש), ששמו האמיתי היה י. סגל (ר' ז. רייזין — „לעסיקאך ח"ב, עמ' 366).

(ד) להערה 14 (עמ' 59, שם) יש להוסיף את שמו של הפיסיקאי הסוביטי הגדוע

ל. מאנדלשטם.

(ה) להערה 15 (שם) יש להוסיף: נפגשתי עם מר זלמן הילמן, המתגורר בתל-אביב,

הוא סיפר לי כי אביו, חיים מאנדלשטם (שינה את שמו להילמן בגלל עניניו הפריזיבי-

ועבר מואצער לפנהא) סרב לשלוח אותו לגימנסיה הרוסית, משום שנתן תקיעת כף לאביו

(או לסבו — ר' זלמ'ה דער זאגערער) שלא ישלח את בנו לבית ספר של גוים, לאחר

שכמה מבני המשפחה שעשו כן יצאו לתרבות רעה ואף השתמרו. יתכן כי ר' זלמ'ה זה היה

אחיהם של בנימין, אריה-לייב ורחוקאל מאנדלשטם ודודו של ד"ר מאכס מאנדלשטם.

דודו של מר הילמן היה דיין בזאגור. כן ראוי לציין כי רחל (המשוררת) היתה נכדתו של

הרב משה מאנדלשטם מריגה. גם הוא, מן הסתם, אחד מבני דודו של ד"ר מאנדלשטם (ר' תדורה — „אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוניו“, עמ' 2890).

השתדלות דוד וולפסון להכרה חוקית בהסתדרות הציונית ברוסיה

מזמן שפורסם הצו (אקאז) של שר הפנים פלהוז ב־24 ביוני 1903, שותקה ההסתדרות הציונית בכל פעולותיה. דפרטמנט המשטרה במשרד הפנים הטיל פיקוח חמור על התנועה הציונית ואסף בתקירות וחיפושים חומר על תפקידיה ומטרותיה של הציונות. ביחוד פרסו את רשת השמירה והבילוש על ציוני רוסיה אחרי ועידת הלסינגפורס (4–10 בדצמבר 1906), שהחליטה על תכנית פעולה פוליטית ארצית פעילה ברוסיה והדגישה בהחלטתה את הדרישה לדימוקרטיזציה של הממלכה על בסיס פרלמנטרי וכן הכריזה על המאבק להשגת אבטונומיה תרבותית-לאומית יהודית. השלטונות ראו בציונות תנועה מהפכנית הנוגדת לחלוטין לאינטרסי הממלכה ולכן על הממשלה לרדוף אותה בכל הכוחות.

נוכח המצב הקשה, שבו נמצאה התנועה הציונית, המריצו ציוני רוסיה את נשיא ההסתדרות הציונית העולמית דוד וולפסון להשתדל בפני חוגים מדיניים ברוסיה להשגת שינוי ביחסם לגבי הציונות.

בזמן הקונגרס השמיני בהאג באוגוסט (14–21) 1907 ניצל דוד וולפסון את ההזדמנות באמצעותו של הציר הרוסי בהאג צאריקוב לפתוח במר"מ לשם אינטרבנציה פוליטית בפטרבורג.¹

בפגישה אישית אותו יעץ צאריקוב לוולפסון לשלוח לראש הממשלה סטולפיץ תזכיר מפורט ולהסביר לו כי עמדתה של הממשלה הרוסית לגבי הציונות אינה נכונה. הואיל ודעתה על אי־חוקיותה של התנועה הציונית כפי שהובלטה בחזר של שר הפנים פלהוז נובעת מתוך הנחה מסולפת לגמרי. בחזר המדובר הודגש במיוחד, שהתנועה הציונית מתעלמת ממטרתה הראשית, תמיכה בעליית יהודים לא"י והקמת מדינה יהודית עצמאית. לעומת זאת מרכוז היא את פעולתה המרכזית בפיתוחו וחיווקו של הרעיון הלאומי ובתטפה לליכוד ולארגון של היהודים בארצות תפוצותיהם. בפעולה זו רואה הממשלה הרוסית סכנה, כי היא מויקה להתבוללות היהודים בין עמים אחרים ומחזקת את רגשי הזרות בין יהודים לבין העמים האחרים. גם פלהוז הדגיש וציין שהתנועה הציונית נוגדת את רעיון הממלכה הרוסית ולכן אסר על התפשטותה ותעמולתה ברוסיה כתנועה בלתי חוקית.

בכל רחבי רוסיה, בסיביריה, בקרים, בשטחים הרוסיים באסיה המרכזית וכן

¹ בשנת 1922 הביא פליט מרוסיה, שבא לוינה, תיק מארכיון הממלכתי הרוסי בפטרבורג ובו היו תעודות על התנועה הציונית. ביחוד היו שם תעודות על משא ומתן של וולפסון עם הציר הרוסי בהאג בזמן הקונגרס הציוני השמיני בהאג, תזכירו של וולפסון אל ראש הממשלה הרוסית סטולפיץ וחליפת המכתבים של השלטונות הרוסיים בענין מתן אשרת כניסה לוולפסון. תיק התעודות הג'ל נמסר לי בוינה ואני העברתי לספריה הלאומית בירושלים.

את התעודות פרסמתי בתרגום גרמני בירחוניו של הד"ר מ. בוכר Der Jude. 1924 כרך 8 עמ' 662.

בממלכת פולין נאסרה התעמולה הציונית וכן פעולות התועמלנים הציונים והמגידיים המסיירים בערים ועירות ודורשים דרשות בבתי הכנסת ובאספות. נאסרו גם איסופי כספים למטרות ומוסדות ציוניים, יבוא ומכירת מניות אוצר ההתישבות והופסקו גם מגביות קרן הקיימת לישראל. הכספים שנמצאו נמסרו לחברות צדקה יהודיות וגם לועד האודיסאי. נירות אוצר ההתישבות ונירות של קה"ל הופקעו.² באוקטובר 1907 שלח ציר-רוסיה בהאג צאריקוב לפטרבורג דין וחשבון מפורט על הקונגרס הציוני השמיני בצירוף תזכיר מקיף פריעטו של מר סוקולוב. „הידוע גם בפטרבורג ואחד מעוזריה הפעילים של התנועה הציונית“. יחד עם זה מסר גם תזכורת מיוחדת על שיחתו עם וולפסון. בד"ה זה הדגיש צאריקוב באופן מיוחד, שוולפסון הצהיר לו, כי הקונגרס החזיר את הציונות לקיום פוליטיים כפי שנבקעו ע"י ד"ר הרצל ז. א. לקו של ריכוז מתמיד, לויאליות לגבי הממשלות ואי התערבות במלחמות הפוליטיות של המפלגות בארצות השונות ושם את הדגש של פעולותיה על פיתוח החקלאות והמסחר בא"י והיגיון התמונים היהודיים ברוח היהדות האמיתית. „וולפסון — כותב צאריקוב — מיחס חשיבות גדולה להחלטת הקונגרס על הויאליות ואי התערבות בפוליטיקה“.

לפי דעתו של צאריקוב מהוות החלטות הקונגרס נצחון הציונות על „הבונד“ והתחלה להפנות את הגורע היהודי מפעולה מהפכנית של הבונדזים לאידיאלים החוקיים ובלתי פוליטיים של הציונות.

„מתוך הנחה — נאמר בד"ה שלו — שמפנה זה ימצא את התענינותה המכרעת של ממשלת רוסיה, מקום מנהיגי התנועה הציונית, שהאדמיניסטרציה שלנו תתיחס אליהם באותו יחס שהראתה בזמנו לגבי הרצל, נראה שהציונות בתהליכי התפתחותה הנוכחיים ראוייה לחלוטין לתשומת לבנו כי תביא פילוג לתוך חוגי היהדות החזקה תודות למצוקתה, ובעונה אחת תחליש את היסודות המהפכניים“.³

מטרת הד"ה שלו היתה להכשיר בפטרבורג את הקרקע לפעולה הפוליטית של וולפסון. אולם דעתם של השליטים בפטרבורג היתה אחרת לגמרי. הם סברו שנוכת סיכון הסדר והשקט החברתי ברוסיה אין אפשרות להרשות את הציונות ברוסיה גם עקב הסבה שהיא ארגון פוליטי בינלאומי שחבריה הראשיים מתגוררים בחו"ל, מה שלפי חוקי רוסיה אסור איסור מוחלט.

בינתיים נתמנה צאריקוב לסגן שר-החוץ בפטרבורג, וולפסון החליט לצאת לפטרבורג לשם ניתוח משא ומתן בענין התכרה החוקית בהסתדרות הציונית ברוסיה. לאחר הכנות והתיעצויות שלת מקלן, שם היה בשנים אלו מושב ההנהלה הציונית ב"10 במרס 1908, לראש הממשלה הרוסית סטולפיין תזכיר מפורט בו סקר סקירה היסטורית על קשר הרעיון הציוני עם המסורת היהודית, על מבשריה, חובבי ציון עד הקמת התנועה ההרצלית, אחרי תאור הפרוגרמה הבוללית והמר"מ הרפולומטי של ד"ר הרצל, קבע וולפסון את הקו הפוליטי של התנועה שלא נתקל בהתנגדות בקושטא. הוא ציין שמוסדות התנועה, אוצר ההתישבות, הקרן הקיימת לישראל, מטרותם ליצור בסיס ריאלי בא"י ולאפשר הקמת מוסדות מעשיים לפיתוח החקלאות, התעשייה והמסחר וכן רשת החינוך בא"י, ברוסיה הכוללת את מחצית העם היהודי מושרש הרעיון הציוני עמוק בלבבות האוכלוסין היהודיים.

² רשימה של מנהל לשכת משרד הפנים אל הציר צאריקוב מיום 6 במארס 1908.

נדפס במאמרי ב"Der Jude 1924, עמ' 663—664.

³ נדפס ב"Der Jude 1924, עמ' 663.

בזמן האחרון נתקלה הציונות ברוסיה באוירה בלתי פייסנית מצד השלטונות. לגליזציה פומבית של קיום התנועה הציונית תחולל כל אי־הבנות. הוא מבקש להכיר בתנועה הציונית, כי אין לה שום מטרת סודיות, שאותן היא צריכה להאפיל מפני עיני הממשלה.

בסוף תזכיר הציע וולפסון את נכונותו לבוא לפטרבורג לשיחות אישיות.⁴ בזה התחילה חליפת מכתבים ממושכת בין־משרדית רוסית בענין מתן היתר כניסה לוולפסון. בשביל סטוליפין הוכן ע"י סקיד לעניינים מיוחדים במחלקת המשטרה תזכיר על ההתפתחות ההיסטורית ומצב התנועה הציונית ברוסיה על יסוד חומר חדש שעמד לרשות המחלקה.⁵ לאחר שבועות מספר החליט משרד הפנים הרוסי ב־17 ביוני 1908 לפי משאלתו של ראש הממשלה לקבל את וולפסון במשך החודש יוני.⁶ מיד הודיעו על החלטה זו לוולפסון.

בראשון ביולי 1908 נסע וולפסון בלווי של נחום סוקולוב לפטרבורג וב־10 ביולי נתקבל לראיון אצל סטוליפין, אח"כ אצל שר־החוץ איזבולסקי וסגן שר הפנים מאקארוב. כולם קיבלו אותו באוהה אדיבות, שבה נתקבל בזמנו ד"ר הרצל.

בשיחה ממושכת עם סטוליפין הסביר לו וולפסון את המטרות הכלליות של התנועה הציונית, פעולות מוסדותיה וביחוד העבודה הציונית ברוסיה. סטוליפין הקשיב לו בהקשבה מרוכזת והביע את אחדותו למטרותיה של הציונות. לבסוף הצהיר, שאין בדעתה של ממשלת רוסיה לשים מכשולים לציוני רוסיה, אם פעולתם מוקדשת אך ורק לשאיפות התכנית הציונית להקים לעם היהודי בא"י בית לאומי מובטח ע"י החוק הבינלאומי.

גם עם שר־החוץ איזבולסקי היתה לו שיחה, ועליה הביע וולפסון את סיפוקו, כי בו "הכרתי מדינאי, שמבטו מקיף לא רק את המצב הפוליטי בעולם אלא בעל לב חם לכל דבר אציל ותומני. איזבולסקי הביע את אחדותו המלאה לתנועה הציונית ותכניתה".⁷ הוא קבע לו גם פגישה עם השגריר הרוסי בקושטא זיגוביוב, שבמקרה היה בעונה זו בפטרבורג. וולפסון שוחח אתו ארוכות על המצב בתורכיה עד כמה שהיה קשור בעניני הציונות. על העניינים המעשיים הקשורים בגליזציה של ההסתדרות הציונית היתה לו שיחה ארוכה שנמשכה 3½ שעות עם סגן שר הפנים מאקארוב,⁸ שיוזמה ע"י סטוליפין.

מאקארוב קיבל אותו באדיבות יוצאת מן הכלל, שלבשה לפי דברי וולפסון צורת של "לבבית ידידותית יוצאת מן הכלל". למרות זאת היתה לוולפסון הרגשה כאילו נחקר ע"י "תובע, אמנם באופן עדין אולם לא פחות תקיף". למאקארוב היו ידיעות נרחבות על הציונות ומנהיגיה. הוא דבר על הרעידות הציוניות במינסק והלסינגפורס וגם על המרכז הציוני בליגה, מדי פעם בפעם הזכיר את פועל־ציון. וולפסון היה מעונין לסלק את אי־ההבנות שלו בנוגע לציונות ולהסביר את עבודת התנועה בא"י. ביחוד הדגיש וולפסון את מטרת הציונות שאינה נוגדת את

⁴ התזכיר של וולפסון בארכיון הציוני בירושלים נדפס גם ב־Der Jude 1924, עמ' 664–668.

⁵ הודעת מנהל משרד הפנים אל א. ד. ארכוב מיום 24 ביוני 1908 ב־Der Jude 1924, עמ' 669.

⁶ הודעת א. ארכוב משרד הפנים מספר 11.982 מ־1908 לצאריקוב ומספר 13.171 מ־1908 ל־ג. ג. קגול ממשרד החוץ, נדפס ב־Der Jude 1924, עמ' 669.

⁷ מכתבו של וולפסון אל צאריקוב, בארכיון הציוני.

⁸ פרוטוקול על שיחתו בארכיון הציוני.

האינטרסים של המדינה. בדברו על אפשרויות הפעולה הציונית והכרתה החוקית הגיב מאקארוב שלמרות רצונו הטוב ביותר אין באפשרותו להעניק לתנועה הציונית סטאטוס חוקי הואיל ואסור לפי החוק להרשות ברוסיה פעולה של הסתדרות פוליטית מחו"ל. כנגד עמדה זו הטעים וולפסון, שההסתדרות הציונית היא גייטרה לית. ואז הצביע מאקארוב על פרעלי ציון וחלקם הפעיל בתנועה המהפכנית וכן על החלטות ועידת הלסינגפורס והחלטות ועידת צירי הקונגרס הרוסיים בימי הקונגרס הציוני בהאג.

למרות טענותיו הנגדיות של וולפסון, שהאינפורמציות שהוא מקבל מפקידיו אינן חסרות-מגמות מסויימות והן מגזימות, לא זו מאקארוב מעמדתו הנגדית. למעשה הביע מאקארוב את דעתו שעמדתו היא לסובת הציונות אולם לפי חוקי המדינה אין האפשרות להכיר בתנועה פוליטית וביתר-הטעים שכל זמן שההסתדרות הציונית ברוסיה לא תשנה את כיוונה ופעולתה הפוליטית — למעשה התכוון להחלטות ועידת הלסינגפורס — אין לדבר על איזה שינוי שהוא בעמדת הממשלה.

בסוף שיחתו הצייע לו וולפסון לברר את הפרטים על העובדה הציונית הטהורה ובלתי פוליטית עם אנשי-אמונים שלו — ד"ר צלינוב, וייסברג, בלקובסקי, רחוב וב. גולדברג מוילנה. מאקארוב הסכים להצעה זו ובקש שיכנסו פעם והוא ישתדל לסדר מה שרק בסמכותו.

רושם רב עשתה העובדה שאיובולסקי ביקר אצל וולפסון במלוגו למחרת ביקורו.

ביקורו של וולפסון מצא הדים חזקים בעתונות הרוסית המקומית שראיינה אותו ופרסמה שיחות אתו.

כל עתוני פטרבורג מסרו כתבות על פגישתו עם ראשי הממשלה, וגם העתון האנטישמי הידוע „נובויה וורמיה“ הביא ידיעות על ביקורו בלי שום הערות או דברי הסתה. רק העתון „רוסקוייה זנאמיה“ הידוע מהסתותיו נגד היהודים מצא לנחוץ להעיר, כי „מר סטולפיץ מציא די זמן לשוחח עם שליח יהודי גרמניה אולם לא היה לו זמן לקבל ראש משטרה רוסי אמיתי שניצל מהפצצה“.

כדי להימנע מפרסום סנסציות נתן וולפסון ראיון רק לעתונאים ספורים. גם כתבים של עתוני חוץ התענינו בביקורו ושלחו כתבות לעתוניהם על שיחותיו עם סטולפיץ ואיובולסקי. כמובן שגם העתונות בערי השדה והעתונות האידית בוילנה, פטרבורג, וורשה הקדישה מקום נרחב לביקורו של וולפסון.

למרות האוירה הנוחה לא הביא ביקורו שום תוצאות ממשיות. לשם המשכת המרמ עם השלטונות מינה וולפסון את ד"ר צלנוב, רחוב, בוריס גולדברג וויסנברג כמופייכות ההסתדרות הציונית.

שבוועים לאחר צאתו של וולפסון את רוסיה, ביקר ד"ר צלנוב אצל מאקארוב ושוחח אתו יותר משעה. מתוך השיחה למד צלנוב⁹ שהממשלה מכינה את הציונות רק כתנועת-הגירה לארץ-ישראל. נוכח העובדה שההסתדרות הציונית ברוסיה מתעסקת גם בפוליטיקה הפנימית וכוללת את פועלי ציון, אין לדבר על יחס אמן לציונות. על הציונים, לפי דברי מאקארוב, לנתק כל קשר עם פועלי-ציון לא רק מבחינת פרוגרמטית אלא גם בחיים יום-יומיים, כדי להוכיח שאין לציונים שום דבר משותף „עם יסודות העוינים את הממשלה“. אם יעשה דבר זה תהיה האפשרות

⁹ ד"ח של ד"ר צלנוב לוולפסון מיום 14/27 ביולי 1908 בארכיון הציוני.

לדבר על יצוב איזה שהוא. במידה שהציונים ימלאו דרישה זו יוכל הוא — ד"ר צלנוב — לבוא אליו לאחר שנה, שנה וחצי — עד אז לא תאושר העבודה הציונית. בינתיים הלך המצב והחמיר, הציונים נתקלו בעבודתם במכשולים קשים מצד השלטונות. בלחץ המרכז הציוני בוילנה פנה וולפסון ב־19 במאי 1909 אל סטולפיץ והזכיר לו את המצב בזמן ביקורו בפטרבורג. הוא מצדו עשה הכל כדי לחסל כל מכשול וסטיה מהפרוגרמה הציונית ולנהל את העבודה הציונית במסגרת חוקית מבלי לפגוע בחוקי המדינה. ההסתדרות הציונית ברוסיה אינה מתערבת בעניני המדיניות הפנימית או החברתית. כל פעולתה מכוונת רק לענין א"י. משום כך תמוה לו שהשלטונות בתחומי הישוב היהודי — במיוחד בפלך קיוב, רודפים את הציונים ואגודות ציוניות. קשה לו לקבל על דעתו שיחס כזה מוכתב ע"י השלטונות הבכירים.

ועוד יותר תמוה לו יחס כזה לאחר שסטולפיץ הצהיר לו בזמן ביקורו בפטרבורג, שהציונות ההרצלאית לא תתקל באיזה עיכוב שהוא מצד הממשלה.¹⁰ אולם לשוא — סטולפיץ לא מצא אפילו לנכון לענות על מכתב זה. למרות הקשיים והמכשולים המשיכה ההסתדרות הציונית בפעולותיה.

באביב 1910 התחיל גל של רדיפות מוגברות שהקיף כל אזורי רוסיה, עסקנים ציונים נאסרו באודיסה, באירקוטסק, במינסק, בטומאשוב, בשדלץ, במוסקבה, בויטבסק, ביאטקא, בוילנה ובמקומות אחרים. הועד המרכזי בוילנה פנה שוב אל וולפסון בבקשה לחדש את השתדלותו. ב־11 במרס 1910 כתב וולפסון לשר החוץ איזבולסקי וב־13 באפריל לראש הממשלה סטולפיץ והזכיר לשניהם את ביקורו ביולי 1908. במכתבו אל סטולפיץ כתב הוא:

„הוד מעלתו הואיל באדיבותו להביע בשיחתו שהיתה לי אתו ביולי 1908 את אהדתו לתכניות הציוניות מתוך ההנחה, שמוסדות התנועה הציונית לא יתערבו בפוליטיקה הפנימית. מכיון שציוני רוסיה נמנעו לפי הוראותי מכל השתתפות במדיניות הפנימית, קשה לי לקבל על דעתי, כי יחס השלטונות המינהליים הנמוכים הוא בהתאם לכוונותיו של הוד מעלתו. אני מצדי מוכן בכל עונה לתת לכבודו באופן אישי הסבר מלא על הלואיות של התנועה הציונית וכן על התנהגותם הלואית של ציוני-רוסיה, אם הוד מעלתו ירצה לקבלני באותו ענין.“¹¹

בסוף מכתבו מבקש הוא את סטולפיץ לתת לשלטונות הוראות ברוח שיחתם בשנת 1908.

על מכתביו של איזבולסקי וסטולפיץ לא קיבל וולפסון תשובות ישירות אלא את המכתב הבא מאת מנהל הדפוסטנט לענינים רוחניים (מיום 29 במאי 1910). „במכתבו אל האדון המיניסטר בענין המאסרים המרובים של ציונים שבוצעו כביכול בזמן האחרון, ביקשת לא להשתמש בגמולות לגבי אזהרה התנועה הציונית. באותו הענין הנני מתכבד להודיע לו לפי הוראות הוד מעלתו, שלפי תחקירות שנעשו, לא קוימו מאסרים המוניים של ציונים, ואם קרר מקרי-מעצרים הרי בוצעו בגלל פשעים שאין להם איזה קשר שהוא עם השתייכותם לתנועה הציונית. כך למשל בגלל עריכת אוסף-תרומות בלי אישור או בגלל השתתפותם בארגונים מהפכניים“¹².

בוה נגמר לפי דעת השלטונות הרוסיים כל הענין. הרדיפות נמשכו. אולם לא הצליחו לחסל את הפעולות של ציוני רוסיה.

¹⁰ מכתבו של וולפסון אל סטולפיץ מיום 19.5.1909 בארכיון הציוני.

¹¹ מכתב אל סטולפיץ מ־13.4.1910 בארכיון הציוני. ¹² ארכיון ציוני.

בר פלוגתא של פלווה

הנסיך אורוסוב והיהודים

בספר זכרונותיו „רשימות שר פלך“ מספר הנסיך סירגיי דימיטרוביץ, בעל אחוזה בפלך קאלוגה, שהיה שר פלך בסרביה אחרי הפוגרום הקישינובי בשנת 1903, כי עד בואו לקישינוב כמעט שלא הכיר יהודים, וכל שכן שלא בא אתם במגע, חוץ מיהודי אחד, זוסיא טריביס, שהיה חוזר עם סחורתו על הירידים בפלך קאלוגה, והיה סר לפרקים גם אל חצרותיהם של בעלי האחוזות, שכולם אהבו לקנות אצלו. הואיל והיה אדם ישר. את כל ידיעותיו על היהודים שאב איפוא הנסיך מתוך עתונים וספרים, ובדרך כלל ממקורות לא זכים ביותר. את הזרכתו הראשונה באופן מעשי כיצד להתיחס אל היהודים וכיצד להתנהג אחם בתפקידו החדש קיבל מפי שולחו המיניסטר פלווה לפני צאתו לבסרביה, שסיים את שיחתו אתו בזו הלשון:

— אתה יוצא שמה להשליט סדר, הרשות בידך להתנהג שם לפי רצונך ובלבד שהתוצאות תהיינה טובות. אבל בבקשה, עד כמה שאפשר בלי סנטימנטים ובלי אהבת ישראל¹.

אך אורוסוב לא היה שייך לסוג העסקנים הפוליטיים ההולכים בתלם, וכבר בראשית דרכו החליט שלא לחיות מפי מדריכו, אלא לעמוד על בעיית יהודי רוסיה מתוך הסתכלות ומפי הנסיון, והצליח בתקופה הקצרה של כהונתו כשר פלך, שהישוב היהודי תפס בו מקום חשוב, לרדת לעומקה של אותה בעיה במידה שלא עלתה בידי כל המנגנון הביורוקרטי ברוסיה במשך עשרות בשנים. וכתוצאה מנסיבותיו נעשה מליץ יושר לקיבוץ היהודי ולוחם אמיץ בעד שוויון זכויותיו. הוא הופיע אחרי כן כמתנגד חריף לא רק לקו האנטישמי של הממונה עליו, המיניסטר פלווה, אלא גם של צמרת המשטר והפמליה של הצאר ניקולאי השני. ובספר רשימותיו לא נרתע ולא נמנע מלהעיר הערות עוקצות (אמנם רק ברמיזה ולא בכרמיזה) כלפי האנטישמיות של הצאר בעצמו ובכבודו².

באחד הימים בחודש יולי 1903, כשהגיע שר הפלך החדש הנסיך סירגיי דימיטרוביץ לקישינוב, ערכו לו תושבי העיר, בעיקר היהודים, פגישה נהדרה. משני עברי רחוב אלכסנדר, שבו עברה מרכבתו מתחנת הרכבת ועד ארמונו, הצטופפו המונים, צעירים וקנים, נשים וילדים, שפגשו אותו בתרעועות „הורא“. נופפו למול כובעים ומטפחות וזרקו לו פרחים. בו ביום, בתחילה בתחנת הרכבת, ואחר כך בארמונו, התיצבו לפניו כל הפקידים הגבוהים ורבי המוסדות הממשלתיים והציבוריים,

ולמחרת באו התיצבה לפניו משלחת נכבדי היהודים עם הרב מטעם מרדכי אטינגר בראשה, שבאה לברכו בשם הקהילה היהודית בקישינב. בתשובה לברכתם נאם לפניהם הנסיך אורטוב את נאומו הראשון. שכפי שנודע אחרי כן היה מוכן אתו מראש לא לגמרי בלי השפעת מדריכו מן הצד:

„הנפגעים בפוגרום — אמר בין יתר דבריו — קיבלו עזרה חומרית במידה הגונה, ובמידה ידועה גם סיפוק מוסרי. מכאן ואילך מוטלת החובה על התושבים היהודים לחזור איש איש לעבודתו ואיש למסחרו, כדי שסדרי החיים יכנסו למסלולם. אני מצדי מקוה שאוכל לנהל את ענייני הפלך בצדק וביושר, ללא משוא פנים וללא הפליה בין דת וגזע ומעמד. אין לפני יהודים ונוצרים, מעמד אצילים ומעמדות אחרים. אלא תושבי רוסיה הגדולה. ברם עליכם לדעת כי דינא דמלכותא דינא. ולפיכך שומה עליכם היהודים לשמור על החוק, בלי לעקפו אפילו באותם המקרים שהוא מגביל את זכויותיכם במידת מה. עליכם להתנהג בזהירות ובטקט, בלי להשתמש יותר מדי ביתרונותיכם הכלכליים...”

ברשימותיו מודה אורטוב שהוא עצמו הרגיש מוסר כליות על נאומו זה שהוכיח לו, כמה נפחחים ומדוכאים היו אז התושבים היהודים בקישינב, שלמרות הערותיו העוקצות ודבריו הבוטים נפטרו בכל זאת מלפניו מרוצים ונרגעים... אך טעות היתה בידו. חברי המשלחת לא נפטרו מלפניו מרוצים ונרגעים ודבריו היו באזניהם כמדקרות חרב. כשיצאו מלפניו קראו כולם פה אחד: „אוי ואבוי, כבר הספיקו להדריכר. מהו הסיפוק המוסרי שקיבלו האלמנות הזיתומים, הפצועים ובעלי המומים? ומה הם היתרונות שהוא מיעץ לא להשתמש בהם יותר מדי? ורחו של מי מדברת מתוך גרונו של זה?

ואכן קרה הדבר כמשוער. בזכרונותיו הוא מספר אחרי כן כי לא רק רחו של פלוה דיברה מתוך גרונו, אלא גם רחו של סגן שר הפלך אוסטרוב. הלח שיצא לקראתו לפגשו בעיר בגדרי שעל גבול בסרביה סיפר לו בדרכו, כי היהודים מרגיזים בהתנהגותם את התושבים הנוצרים. הם לובשים בגדי אבל, אינם חוזרים לעבודתם, מטפחים שנאה כלפי הנוצרים, מחרימים אותם ואינם מקבלים אותם לעבדתה. „היהודים, — סיים אוסטרוב את דבריו — זהו נגע שאין לו תרופה”³. על העיר קישינב היה ידוע לו מתוך ספר הגיאוגרפיה שהיא עומדת על הנהר ביק או ביצ'ק. ובבואו שמה הלך לראות את הנהר ומצא במקומו „לא נהר לא נחל ולא פלג, אלא אפילו לא פה, לא פרה ולא עגל”⁴. אלא שלולית צרה ברוחב של מטר, מגרשת רפש וטיט ומסריחה... ואז, כפי שהוא מספר, עלה על לבו הרעיון שלא כל מה שמספרים ולא כל מה שכתוב בספרים היא תמיד אמת כנה וישרה, ויתכן שגם בדברים שמספרים על היהודים יש הרבה מן ההגזמה וההפלה.

והוא מחליט להכיר את היהודים, את ההוי שלהם ואת שגרת חייהם מתוך נסיון עצמי, מתוך מראה עינים.

ערב ערב עם חשכה הוא לובש בגדי אזרחים ויחד עם פקיד־ידידו ואיש סחו שומנסקי, הוא יוצא. לא במבוא הראשי של הארמון, אלא דרך הפשפש הצדדי שבגן, לטייל לא בגני העיר ולא ברחובותיה הראשיים והמרכזיים אלא ברחובותיה הצרים והנפתלים של העיר התחתונה, הישנה: אזיאטסקה, סטאר־ארמיאטסקה, קאגולסקי, פרונקולבסקי ואחרים. מקומות משכנם של בני דלת העם, בעיקר יהודים... „שם, מספר הוא, למדתי לדעת את ההוי המיוחד של המוני

היהודים ואת ארצם ורבעם... שעות על שעות היה מסתובב באותם הרחובות, משגיח מן החלונות, מציץ מן החרכים אל תוך הדירות, שלמרות צפיפותן היו מסודרות ונקיות להפליא, ושורמו בהן חיים שקטים וישרים. הגה משפחה, אב ואם וילדיהם, סועדים סעודת הערב משוחחים ביניהם בשקט ובחיבה באין פרץ ובאין צווחה כמו אצל אחרים, "משלנו" באותה שעה, בשב רש המשפחה מבית המרוח... הגה יושב יהודי זקן וקורא מתוך הספר באוזני בני המשפחה, היושבים מסביבו ומקשיבים ביראת הכבוד... בלילות השבת, בראות את השקט והשלוח, את הטכס והטהר בבתי ישראל, את הנרות הדולקים על שולחן השבת המכוסה במפה צחורה, בשמעו את השיחות השקטות, את הזמירות והפזמונות ואת צחוקם של ילדי העוני, היה מתרגש ואומר לשומנסקי: "צא וראה כיצד מבליים הללו את ימי חגיהם וכיצד מבליים אותם ההמונים, "משלנו". קורה היה לפעמים שיהודים העוברים ברחוב בראותם שני אנשים נוצרים מציצים בחלונות הם משתוממים ועוקבים אחריהם מתוך חשד וחרדה, ואז מתחמקים הגוברנטור ואיש סודו ונעלמים בסמטא אחרת...

ולא רק בערבים, אלא גם בעצמו של יום היו השנים יוצאים לפעמים בסתר פנים לטיוליהם החשאיים והם משוטטים בשווקים וברחובות נידחים... הד"ר מ. סלוצקי, שהיה רופאו הפרטי של אורסוב, מספר בזכרונותיו⁴ כי באחד הימים נדחפה אל ביתו יהודיה תגרנית כשהיא נבהלת ונפחדת וקראה: הושיעה, אדוני, קרה אסון גדול! והיא סיפרה לו כי אל דוכנה בשוק ניגשו שני אדונים "מזורים", קנו אצלה עוגה ושילמו לה יותר מן המחיר שדרשה ושאלוה כמה היא מרויחה ליום וכמה ילדים יש לה. משהלכו גודע לה מפני אחד העוברים כי אחד משני הקונים היה הגוברנטור בעצמו ובכבודו. עכשיו היא דואגת שמה תזיק לו העוגה, והאיל והיא היתה צהובה לא מביצים, אלא מתערובת מיוחדת לכך של תמצית תה... סלוצקי הרגיע את האשה והבטיח לה שהגוברנטור דאי שלא יאכל את העוגה, ואפילו אם יאכל — חזקה על אצטמכותו של שר הפלך שהיא בראה ומחוסנת לאכילת עוגיות בלי ביצים לא פחות מאצטמכותו של אדם אחר.

עד מהרה הכיר אורסוב גם את העומדים בראש הציבור היהודי, את האיג"ט טליגנציה ובני השכבות העליונות, והתחיל מתיחס אליהם בכבוד. מפיהם נודע לו כיצד שוקדים עושי דברו של פלווה ובמיוחד סגן שר הפלך אוסטרזגוב להוציא בכל תומר הדין וגם למעלה מחומר הדין את החוקים הדרקוניים ואת ההגבלות כלפי היהודים. במשך זמן קצר למד לדעת את החוקים האלה וכל החוזרים והפקודות שהממשלה ממטירה על היהודים לרעתם, ושהפקידים מתוך שרירות מוסיפים עליהם פירושים ופירושי פירושים לחומרא, והוא בא לידי מסקנה גלויה שאין שום ציבור מסוגל לעמוד בגזירות כאלה, ואלמלא לא היו היהודים מוצאים דרכים כדי לעקפם, אי אפשר היה להם להתקיים כלל וכלל.⁵

מאחר שחקרתי ודרשתי ולמדתי לדעת — כותב הוא — את כל ענפי העבודה, המסחר והתעשייה והחקלאות, שבהם עוסקים יהודי בסרביה, נקבעה בלבי הכרה מלאה, כמושל ראשון, שזכאים הם לאכול את לחמם העולה להם בויעת אפם ובעבודה קשה תוך מצפון שקט וטהור, על כל פנים לא פחות מאשר תושבי המדינה בני אומות אחרות.⁶

לא יצאו ימים מרובים עד שקנה אורסוב את לבם של כל תושבי קישניב היהודים לאהבה ולהערצה, במידה שלא זכה לכך שום מושל לא לפניו ולא לאחריו. הוא ידע את זאת והיה מתגאה בכך, ברשימותיו הוא מדגיש בהרבה מקומות את

בגרותם הפוליטית של יהודי קישינב. פעם אחת בפטרבורג בשיחתו עם פלוזה, כשהלה חזר בכל פעם על הדעה, שאין כיהודים עם סודר ומורה, שאינו נכנע לשום חוק ולשום פקודה, ענה לו אורוסוב ואמר: אני מוכן, אדוני המיניסטר, להעמידך על סעוּתך. התערב נא אתי ובחר לך איזה פקודה, ותהא אבסורדית ביותר, ואני אשלח אותה טלגרפית, ונראה אם לא יקיימוה היהודים לכל פרטיה. דווקא לא מראה אלא מתוך אמון...⁷

בבואו לקישינב מצא בה אורוסוב עדיין את כל סימני הפוגרום החיצוניים והפנימיים שטרם הספיקו להטשטש. בתים רבים עמדו עדיין ללא חלונות דלתות. החנויות היו סגורות ובעליהן הסתובבו באפס מעשה. פועלים לא עבדו והחיים בעיר היו משותקים לחלוטין. הטינא והשנאה בין שני חלקי התושבים גברו והלכו, והשלטונות חששו להתפרצויות נוספות. אורוסוב החליט לפעול במרץ ובחולטיות. דווקא בשיטות חדשות, שלכאורה נראו מוזרות, ואפילו מאוד מסוכנות.

ראשית כל הודיע לסגנו אוסטרובוב כי במיניסטרין הוחלט להעבירו לתפקיד חדש בפלך אחר. והואיל וטרם נתקבלה פקודת המנוי החדש, הריהו משחררו לפי שעה מתפקידו בהנהלת הפלך ומציע לו חופשה זמנית. והרשות בידו לבקר אצל קרוביו בפלך פודוליה... „לא רציתי, כותב אורוסוב, שאדם זה ישתתף אתי בפעולותי, כי הטלתי ספק בכוונותיו ולא האמנתי בעצותיו“.

הדרישה מצד המיניסטר לעניני פנים להשאיר את הצבא בעיר לכל ימי הקיץ, כדי לשמור על השקט, עוררה בשעתה פולמוס חריף בינו לבין מיניסטר הצבא שהתנגד לכך, ואותו פולמוס הגיע עד לחוגים העליונים. בסופו של דבר ניצח מיניסטר הפנים והצבא נשאר. ברם בחוגי הצבא היו רוגזים ורוטנים על כך, וקציני הצבא היו מתלוננים כי בגלל היהודים הוטל עליהם לבלות את הקיץ באויר מחניק בין חומות הכרך. כשהגיעו הדברים לאורוסוב החליט בבת אחת לוותר „גם על דבשו וגם על עוקצו של הצבא“. ובלי להתייעץ עם מפקד המשטרה ושאר השלטונות, הודיע במכתב מיוחד לגנרל בקמן, מפקד צבא המצב, כי לשם שמירת הסדר והבטחון בעיר הוא מסתפק בכוחות המשטרה בלבד, ואין לו ולא כלום נגד זה שהצבא יצא לו למחנות הקיץ כמנהגו מדי שנה בשנה.

בעיר קמה בהלה. על היהודים נפל פחד גדול ומשלחת אחרי משלחת הופיעו בפני שר הפלך. גם בחוגי המשטרה קמה התנגדות ושר השוטרים הביע את מחאתו בגלוי. אך את הנעשה אין להשיב. אורוסוב הרגיע את מפקד המשטרה והסביר לו שנוכחותו של צבא בעיר במיוחד לשם שמירה על היהודים עלולה רק להגביר את המתוחות, ויש לפרקה בכל מחיר.

התוצאה הראשונה מיציאת הצבא, מספר אורוסוב, — לא אחרה לבוא. בכל חלקי העיר פחתו בבת אחת מקרי הגנבות ותגרות הלילה, וגם הרוחות של התושבים הלכו ושקטו.

צעדו השני של אורוסוב היה לכאורה עוד יותר מסוכן, דווקא הוא שהביא לירי תוצאות רצויות ביותר. באחת הפגישות ביקשה ממנו משלחת יהודים רשיון לתהלוכת אבל לבית העלמין אשר מתחן לעיר לשם קבורת גילי ספרי התורה, שנקרעו וחוללו בימי הפוגרום. עוד לפני בואו פנו ראשי הציבור היהודי פעמים אחדות לשלטונות באותה בקשה, אלא שאוסטרובוב מפקד המשטרה דחו מדי פעם בפעם את בקשתם תוך נימוק של חשש להתפרצויות חדשות. אורוסוב דרש ממבקשי

הרשיון להגיש לו את התכנית עם שמות הרחובות שבהם צריכה התהלוכה לעבור, ויחד עם זה להיות מוכנים בכול, האיל ויתכן שהרשיון ינתן להם רק בערב האחרון אור ליום התהלוכה, ובתנאי ששום שמירה לא תנתן להם... כוחות המשטרה ישארו בעיר כל אחד על משמרתו לשמור על השווקים והרחובות, ואת האחריות בעד הסדר המלא בתהלוכה צריכים היהודים לקבל על עצמם.

ובאחד הימים קרא אשר אליו את מפקד המשטרה וציטתו להודיע לרב העיר כי הרשיון נתן לן למחר בבוקר בשעה 9.

„כשמוע שר השוטרים את דברי, מספר אורוסוב, „החזיר כולו, וכמעט שנעתקו מפיו מלין. הוא רק מלמל לעצמו: „קטסטרופה“, „אסון“. נדמה היה לו שדעתו נטרפה עלי. הרגעתי עד כמה שיכולתי ותכנתי לפני תכנית פעולותיו ליום המחרת“.

במהירות הבזק עברה הידיעה עוד באותו ערב בין כל שדרות הציבור העברי, ולמחרת בשעה תשע יצאה תהלוכה של ארבעים אלף איש בערך, שהשתרעה על פני כמה רחובות בדרך מבית הכנסת „למנריה“ אשר ברחוב פבלובסקי, ששם נשתמרו הגוילים, עד לשער העיר בגשר „סקוליאני“ בדרך לבית העלמין. היה זה מזווה תוגה גורא הוד, שעוד לא נראה כמותו בגלות ישראל ברוסיה. בראש התהלוכה הלכו הרבנים עטופי שחורים, אחריהם באלונקות תחת אפריזנים שחורים, בתוך כדי חרס גדולים נשאו נכבדי העדה את הגוילים הקדושים, ומסביבם הלכו החזנים כשהם קוראים פרקי תהלים וצדוק הדין... מתוך הקהל פרצו לרגעים קולות בכי ומספד קורעי לב, אך הסדר והמשטר לא הופרו אף לרגע קט.

„ובאותה שעה, ממשיך אורוסוב את רשימתו, ישבתו ליד הטלפון, ובחצר עמדה במצב הכן מרכבתי רתומה לסוסים. למראית עין עסקתי בעבודתי, אך הייתי מפורז ומעוצבן... בשעה 12 נכנס אלי מפקד המשטרה, כשפניו מצהילים משמחה והודיע לי כי הקהל חוזר מבית הקברות בקבוצות קטנות, ובעיר שוררים שקט וסדר. באותה שעה נתחזר לי שעל בגרותם הפוליטית של יהודי קייסנוב אפשר לסמוך והתחלתי מכבדם ומחבבם, וחבה זו נשתמרה בלבי עד היום“.

השמועות על אותה תהלוכה עשו להן כנפים ונפוצו בכל ערי רוסיה עד שהגיעו לפטרבורג, בצורה מנופחת כמובן, עם הערות ופירושים מפירושים שונים. שם ספרו כי אורוסוב הרשה ליהודים לצאת באלפיהם ולהפגין את כוחם בתהלוכות צחון על פני כל רחובות העיר. ואחרים הוסיפו שגם הוא, אורוסוב עצמו, השתתף באותה הפגנה... ואכן, במתכוון או שלא במתכוון, היה בצעד זה של שר הפלך משום הפגנת רצון כביר ואזהרה להמוני העם, וגם לכוחות המשטרה הנמוכים נעשה ברור כי מנוי וגמור עם שר הפלך החדש לא לתת למישור לשחק במשחק פוגרומים בלי להסתכן סכנה רצינית, ואפילו המסיתים המובהקים ביותר מוכרחים היו לעצור לזמן מה את נשימתם הארסית ולהפסיק לזמן מה את תעמולת הוועה. מכאן ואילך התחילי סימני הפוגרום מטשטשים והולכים. כבר בשבת שאחרי תהלוכת האבל נתמלאו הגנים הציבוריים בפעם הראשונה אחרי הפוגרום טיילים יהודים לבושים בגדי שבת, ובשבוע שלאחריה התחילו גם בבדק הבתים, מספר מחוסרי עבודה מבין הפועלים ירד מיום ליום. החיים בעיר התחילו כנסים קמעא לאפיקיהם הרגילים, ולשמועות על הישגות הפוגרום חדלו להתחס ברצינות.

ברם לא תנום ולא תישן שנאת ישראל. השקט והשלום נמשכו רק חדשים אחדים ואחריהם התחילו שוב מנשבות רוחות רעות. שר הפלך הישר הצליח רק להרדים לזמן מה את חיידי השנאה והארס. אך לא להשמידם לחלוטין. בחורף של שנות 1903–1904 קמו הללו לתחיית והתחילו פרים ורבים.

עם בואו של אורוסוב מסר הצורך פבולקי קרושנב את הנהלת העתון „בסרביץ” לממלא מקומו. והוא עצמו עבר לפטרבורג, ששם מצא לעצמו חופש פעולה. ובמידה ידועה גם תמיכה. להפיץ ארסו וזהמתו בעתונו החדש „זנאמיה”, שהתחיל מוציא אחרי הפגזות תקשינובי. גם ידידו ואיש בריתו פרונין היה מוכרח לכלוא בקרבו לזמן מה את רוח טומאתו ושנאתו מפחד עורכי הדין, חברי התביעה האזרחיים במשפטי הפרעות, שכמעט והצלתו לצודו בחרמם ולהשיבו על ספסל הנאשמים כמשתתף בפועל בפרעות. ברם משפרצה מלחמת יפן ומהחזית התחילו מתקבלות „בשורות איוב” על מפלתם של „צבאות רוסיה האמיצים”, התחילה כנופית המסיתים להתאושש ולהגיה מחזיהם כפטריוטים „מצילי המולדת”, בתחילה במידה של הסוס כלשהו, ואחרי כן ביתר עוזמה, וה„בסרביץ” שלהם התחיל מחרת מחזיק אחרי ה„גובריה ורמיה” וה„זנמיה” בפטרבורג בהפצת „ידיעות ממקור נאמן” על היהודים, שהם מגישים בסתר עזרה ליפאנים הקרובים להם „קרבת גזע”, שהם מקבצים כספים ומוציאים אותם לחוץ לארץ וקונים שם סוסים ונשק בשביל הצבא הזיאפאני... ופרונין לא איחר כמובן לתרגם את כל אותן הידיעות לשפת האספסוף בבתי התד ובבתי המרוח, בתוספת פירושים כדרכו. בעיר התחילו שוב מהלכות שמועות על אסיפות השאיות במרוח הידוע „מוסקבה”, מקום המפקדה הראשית של הפורעים, ובבתי התה והמסעדות. בשווקים וביידיים ובכל הכפרים שבסביבה עברו מיד ליד עלונים וברווים על הוידים הבוגדים המכשילים את „הצבא האמיץ של אמא רוסיה וגורמים למפלתו...”

ומה שהחסירה העלילה היפאנית מילאה עלילת הדם. אמנם בשטח זה לא שיחק להם ביותר מולם של המעלילים וכפעם בפעם נחלו אכזבה וחרפה, אך הם לא נרתעו והמשיכו. למחסן גחלים של יהודי בכנס נער נוצר לקנות גחלים, וכששלח היהודי את ידו אל הסכין לפתוח שק חדש של גחלים, „נבהל” הנער, קפץ החוצה והתחיל צורח כי היהודי רצה לשחטו. הדבר קרה בעצומו של יום, בשעה שבמחסן נמצאו קונים יהודים ונוצרים שלעגו על „פתדנות” של הנער. אך פרונין שהכיר את הנער „במקרה” לא אחר לעשות מטעמים גם מזה, ולא יצאו ימים מעטים עד שמצד הורי הנער הוגשה תביעה נגד היהודי הפושע שרצה לשחוט את בנו, המשטרה כמובן היתה מוכרחה לחקור ולדרוש ולהוציא לאור את האמת כמות שהיא. לא עברו ימים אחדים עד שקרה „מקרה” חדש. אשה נוצריה התפרצה ברחוב בצריחות איומות, כי הוידים חטפו את ילדתה וזה שעות אחדות שהיא מחפשת אותה בכל העיר ואיננה. עד מהרה נתקבצו המונים והתפרצו בצעקות וחרפות וביקראות פרא: מות הוידים! המצב נעשה רציני והמשטרה הוכרזה „במצב הכן”. אך פתאום הופיעו קרובי האשה והביאו את הילדה שהתארחת אצלם. על פני האשה הופיעו אותות אכזבה ותחת לשמח על הרווח וההצלה שקמו לבתה תפשה את הילדה בגסות. והרביצה בה מכות, וסחבה אותה הביתה.

בפרוס חג הפסח קרה באמת מקרה שגרם הרבה טרדות ובלבולים ועגמת נפש ועלול היה להביא לידי מהומות רציניות, לולא ידו התקיפה של שר הפלך אורוסוב.

נערה נוצרית, משרתת בבית יהודי בעל בית מרקחת, שפתה את המיחם

ושפכה נפט מתוך בקבוק על הגחלים שבצינור, ובהדליקה את הגפרור אחזה האש גם בנפט אשר בתוך הבקבוק והוא נתפוצץ. הנפט הדולק נשפך גם על שמלותיה ונד מהרה התלקחו גם שערות ראשה של האומללה ותחי כולה ללפיד בוער. לקול צריחותיה מהרו אליה השכנים דיירי הבית, כבו את השלהבת ברוב עמל ובמצב של גסיסה העבירה לבית החולים, ושם מתה בלי שחזרה אליה הכרתה. מקרה זה היה בשביל ההרפתקן פרונין ממש מתנה מן השמים. הוא נגש אל הענין במרץ רב והתחיל לגהל „חקירה“ על דעת עצמו. כל היום היה מתרוצץ מבית החולים אל המשטרה, מן המשטרה אל הורי הנערה ומהוריה אל הארוס שלה ומשפיע על כולם להאשים את הרוקח במותה. בערב התפאר בפני חבריו במועדונו, כי הצליח להעלות בחקירתו שהפושע היהודי היה מחזר אחרי המשרתת שלו, וכשסרבה להשמע לו שפך מתוך נקמה בקבוק נפט על שמלותיה והדליקן. עלילה זו עשתה לה כנפים בכל העיר וצעקותיהם של הורי הנערה וארוסה בשעת התלויה הסעירו את ההמונים. סערת הרוחות גברה עד כדי כך, שמפקד המשטרה הודיע לשר הפלך כי נבצר ממנו להשקיט את זעמם של המוני הפרובוסלבים והוא חושש לפוגרום, ובו ביום הראה שוב אורוסוב את תקיפות דעתו וכוח החלטתו. כלי להתחשב במעמדו של פרונין ופרסומו הרחב בין המוני הנוצרים שלח לקרוא לו וצוהו לעזוב את העיר תיכף ומיד ולצאת מתוך גבולות בסרביה עד אחרי חג הפסח. ובראותו כי הלה חושב את הפקודה רק לאיום מצדו ואינו מתיחס אליה ברצינות כתב בו במקום את הפקודה במו ידיו וציוה את מפקד המשטרה להוציאה לפועל תוך שתיים עשרה שעות. הוא לא קיבל את דעתו של שר השוטרים כי צעד זה עלול לגרום תגובה בלתי נעימה מצד האספסוף הכרוך אחרי פרונין, וגם לא נרתע מפני תחבולותיו של פרונין עצמו, שהתחלה והזמין רופא לשבת ליד מטתו, ואפילו מפני איומיו שאיים על אורוסוב בתגובה מצד ידידיו מתוך החוגים הגבוהים בפטרבורג. הוא שלח משמר שוטרים להעבירו במטתו מביתו אל בית הסוהר באוטו של הצלב האדום... באין ברירה, משוכנע כי שר הפלך אינו חומד לצון כלל וכלל, עזב פרונין בו ביום את העיר בבושת פנים, ובו ביום נתפרסמו במודעות גדולות בכל פינות העיר תוצאות החקירה על מות הנערה הנוצרית לכל פרטיהן. נתברר כי בשעת האסון עבד הרוקח בבית מרקחתו הנמצא באחד הרחובות המרוחקים מביתו, וגם מבני המשפחה לא נמצא אז איש בבית. ולא עוד אלא שהאסון קרה דוקא משום כך שהנערה הייתה לבדה בבית.

בפרוס הפסח של שנת 1904 היו החששות והפחד מפני פיגורמים גדולים יותר מאשר בפרוס הפסח של שנת 1903. השנאה והטינה בין שתי העדות היהודית והנוצרית טרם דעכה וההמונים היו מרוגזים במידה שלא היתה עדיין בחבל ארץ זה. ואם האסון נמנע בכל זאת הרי זה מפני שהפעם היה כאן שר הפלך לא פון ראאבן אלא אורוסוב, וגם מפני שגם בחוגים הגבוהים בפטרבורג היו מעוניינים בשלום ושקט בפנים המדינה, שכן לא הספיקו שם עדיין להשתחרר מאי הנעימות שגרם להם הפוגרום הראשון עד שקפץ עליהם רוגזן של מלחמת יפאן ושל תנועת המהפכה שהלכה ונתפשטה בתוך ההמונים.

ואף על פי כן מתאונן הנסיך אורוסוב ברשימותיו כי מצבו היה אז קשה מאד וימי הפסח עברו עליו בדאגה רבה. בקרב התושבים ואפילו בחוגי המשטרה היו מרננים אחריו שהוא נושא פנים ליהודים ושר השוטרים הודיע לו כי ההמונים

מרוגזים מאוד על גרושו של פרוניץ, ולא אלא שהם מתאוננים כי היהודים הבוטחים בשר הפלך שומרים ומגינים מתחצפים כלפי הנוצרים ומתגרים בהם... „למרות העובדה ששר השוטרים עצמו היה אדם הגון השוקד על תפקידו וממלא חובתו באמונה ובמריץ, מספר אורוסוב, היה מורגש בכל זאת מצדו כעין הסתייגות והשתמטות, וכאילו גבה בינו ובין שר הפלך איזה הר בלתי נראה. והחסים היו מתחזים ומורגש היה על כל צעד ובכל שיחה שכל אחד מהשנים מבין את חובתו בצורה אחרת. התנהגותו זו של פקדון הרגיונה והדאיגה את שר הפלך, אך הוא רק שמר את הדבר בלבו ולא גילה אותו בפיו, הואיל והיה זקוק לעזרת המשטרה ואסור היה להקניטה... עד שבא מאורע בלתי צפוי ושינה את פני הדברים מן הקצה אל הקצה.

באחד הימים שלפני הפסח קבל אורוסוב מברק טורי מפלווה שבו הוא מדיע לו כי מקשינוב מתקבלות ידיעות מדאיגות על תסיסה פוגרומית בקרב החמונים, לפיכך הוא מזהירו לבלי להראות כל סימני חולשה ומסיל עליו את האחריות הגמורה בעד כל נסיון מצד מישוה להפיר את השקט והסדר בכל הפלך. נוסח הטלגרמה הרגיונה את אורוסוב ובו במקום הכין תשובה טלגרפית שלא הפחד מפני הזוהרת המניסטר אלא חובת כהונתו ומצפנו היא שמטילה עליו את האחריות בעד שלום הציבור שראג לו עד עכשיו ושידאג לו גם להבא. כשגמר לכתוב נכנס אצלו מפקד המשטרה, ובו ברנע הבריק במוחו רעיון מוצלח להראות לו את הטלגרמה... „ואין, לתאר, מספר אורוסוב, את התמורה הפתאומית שחלה בין־רגע בארשת פניו, באופן דבורי ובכל תנועותיו של אותו בן אדם. הקיר האטום שהיה חוצץ בינינו נעלם בבת אחת, והוא התחיל לדבר בגלוי לב על כל מה שידע ושמע ולהציע הצעות מעשיות וקולעות לענין. לבסוף נפטר מלפני בדברים אלה: „אל תדאג, הוד מעלתך, אנו נדאג לכך שהסדר לא יופר...“

מסתבר שבחוגי המשטרה היו מתלחשים כי אורוסוב מתכן תכניות מרחיקות לכת להגנת היהודים בניגוד לדעת הממשלה המרכזית, ומשנתקבלה הטלגרמה עמדו על טעותם וקבלו עליהם את המשמעת.

וכך נחלצה קהילת קישינוב החדות למרצו ועירנותו של הנסיך אורוסוב מהרעה שהיה נגד פניה בפסח של אותה שנה. ברם גור הדין עצמו לא בוטל אלא נדחה בגזרת הגורל לשנה וחצי, לאוקטובר של שנת 1905.

ובאותו פסח אירע אצלנו מאורע טראגי־קומי, שבראשיתו גרם לנו אי נעימות ועגמת נפש, אך אחריתו היתה טובה מראשיתו. כידוע הוטל כבר באותם הימים מטעם המניסטר פלווה איסור חמור על כל פעולה ציונית ברוסיה מתוך נימוק שהציונים עוסקים לאו דוקא בענינים הנוגעים במיוחד לארץ־ישראל אלא ב„הגנה“ ובכל מיני פעולות המכוונות „לארגון המוני היהודים למטרות מזיקות מבחינה ממלכתית“. נוסף על כך היו קיימים אז באותו חבל ארץ חוקים לשעת חירום, שלפיהם נחשבה כל אסיפה בלתי חוקית, כלומר בלי רשיון מיוחד, לפשע חמור, אך גם רשיון קשה היה אז להשיג אפילו לחברות ליגאליות ומאשרות, על אחת כמה וכמה לאסיפות ציוניות. באין ברירה ירדנו למחתרת, וכדי לדון בענינים שאינם סובלים דחייה היינו מתאספים בחשאי ובחדרי חדרים. במוצאי יום שני של פסח נכנסו החברים לשיבת הועד המרכזי בהשתתפות צירי האגודות, כשלושים איש בערך, בביתו של אחד החברים ובנשיאותו של הד״ר לוי כהן⁹. על השולחן היו מפוררים טפסי ד״חות על הגדרות שנאספו „לטובת הפועלים ועובדי אדמה בסוריה ובארץ־ישראל“ וגם טפסי התקנון של חברת תובכי ציון באודיסה שהיתה

חברה ליגאלית ובידי ההנהלה היה רשיון מיוחד לשיבותיה כל אימת שיהיה צורך בהן. ידענו אמנם שלא עלינו חל אותו היתר אלא על חברי הוועד של החברה באודיסה, אך גם ידענו שעל כל פנים ועל כל צרה יש בחומר ליגאלי זה טעם לקולא... לשם כסות עינים הוצגו על השולחן גם כמה בקבוקי יין וכוסות, — אך כל זה היה ללא הועיל... עוד טרם הספקנו למלא את הכוסות, והד"ר כהן לא הספיק לסיים את דברי הפתיחה והנה משטרה...

אורוסוב מספר בזכרונותיו, כי הפריסטאו רשם את שמות הנאספים ולקח אתו את כל החומר, אבל טעה. כולנו נאסרנו ובילינו כל הלילה במשמר ליד המשטרה. ורק למחרת בבוקר שוחררנו. לאחר שרשמי שמותינו וכתבותינו.

„מפקד המשטרה שהודיע לי על המאורע, מספר אורוסוב — היה מלא חימה, ואילו הפריסטאו שגילה את האסיפה היה, להיפך, מרוצה מאוד, ובשעה שהרצה לפני על הפרטים קרנו פניו ועיניו כאילו הביעו חוך לגלוג: הנה כי כן, החד מעלתך שר הפלך, הבה נראה כיצד תגיב אתה על אותו מאורע... ואכן הרגשתי את עצמי בשעה זו במצב בלתי נעים... הזמנתי אלי את התובע הכללי להתייעצות ושנינו ישבנו על המדוכה מה לעשות וכיצד להתנהג. ציודנו להביא את הד"ר כהן ראש האסיפה, ואת בעל הדירה של האסיפה לשם חקירה מיוחדת. אחרי שעברנו על החומר הנתפס ואחרי ששמענו את תשובותיו של הד"ר כהן, באנו שנינו לכלל דעה ש„הפשע“ אינו חמור ביותר ואין בו כדי לסכן שלום הציבור. אך יחד עם זה צריך היה למצוא מוצא של „שיווי משקל“ שלא ליתן פתחון פה לגורגנים לקטרג ולהתלונן על השלטונות לאמור: „את פרנונין גרשו מביתו ומעירו לכל ימי התגים ולעבריינים יהודים הם נושאים פנים“. מטעמים של „עת לעשות“ החלטנו שגיננו כי בנידון זה יהיה מן התועלת והתבונה להפך במידת מה את צו התורה שבלב ולהתנהג לפי התנאים שהזמן גרמם, כלומר לא לעורר שום משפטים, אלא להטיל על „הפושעים“ בלי שום דיחוי עונש אדמיניסטרטיבי, כמו שהוטל על פרונין, לשמחתם של מפקד המשטרה ועוזריו לא היה גבול כשהודעתי להם שאני מטיל על בעל הדירה קנס של מאה רובל (או היה זה סכום גדול) ועל הד"ר כהן מסר שבועים ליד המשטרה, עם יחס מיוחד בהתאם לתארו האקדמי.

לבי הכני על אותו מעשה והייתי תוהה וחושש שמא יבואו ידידי וקרובי של הד"ר כהן ונכבדי הקהילה היהודית להתדפק על דלתותי ולהשתדל בדבר שחרורו של „האסיר החשוב“ (הוא היה בן למשפחה עשירה וחשובה וגם עסקן חשוב ורופא מפורסם), בקשה שמטעמים טקטיים לא אוכל למלא בשום אופן. אך השבועים עברו ואיש לא בא. ורק כעבור כמה ימים אחרי שחרורו של כהן שקלתי למטרפסי.

באחד הימים הופיעה לפני משלחת של כמה נכבדים יהודים והגישו לי בתוך תיק עור יפה מצופה זהב תעודה כתובה בעטורי אותיות מלאכת מחשבת, כי נבחרתי פה אחד כחבר נכבד בחברת תומכי עניים, ואת התיק עם התעודה הגיש לי במו ידי... אותו ד"ר כהן והוא עצמו קרא לפני את הכתוב בה... נקוטתי בפני והצדקתי עלי את הדין באותו „מעשה נקמה“, ובלבי הרגשתי כמה חביבים הם יהודי קשינוב ומה גדולים חריפותם וחוש ההומור שלהם¹⁰.

והצד הקוריוזי ביותר שבאותה טראגיקומדיה, שהשלטונות עצמם לא הרגישו בו, היה זה שארבעה עשר ימי מאסרו של הד"ר כהן נהפכו לנו לימי עיון ופעולה פוריה לתנועה הציונית. אל החדר המיוחד ליד המשטרה שהוקצה לד"ר כהן לכל ימי מאסרו הביאו לו מביתו מיטה וכלי מיטה וארוחתו ארוחה טובה מדי

יום ביומו מעל שולחן ביתו ורשות ניתנה לכל ידידיו וקרוביו לבקר אצלו בכל שעות היום. האטיפה שנפסקה על ידי המשטרה נתקיימה בחדר כלאו ביום השלישי למאסרו (מספר המשתתפים צומצם כמובן). במשך השבועים סידרנו באותו חדר מספר ישיבות של הועד שבמקום אחר היתה צפויה להם סכנה. התנהלו שיחות תיאורטיות על הציונות ותוכנו כל מיני תכניות. לימים היה ד"ר כהן מתפאר שבימי מאסרו נוספו על משקלו מספר קילוגרמים.

בשלהי שנת 1903 נתבקשו שרי הפלכים של תחום המושב, ובכללם גם אורוסוב, לחוות את דעתם בשאלת היהודים שעתידה היתה לעמד לדיון באותו חורף בועדה מיוחדת ליד מיניסטריון הפנים. ימים ושבועות עמל שר הפלך יחד עם סגנו י. בלוך, אדם ישר וחביב, אספו חומר, חקרו ודרשו ולמדו את הבעיה מכל צדי צדדיה עד שחיברו הרצאה מבוססת על עובדות וראיות מחיי היהודים ומצבם הכלכלי, החברותי, הציבורי והפוליטי שיש בהן כדי להוכיח הוכחה נצחת כי "חוקי איגנטיוב" וכל שאר ההגבלות נגד היהודים לא זו בלבד שאין בהם תועלת לאזרחים ולמדינה, אלא שהם נפסדים ומזיקים גם מבחינה ציבורית, מוסרית וממלכתית וגורמים קלקלה ורעות בקרב האזרחים בכלל ובין הפקידים הרוסים בתחום המושב בפרט — ולפיכך יש לבטלם בבת אחת בלי כל דיחוי...

אותו תזכיר הטיל סערה בחוגי הממשלה ועורר את חמתו של פלווה, אך אי אפשר היה לבטלו ולא לעיין בו, מכיון שנתחבר לפי הזמנתו של המיניסטריון. וכשכא אורוסוב להשתתף בישיבת הועדה שנתקיימה בראשית ינואר 1904 ושהוזמן גם הוא אליה, פגשוהו פלווה בפנים זעומות, ובשעת ארוחת הצהריים בביתו, שאלהו הזמנו כל חברי הועדה, ניהל פלווה שיחות ידידותיות עם כולם, ורק שר פלך בסריה המסכן, מספר אורוסוב, הרגיש את עצמו כנקודה מטושטשת. אתר האוכל, כשעמדו כולם, כל אחד עם ספל קפה בידו, כמנהג הרוסים, ניגש פלוויה אל חבר הועדה שעמד מימנו של אורוסוב, שוחח אתו בידידות רבה וסיים במלים אלה: "בכן, ידידי, אתה מתכוון להלחם ביהודים?" אחרי כן עבר על פני אורוסוב כמו על דבר שאין בו רות חיים, הראה פנים שוחקות לחבר שעמד משמאלו של אורוסוב והחליף אתו כמה מחמאות תוך כוונה ברורה להרגיז את "ידיד היהודים", ואכן הרגיזה הפגנת איבה זו את אורוסוב עד כדי כך, שעוד בו ביום הודיע לפלווה על ידי שנים שלושה ממקורביו, שמכאן ואילך הוא מותר על הזמנותיו אל ביתו ואם יזמינו, יחזיר לו את הזמנתו.

ולא רק פלווה, אלא גם אחרים מחברי הועדה האנטישמים יצאו נגד הרצאתו של אורוסוב בבקורת קטלנית. במיוחד הצטיין אז בשנאתו מושל העיר פטרבורג הגנרל טרפוב, חברו, ידידו ואיש סודו של הנסיך הצורר סרגיי אלכסנדרוביץ' שמרגלה בפומיה: "כל דבר שהוא לרעת היהודים הוא קרוב ללבי..." ואף על פי כן נמצאו אז באותה ועדה גם תומכים בדעותיו של אורוסוב, והיו אפילו סיכויים שהועדה תציע לבטל, על כל פנים, חלק הגון מאותם החוקים המעיקים. אך אין מזל לישראל: בקשר עם הגיוס למלחמת יפאן נדרשו שרי הפלכים חברי הועדה באופן דחוף לחזור למקומותיהם ופעולות הועדה נפסקו באמצע.

למגנת לבם של תושבי בסרביה היהודים לא האריך הנסיך אורוסוב זמן באותו חבל. ביולי 1904 נרצח פלוזה המיניסטר החדש שבא במקומו העביר משום מה את אורוסוב לתפקיד שר פלך טוור. בשנת 1905, בימי ממשלת הגרף וויטה, נתמנה אורוסוב סגן מיניסטר לענייני פנים, וכעבור זמן מה עזב גם את כהונתו זו ונבחר לצייר הדומה הממלכתית הראשונה, הרשומה בהיסטוריה של רוסיה בשם „הדומה של זעם העם” באותה דומה הצטיין אורוסוב בנאומיו חליברליים, וביחוד בנאומו הגדול שבו התריע על פשעיהם של שונאי ישראל וכינה את הצורך הגנרל טרפוב בשם: „סרדיוט לפי חינוכו ופוגרומשצ'יק לפי הכרתו”. אותה חניכה דבקה בו בטרפוב לכל ימי חייו.

כשפורזה הדומה בפקודת הצאר ניקולאי, השתתף אורוסוב ב„אסיפת ויבורג” ויחד עם אחרים חתם גם הוא על הכרוז הידוע, „כרוז ויבורג”, שבו נקראו כל תושבי רוסיה למרי אזרחי. כידוע נמסרו אז כל חותמי הכרוז לדיון, ובשעת בירור משפטו כשנשאל אורוסוב למקצועו, ענה: „חקלאי”. הוא נדון למאסר שלושה חדשים עם שלילת זכויותיו הפוליטיות ובזה נסתיימה הקריירה הפוליטית שלו. „בהדי הוצא לקי כרבא”. במהפכת הבולשביסטית ברוסיה, באוקטובר 1917 נספו יחד עם הרשעים גם הרבה אנשים ישרים וטובים מתוך האריסטוקרטיה הרוסית, ואחד הישרים והטובים שבהם היה הנסיך אורוסוב. הוא לא ברח ממולדתו, ואחרי שאבדו כל בני משפחתו, ורכושו ירד לטמיון, מת גם הוא בעוני ובחוסר כל.

מראי מקומות

- (1) הנסיך ס. ד. אורוסוב: רשימות גוברנטור (ברוסית), עמ' 18, 2) שם, עמ' 83.
- 84, 185—187. (3) שם, עמ' 23. (4) ד"ר מ. סלוצקי: בימים עגומים (ברוסית). (5) רשימות גוברנטור עמ' 320. (6) שם, עמ' 320. (7) שם, עמ' 45. (8) שם, עמ' 44—45. (9) ד"ר לוי בן חיים כהן. רופא חירורג, עסקן ציוני חרוץ, חבר ועד הפועל הגדול. נולד בקשינוב בשנת 1863.
- בשנת 1906 יצא לגור בארץ-ישראל ועסק כאן בריפוי חולים. נפטר בשנת 1908 בשווייץ.
- כשיצא הד"ר ברנשטיין כאן אחרי הפוגרום בשנת 1903 לגור בהרקוב, מילא הד"ר ל. כהן את תפקידו כראש המרכז הציוני בקשינוב. (10) רשימות גוברנטור, עמ' 100—102. (11) שם, 357—358.

הרב ד"ר מ. נורוק

גירוש היהודים מפלכי המערב ברוסיה במלחמת העולם הראשונה

זכרונות

כשפרצה מלחמת העולם הראשונה היו יהודי רוסיה נתונים במצב יאוש. היהודים היו צפופים בתחום המושב ונתונים להגבלות גם בתוכו. ההקלות שניתנו לאזרחי רוסיה בכלל משנת 1905, לאחר שמנשר אוקטובר העניק זכות בחירה לדומה והיהודים לא הוצאו מכלל המצביעים, לא שינו את המצב הרע של היהודים, משום שהממשלה הקפידה ביתר עוז על ההגבלות הקיימות.

במלחמת העולם הראשונה נתחברה רוסיה הצארית עם המעצמות הדמריקטיות האירופאיות הגדולות אנגליה וצרפת, ואחרי כן גם עם ארצות הברית, על ידי כך קמה בלב יהודי רוסיה תקווה שסוף סוף תגיע גם רוסיה למשטר דמוקרטי והיהודים יוכו לשוויון זכויות. היה גם סיכוי, שחלק מגאליציה יסופח לרוסיה ומנח היהודים הרוסים יגיע ליותר משבעה מיליון. היהודים היו אחוזי התלהבות והיו מוכנים מקרב לב להקריב קרבנות לשם נצחון רוסיה ובעלות בריתה. דוקא באותו מצב רוח פגע ביהודים כרעם ביום בהיר הצו האכזרי והמעליב, כי בכל מקום שהחזית מתקרבת למקומות מושב היהודים עליהם לעזוב תוך 24 שעות את מושבם. כל היהודים הוכרו רשמית כמרגלים ובוגדים.

הצו ניתן על ידי המפקד הראשי של הצבא הנסיך הגדול ניקולאי ניקולאייביץ, דודו של הצאר האחרון, ועל ידי ראש המטה שלו יאנושקביץ, פולני שהתבולל ברוסיה. שניהם היו שונאי ישראל, המצב בחזית היה קטלני. רוסיה נחלה מפלה אחרי מפלה. הצבא היה רקוב. השחיתות היתה רבה. מיניסטר המלחמה הגנרל סוחומלינוב עשה במלחמה עסקים לעצמו, ובחוגים דמוקרטיים ראו בו אפילו בוגד. וכאן מצא הצבא את היהודי כשעיר לעזאזל.

הצו פגע בכל יהודי פלכי קורלאנד וקובנה וחלק מפולין. שר הפלך הקורלאנדי נאברוק (אחיו של המנהיג הידוע של הקאדטים) קיבל את הצו באפריל שנת 1915. הייתי בימים ההם רב ראשי של מיטוי (קורלאנד). הוא יעץ לי לפנות למפקד החזית לקבל ארכה ליציאה בשבוע. הגנרל, שהיה צורך היהודים, אמר לי: „מזמן הגיעה השעה לגרש אתכם“. ענית לו, שמספר החיילים היהודים בצבא הרוסי גדול יותר מכל הצבא הבלגי, הסרבי והמונטנגרי גם יחד ושיש להכיר מבחינה אובייקטיבית בגבורת החיילים היהודים. „אם אתם מגרשים את משפחותיהם, הרי אתם גוסלים מהם את האומץ וההתלהבות. ההיסטוריה לא תסלח לכם זאת“.

הגנרל שתיק, אבל נתן ארכה לשבוע. מיד הברקתי מברק לקיסר, לראש הממשלה ולמיניסטר הפנים. לאחר זמן, כשכבר עזבתי את קורלאנד, קיבלתי תשובה

מלשכת הקיסר, ש"בקשתי הופנתה למקום הדרוש". התחלתי לדאוג למגורשים. עד היום עומדת לפני תמונת הוועה. בכמה עיירות היו זקנים שמעולם לא יצאו ממקום מולדתם. זכר אני יהודי בן 88, שהיה משותק, ובנו, אחד הציונים הראשונים, לא יכול היה להוציא אותו. הבאתי את הזקן לבית חולים ועדיין מצלצלות באוזני דברי הבכי שלו: "מי יביא אותי לקבר ישראל כשלא יהיו כאן יהודים?"

שר השוטרים מארקאטון בא להודיעני בשם הצבא. שאני יכול להשאר כצנזור למכתבי החיילים היהודיים. שאלתי אם זהו צו או שרצים לעשות לי חסד. הוא הודה, שרצים לנהוג בי מידת יוצא מן הכלל משום שסידרתי בבית החולים היהודי החדש מדר ממדרגה ראשונה לחיילים פצועים. דחיתי את החסד והכרות, שאני יוצא לגולה בידוד עם אחי.

הייתי היהודי האחרון שעזב את מיטוי. לפני כן ביקשתי את שר הפלך נאבוקוב ואת סגנו קאנשין שידאגו שלא יחוללו בתי הכנסת ובית הקברות. מל בית הקברות היהודי היה בית קברות לוטראני לגרמנים. מסרתי לשומר הגרמני סכום שישגיח על בית הקברות היהודי, ואם יקרה משהו יודיע מיד לשר הפלך. באחד במאי 1915 באחי למוסקבה ומצאתי שם מברק מאת שר הפלך, שהיהודים היושבים במקומות ממזרח לדווינה יכולים להשאר במקומם. כן קבלתי מברק מאת העסקנים היהודים הידועים גרוזנברג וסליוברג שאברא מיד לפטרבורג. ביום 3 במאי נתכנסה בידרתו של גרוזנברג מרעצת עסקנים והוחלט לשלוח משלחת לראש הממשלה גורמיקין ולמיניסטר הפנים מאקלאקוב, ושאני אהיה בראש המשלחת. מאקלאקוב היה אחיו של מנהיג הקאדטים המפורסם מאקלאקוב, אחד המגנים במשפט בייליס. ביום רביעי במאי היינו אצל גורמיקין. הציג אותנו ציר הדומה היהודי גורביץ'. היה אתנו גם יושב ראש קהילת פטרוגרד מרק וורשבסקי, גיסו של פוליאקוב, טפוס של המתבוללים היהודים ברוסיה.

טענתי שהעלילה החדשה שהיהודים הם מרגלים היא גרועה מעלילת דם. "בימי משפט בייליס — אמרתי, טענתם, שלא כל היהודים זקוקים לדעתכם לדם נוצרים לצורך דתי, אלא יש כת קטנה העושה זאת. ואילו עכשיו אתם טוענים שכל היהודים ללא יוצא מן הכלל הם מרגלים". הדגשתי את היחס האכזרי לבני אדם המוכרחים לעזוב את בתיהם שבהם ישבו אבותיהם ואבותיהם מאות בשנים. סיפרתי על הזקן, ששאל בדמעות מי יביא אותו לקבר ישראל.

וורשבסקי נודעזע כששמע את דברי המהפכניים (כפי שהגדיר אותם אחרי כן) ומשך אותי כמה פעמים בשרוולי. עשיתי עצמי כבלתי מרגיש הווספתי לדבר לפי מצפוני. הזכרתי מעשה באם יהודיה, שבאה לפטרוגרד לבקר בבית חולים את בנה היחיד שהצטיין בגבורתו ושתי רגליו נקטעו, ואת האם הזאת גירשו מיד מפטרוגרד משום שלא היתה לה שם זכות ישיבה.

ראש הממשלה גורמיקין שמע אותי בשקט וענה, שכל הגזירה היא מטעם השלטון הצבאי ולא התיעצו אתו כלל. הוא מודה שהעלילה גרועה מעלילת דם. הוא מסכים שנעשה עוול ליהודים. הוא ינסה לעשות מה שיוכל. אבל הוא מבקש שנאמין לו שאין לו סמכות בשאלה זאת. בנוגע לאם היהודיה היא מצטער מאד, ודאי זוהי אי הבנה.

כשיצאנו מעל פני ראש הממשלה בא אלי וורשבסקי בטענה, כיצד יכולתי אני הצעיר לדבר ככה עם ראש ממשלת רוסיה. הרי יכול הוא חלילה חסד לחשוב שכל היהודים הם מהפכנים. יתר חברי המשלחת לגלגו על וורשבסקי וניסו להוכיח לו, שדוקא ההופעה האמיצה והגאה עשתה רושם על ראש הממשלה, כשמסרנו

אותו ערב ד"ר לעסקנים ווינאוור, גרונברג, סליוברג, שפטל ואחרים, הביעו כולם את שביעות רצונם להופעתו.

למחרת בקרנו אצל מיניסטר הפנים מאקלאקוב שם חזר אותו הדבר. גם הוא טען שלא נשאל. כדוגמה סיפר לי שהוא לא ידע, כי הגנרל קורלוב נתמנה לשר כל פלכי הבאלטיקום. אותו קורלוב היה לשעבר שר פלך מינסק ונתפרסם בפוגרום שערך שם. אחרי כן היה סגן מיניסטר הפנים וראש המשטרה. האמנתי למאקלאקוב, שבאמת נעלב, שהצבא התעלם ממנו. בנוגע להערתי על הרושם על דעת הקהל סיפר מאקלאקוב, שאמנם מיניסטר החוץ סאונוב אמר לו, שגירוש היהודים פגע באהדה לרוסיה. אף הוא הבטיח לנסות את הכל.

בשעה שישב וורשבסקי אתנו אצל מיניסטר הפנים נערך חיפוש חמור בדירתו. חיפשו טלפונים חשאיים המוסרים כביכול ידיעות צבאיות לאויב. וורשבסקי גר לא רחוק מבית הכנסת הגדול ברחוב אלאיא מאסטערסקאיה והוא היה י"ר הנהלת בית הכנסת, ושרות הריגול הרוסי החכם דרש סמיכות פרשיות. ב"8 במאי ביסר אצלי וסיפר לי בדמעות בעיניו על העלבון שנגרם לו. הוא סיפר בגאווה, שרק לפני ימים אחדים השתתף בשיבת הועד מטעם בת המלכה טאטיאנה לעזרת פליטים וקרבות המלחמה, ובת המלכה בכבודה ובעצמה ירבה בראש. השתתפו גם המלכה יתיר בנוחיה והוא, וורשבסקי, וזה לכבוד הגדול לנשק את ידיהן, ועכשיו חושדים אותו בבגידה. הוא רץ לשר העיר לשפוד את לבו, והלה אמר לו שהצבא עושה מה שהוא עושה על דעת עצמו וגורם אי נעימות גם לשלטון האזרחי.

אולם מעכשיו, אמר לי, הוא מתחיל להבין אותי...

ב"10 במאי צלצל אלי ווינאוור, שלא אחזור למסקנה משום שעומדת להתכנס ועידה גדולה של ועדי העזרה לפליטים ואחרי כן מעצה חשובה. הוועידה נפתחה ב"14 במאי באולם הגדול של מושב הזקנים היהודי. השתתפו עסקנים מכל קצווי רוסיה: כלכלנים, משכילים, פועלים, רבנים. ברוב הישיבות ישב ראש וורשבסקי. הויכוחים היו ברוסית, אבל כשקיבל יעקב לשצ'ינסקי את רשות הדיבור התחיל לדבר אידיש. וורשבסקי התרחת, קפץ ממקומו והכריז שלא יתיר לדבר „בשפה כזאת“. פרצה מהומה. חלק גדול מן הנאספים היה על צד לשצ'ינסקי ואני בתוכם. וורשבסקי טען, שאידיש מוזיקה לנו בחוגים הגבוהים משום שהיא דומה לגרמנית, שפת האויב. חלק הצירים נבהל מנימוק זה והסכים לוורשבסקי.

בליל שבת ב"15 במאי נערכה מעצה מדינית חשובה. משה (אקימוביץ) גינזבורג מפורט ארתור הזמין אותנו כביכול לכנס תה. גינזבורג היה קבלן עשיר לצבא ולצי בימי מלחמת רוסיה ויאפאן היו לו יחסים טובים מאד עם האדמיראל אלכסייב ועם כמה גדולי הצבא והוא עשה רבות לטובת היהודים ואף נדב הרבה לצרכי היהודים. הוא שבנה והחזיק את מושב הזקנים בפטרבורג. לפי יומתו צריך הייתי לנסוע ביחד עם ידידי הרב רובינשטיין המנח מוילנה למפקדה הראשית של המצביא הראשי של החזית הצפונית מערבית הגנרל אלכסייב שעל פי הצו שלו גורשו היהודים. המתווך היה הבנקאי הילמן מסמולנסק, ששם היה הגנרל מפקד לפני המלחמה והיה ידידו של הילמן. הנסיעה לא יצאה לפועל משום שבינתיים כבשו הגרמנים את המקומות היהודים לא יכלו לחזור גם אילו הרשו להם. הישיבה נמשכה עד 6 בבוקר בשבת. השתתפו סלתה ושמנה של היהדות הרוסית. בראש ישב ווינאוור, סג י"ר המפלגה הקאדטית.

ווינאוור סיפר לי פעם, שבוועידת המפלגה נידונה שאלת גירוש היהודים וקם

מאקלאקוב, אחיו של מיניסטר הפנים, וניסה ללמד סניגוריה משונה על היהודים. הוא אמר, שאילו גם עורר יהודים אחדים לגרמנים, הרי זה מובן מחמת הלחץ על היהודים על ידי חוסר הזכויות, ווינאבר קפץ וצעק: „הזכות היחידה שמיטב הרוסים נותנים לנו היא הזכות להיות מנוולים“. מאקלאקוב ביקש סליחה והודה, שהסניגוריה שלו לא היתה מוצלחת.

בישיבת ליל שבת האמרת נידונה השאלה היחידה על החזרת הפליטים לבתיהם בתנאי שיתנו בני הערבות. בשאלה זאת דנתי גם בריגה, ששם היה חלק המשכילים והעשירים בעד התנאי הזה. האוירה היתה מאד מתוחה. האגף הדמוקרטי התנגד בכל תוקף, לעומת זאת נשמעו קולות מצד האגף הימני שכדאי להסכים כדי להציל מאות אלפי יהודים ואת המוסדות החשובים ביותר.

באותה ישיבה יצאתי נגד מתן בני הערבות. אמרתי שאויבינו יכולים לקחת מאתנו הכל אבל לא את הכבוד והגאווה אם נסכים לתת בני תרבות. הרי אנו מודים בעקיפין באפשרות שיש בינינו מרגלים ובוגדים וזהו חילול השם, ובמקום שיש חילול השם יהרג ולא יעבור. מתחתי גם ביקורת על היהודים העשירים הישבים רחוק מהחזית בחזיתותיהם המפוארות והם רוצים לקבוע גורלם של דלת העם בעיירות. הצעתי בפירוש לדחות את ההצעה המעליבה של הצבא.

כשסיימתי ניגש אלי גרונוברג, חיבקני ונשק לי במצחי ואמר: „ידידי הצעיר, הצלת היום את כבוד היהדות הדתית“. הוא רמו בזה על כך, שחלק החוגים הדתיים התייחס בחיוב לשאלה.

אגב בישיבה סופר שהרב הגאון מוילנה ר' חיים עוזר גורדונסקי אף הוא התנגד למתן בני הערבות. מלך הסוכר המפורסם לב ברודסקי מקיוב ניגש אלי ואמר שצדקתי.

ברוב דעות מרדכי דחינו אותו לילה את ההצעה. אני רוצה עוד להזכיר את הנאום הנפלא של גרונוברג ואת ההופעה החריפה של עורך הדין שמשון רזנובווי, שהיה אחר כך נשיא המרעצה הלאומית היהודית בליטא וקונסול ליטאי בתל-אביב. עזבתי את הישיבה ב־6 בבוקר. היה זה אחד מן הלילות הלכנים בפטרונגרד כשכל הלילה שורר אור. היתה לי דרך ארוכה מן וואסילווסקי אוסטרוב עד זאגורדני פרוספקט. הלכתי ביחד עם הרב הידוע מוויטבסק שמריה מזאלית שהיה מקורב לאדמירל מלובאביץ והוא אמר לי שקידשתי את השם.

לפני זמן מה קראתי ב„דבר“ על הזכרונות של הכומר שאבלסקי שיצא בתוצאת הספרים הרוסית „צ'וב“ בני-יורק. כאחד מאלה שהיתה להם שייכות למאבק על הכבוד היהודי בימי אותו הגירוש הצארי האכזרי, עלי להדגיש: א. המסקנות של הכומר הן המסקנות הידועות של המאה השחורה הרוסית ומתוות זויף היסטורי. בניגוד גמור לעמדת הדמוקרטיה הרוסית כולה. ב. נכון שהרב דמוסקבה יעקב מוא"ה ביקר אצל שאבלסקי בבאראנוביץ, ששם היתה המפקדה של הצבא ושאבלסקי היה הכומר הראשי של הצבא. הרב סיפר לי שהכומר לא גילה שום רצון להתערב לטובת היהודים המגורשים. הרב אמר לי, שהכומר הוא צורך היהודים.

פניתי באותם הימים לסופרים הרוסים המפורסמים מקסים גורקי, ליאוניד אנדרייב, סולוגוב, פרופ' מאנואילוב (רקטור של האוניברסיטה במוסקבה ועורך „רוסקית ודומוסט“), פרופ' מיליוקוב (יו"ר המפלגה הקאדטית ועורך העתון „רץ“), לנשיא הדומא רודיאנקו ואחרים. כשתיארתי בפני אנדרייב את מראה המגורשים פרץ בבכי. טובי העם הרוסי יצאו במחאה חריפה נגד הגירוש, למרות

מצב המלחמה החמור. הם גם פרסמו קובץ בשם „שציט“ (מגן), שבו השתתפו גדולי המדע והספרות והאמנות והכלכלה והמדיניות. הספר לא בא כסניגוריה ליהודים אלא ככתב אשמה נגד רודפי היהודים. בחלק הבילטריסטי עשה רושם רב סיפור כיצד נפגשת פלוגת הצבא הרוסי לסיור עם פלוגת סיור של האויב שני הצדדים יורים זה אל זה וכשהפצו למות מספיק לקרוא לפני מותו „שמע ישראל“ שומע זאת היהודי מן הצד השני שהרג אותו והוא יוצא מדעתו שהרג את בן עמו. היה בסיפור זה גם משום ציונות.

למגורשים הקצו מלכתחילה חמישה פלכים ברוסיה הפנימית: וורונז', טאמבוב, פנזה, קרים ויקטרינוסלאב. היה הכרח בדבר משום שחלק גדול בתוכם המושב היה כבוש בידי הגרמנים.

מעניין למסור את דעתו של הקיסר האחרון ניקולאי השני על הגירוש. ביוני שנת 1915 ביקר אצלו ראש האצילים של קורלאנד הגראף רייטרן-גולנק. הגראף הבטיח לי לנגוע בשאלת הגירוש. כשחזר לפטרבורג ביקש בדרכו בריגה מאת מכיר שיוודע איפה אני נמצא משום שיש לו מה למסור לי. כשנודע לי הדבר כבר היה במיטוי והחלטתי לנסוע אליו. הדבר לא היה פשוט. אסור היה ליהודי לבוא לעיר זאת. העסקנים היהודים יעצו לי לא לנסוע, אבל אני טענתי שחובתי לנסוע וכך עשיתי. כשבאתי נודע לי שהוא בבית האצילים ואני הייתי זקוק לרשיון מיוחד כדי להכנס לשם. הוכחתני בינתיים ללון שלא כחוק. ראיתי את התנויות היהודיות בעיר חסומות בקרשים ובברזל. מראיתם היתה כמצבות: „כאן היה חי יהודי“.

סוף סוף הגעתי לרוזן והוא סיפר לי, שדרש ביקור אצל הקיסר כדי להתאונן על רדיפת הגרמנים הבאליים, שהעתון הימני „נזביה וורמיה“ האשים אותם בבגידה כשם שהאשימו את היהודים. הרוזן הזכיר לקיסר, כי הכיר את נאמנותם של האצילים הבאליים כשביקר בשנת 1913 בריגה בשעת יובל 300 שנה לשושלת. תוך כדי שיחה נגע הרוזן גם בשאלת היהודים המגורשים. הרוזן היה בעל העיירה הליטאית לאיזבה על גבול קורלאנד והוא אמר לקיסר: „מי שראה את תמונת הזרועה של היהודים המגורשים לא ישכח זאת לעולם“. על כך ענה הקיסר, שמאקלאקוב כבר סיפר לו על דבר המשלחת שלנו וזהו באמת דבר נורא. הוא מאמין שהגירוש יבוטל. „האולי כבר בוטל“.

חזרתי מיד לפטרבורג והמנהיגים היהודים שמחו מאד לידיעה. ואמנם עמד להתזרז את המגורשים לאחר לקיחת בני תערוכות. אבל בינתיים לא היה לאן לשוב משום שהגרמנים כבשו את כל המקומות. לא עברו ימים מועטים ומאקלאקוב פוטר במקומו נתמנה למיניסטר הפנים שצ'רבאטוב וכל המדיניות נשתנתה לטובה.

הליברלים הרוסים במאה ה-19 ושאלת היהודים

1. פ. פ. דיימירוב — הנסיך סאן דונאטו על כעית „תחום המושב“

נציגי הליברלים הרוסים, עסקניהם וסופריהם, פרט לבוודים, גילו יחס של זרות לצרכי היהודים ולמצבם וכאמור, החזיקו ברובם אף במשפטים הקדומים לגבי העם היהודי, שהיו מקובלים בחוגי ממשלת הצאר ובציבוריות הריאקציונית והשמרנית. אולם השקפותיהם הפוליטיות הכלליות וגישתם הליברלית לעניינים המדיניים והציבוריים חייבו אותם להתנגד לרדיפת היהודים ולחוקי ההגבלה כלפיהם. לכן, על אף אדישותם וזרותם לגורלם המר ולמצבם ללא נשוא של יהודי רוסיה ולמרות אי-רצונם לעסוק בשאלת היהודים, היו נאלצים לתת דעתם על בעיה כאובה ומסובכת זו, שכן שלובה ושזורה היתה בפוליטיקה הכללית של הממלכה ולא ירדה מעל הפרק של החיים המדיניים והציבוריים.

בין הדורשים את ביטולם של חוקי ההגבלה כלפי היהודים, מבחינה כללית, ממלכתית-רוסית, היו גם כמה אישים שלא ממתנה הליברלים. אולם מכיוון שגילו לגבי שאלת היהודים גישה בדומה לזו של הליברלים, ניתן לצרף גם אותם לסוג האנשים הרוסים, התומכים באמנסיפציה היהודית. כאחד מאלה נזכיר כאן את פאול פאוולוביץ' דיימירוב, הידוע גם בתוארו — הנסיך סאן דונאטו. בעצם, לא היה בן מעמד האצילים מבטן ומלידה, אלא ממשפחת תעשיינים עשירים, שמוצאם מקרב אכרי סיביר, מקום שם עסקו אבות אבותיו בביצול מכרות ובהפקת מחצבים עוד בימי הצאר פיוטר הגדול. את התואר נסיך סאן-דונאטו רכש לו אחד מקודמיו שבמשפחת דיימירוב, יחד עם חלקת-אדמה, בעלת תואר זה שקנה באיטליה.¹

דיימירוב היה אחד החברים של „הועדה העליונה לבדיקת החוקים הקיימים בדבר היהודים“, שהיתה ידועה גם בכינויה המקוצר „ועדת פאלן“, על שמו של יושב ראש הועדה, הגראף פאלן. ועדה זו הוקמה בפקודתו של הצאר אלכסנדר השלישי, מ-4 בפברואר 1883, לאחר נחשול הפרעות בדרום-רוסיה ולאחר הוצאת חוקי איגנאטיב — „החקנות לפי שעה“ (3 במאי 1882), שהגבילו את זכויות היהודים עוד יותר וצימצמו את „תחום המושב“ עד למינימום בהטילם איסור על היהודים לשבת בכפרים, אף בתוך חמישה עשר הפלכים של ה„תחום“.

בידוע, הגיעה „הועדה העליונה“, לאחר עבודה של חמש שנים, למסקנות, שהיו לטובת היהודים. חברי הועדה היו, אמנם, בעלי דעות שמרניות, אבל מתוך חקירה רצינית ומעמיקה של הבעיה, הגיעו ברובם המכריע למסקנה, כי האינטרסים הכלליים של ממלכת רוסיה דורשים את ביטולם „הזהיר וההדרגתי“ של חוקי

¹ Дневник Суворина, Москва—Петроград 1923. стр. 382, примечание.

ההגבלה לגבי היהודים, כדי בדרך זו להחיש את התמזגותם עם האוכלוסיה הכללית, ה"שרשית" של המדינה. בזה לא היה, איפוא, כל הבדל בין גישתם של חברי הועדה לבין זו של הליברלים המובהקים. היתה זאת דעתם של רוב חברי הועדה, יחד עם היושב ראש שלה הגראף פאלן, בעוד שהמיעוט היה בעד המשכת הפוליטיקה של נגישות והגבלות. לבסוף, בשנת 1888, הצטרף אלכסנדר השלישי לדעת המיעוט ובוזה הכריע את הכף לרעת היהודים, והתקנות ה"זמניות" משנת 1882 הסיפו להציק ליהודי רוסיה עד מיגוריה של האבטוקרטיה ומפלתו של בית רומאנוב ב־1917. בשנות ה־70 למאה שעברה שימש פ. דיימירוב יועץ במנהלה של פלך סודוליה ואחר כך היה ראש העיר בקיוב. כתוצאה אלה איפשרו לו להכיר מקרוב את החיי היהודים ותנאי חייהם. בתור איש בקי בענין, חיבר דיימירוב תזכיר מפורט בשאלת היהודים והגישו ל"ועדת פאלן", בה פעל כאחד מתביריה. תזכיר זה נדפס במלואו ופורסם בעתון הליברלי "נובוסט" והועתק אחרי כן בעתונות היהודית-הרוסית.²

בדבריו על פרעות שנות ה־80, שהתחוללו בדרום-רוסיה, מביע המחבר דעה שהיתה רווחת ומקובלת הן בחוגים הרשמיים והן בציבוריות הרוסית על גזוניה חורמה השונים — השמרנים והליברלים כאחד, כלומר, שהסגורמים פוצה, כביכול, בגלל סיבות כלכליות. ה"אכספולאטציה" היהודית המפורסמת — היא שגרמה לכך בעיקר. עם זאת אין בעל התזכיר נוטה לתאשים את היהודים במעשי ניצול ובפעולה כלכלית מזיקה. מתוך כוונה תחילה או מתוך רצון שבהכרה להרע לאוכלוסיה הנוצרית, לשם רדיפת בצע; אלא שמצבם הירוד של היהודים ועוניים הגדול, ללא גבול וללא מוצא, מביאים אותם לידי כך, שאין הם בוחלים בשום אמצעים, וכל הדרכים כשרות בעיניהם למען מלחמתם על קיומם העלוב על כן משוכנע הוא, כי שום אמצעי־לחץ ושום רדיפות ונגישות נגד היהודים לא יסירו את התנאים הבלתי נורמליים, הדוחפים אותם למעשי ניצול כלפי האוכלוסיה הנוצרית. כדי לשנות את המצב הזה, הבלתי רצוי והמוק, צריך, איפוא, קודם כל להוציא את היהודים ממיטת־הסדום של "תחום המושב" ולהעניק להם זכות ישיבה בכל רחבי רוסיה וכן להשוותם בזכויותיהם לשאר האוכלוסיה. הרגשות של בוז ושנאה, השוררים בקרב העם הרוסי כלפי היהודים, ניוונים, בין השאר, גם ממשפטים קדומים, שנמסרו במשך מאות בשנים מדור לדור, מאבות לבנים. שלילת הזכויות מאת היהודים והעמדתם במצב נמוך יותר לגבי שאר אזרחי המדינה רק מחזקות ביתר עוז את המשפטים הקדומים תאלה. לעומת זאת תחיש השוואת היהודים בזכויותיהם, באופן יעיל ביותר, את תהליך טמיעתם, הם יצאו מהתבדלותם ויתקרבו אל האוכלוסיה הכללית. רוסיקציה אמיתית של היהודים, שהיא ורק היא עשויה לפתור את שאלתם, תושג לא על ידי הגבלת זכויותיהם, אלא, להפך, על ידי מתן זכויות שוות להם. בדרך זו ייהפכו היהודים מיסוד מזיק מחולט לגורם מועיל, מחייה ומרענן בחייה הכלכליים של המדינה. ביטול תחום המושב והסרת הגבלת זכויותיהם חשובים ונחוצים, איפוא, לרוסים לא פחות מאשר ליהודים עצמם.

העתונות האנטישמית והריאקציונית קידמה את תזכירו של דיימירוב

² П. П. Демидовъ, Князь Санъ—Донато, Нѣскольکو словъ о еврейскомъ вопросе "Новости" 1883 № 134.

ההושה: 20 № Недѣльная Хроника Восхода 1883

בהתנגדות חריפה ובאיבה גלויה. ביחוד קצף-רגו העתון של סובורין „נובריה ורמא“³. לעומת זאת זכה התזכיר להערכה נלהבת בחוגי המשכילים היהודים ובבטאונים⁴. אלה קיבלו, כמעט ללא כל הסתייגות, את הנחותיו של דיימירוב, לרבות זו, שמתן שויון זכויות ליהודים יפתח לפנייהם את הדרך לרוסיפיקציה אמיתית. שהיא רצויה לפתרון השאלת היהודית⁵.

זמן קצר לאחר הגשת תזכירו ל„ועדת פאלן“, פרסם דיימירוב ספר בשם „שאלת היהודים ברוסיה“. ספר זה אינו אלא עיבוד מפורט יותר של התזכיר ומבוסס על חומר עובדתי רב. בעתונות היהודית-הרוסית מאותם הימים פורסמו כמה מאמרי-הערכה על הספר ועל אישיותו של המחבר⁶. הספר הופיע אחר כך גם בתרגומים אנגלי, צרפתי וגרמני⁷.

2. האחים גראדובסקי — שוחרי האמנסיפציה היהודית

כאחד משוחרי האמנסיפציה היהודית ברוסיה, מן הנאמנים והרציניים ביותר, ראוי לציון ניקולאי גראדובסקי (1829—1907), שפירסם מספר חיבורים ומחקרים על מצב היהודים ברוסיה. את דבריו כתב תוך מגמה בולטת, להוכיח כי רדיפת היהודים ושנאתם זרה לרוחו ומחלתו של העם הרוסי. הוא טען, כי רוסיה ההיסטורית, במיוחד באישיותם של שליטיה המלכותיים וכוהני הדת שלה, גילתה תמיד יחס של סובלנות אל היהודים. ואשר לקביעת תחום המושב והאיסור על היהודים להתיישב ולהתגורר בפלכים הפנימיים של רוסיה, הריהם ממוצא מאוחר יותר, כלומר, מהמאה ה-18. הוא הדין לגבי האנטישמיות, שאין היא, בדרך כלל, יצירה מקורית לאומית-היסטורית של העם הרוסי, אלא הובאה אליו מבחוץ, מן המערב. בשנת 1886, עת עבד בתור פקיד ממשלתי גבוה במיניסטרון הפיננסים, הגיש ניקולאי גראדובסקי תזכיר ל„ועדת פאלן“, שהכיל הצעה מנומקת על ביטול תחום המושב. את הנחותיו העיקריות עיבד אחר כך ביתר הרחבה בצורת מחקר היסטורי-משפטי בשם: „על תחום המושב, התהוותו וערכו הנוכחי מנקודת ההשקפה של איש רוסי“. את עבודתו זו פירסם ג. גראדובסקי בירחון „ווסחוד“ וחתם עליה בפסבדונים „רוסקי“, כלומר, רוסי⁸.

³ אגב, סובורין מעיר ביומנו, כי פ. פ. דיימירוב — הגסיס סאנדונאסו מילא תפקיד ניכר ב„חבורה הקדושה“ (Св. шенная Лружина) החשאית והריקציונית, שנוסדה בשעתה במטרה להגן על „אישיות הקדושה“ של הצאר אלכסנדר השלישי מפני התנקשויותיהם של המהפכנים-הטרוריסטים. וראת: Дневник Суворина, стр. 16, 382. לא ידוע לנו, מה מקור עדותו זו של סובורין. מאידך יש דעה מבוססת למדי, כי „החברה הקדושה“ ירה היתח באירגון פרעות שנות ה-80 ובביצוען. על כן קשה להניח, שדיימירוב היה חבר באגודה ריאקציונית זו ונתן ידו לפוגרומים, שהרי דבר זה היה סותר את כל גישתו לשאלת היהודים ואת תוכן תזכירו ל„ועדת פאלן“, שהוא עצמו היה חבר בה.

⁴ Русский Еврей, 1883 № № 20, 21; Недѣльная Хроника Восхода 1833 № 20.

⁵ Недѣльная Хроника Восхода 1883 № 20 (המאמר הראשי).

⁶ Русский Еврей 1883 № 45; Восходъ (ירחון) 1881, I.

⁷ Пережитое I, С. — Петербургъ 1908, Материалы для историческо-библиографіи.

Русский (Н. Д. Грѣзодокій), о чертѣ осѣдлости, о происхожденіи и современном значеніи этого установленія съ точки зрѣнія русскаго челоѣка, Восходъ 1889—1890,

לאחר סקירה היסטורית מקיפה על התהוות תחום המושב ברוסיה, תוך השוואה למצב היהודים בשאר ארצות בתקופות שונות, מביע המחבר את עמדתו השלילית המחלטת ל"תחום" ואומר בין השאר:

"ישנן זכויות השייכות לכל אדם, ללא הבדל מעמד ומצב, כזכויות טבעיות, הנולדות עמו יחד. בשורת הזכויות הללו תפסה תמיד, ותופסת גם כיום, את המקום הראשון הזכות לישיבה ולתנועה חפשית בתוך המדינה. היחידים היוצאים מן הכלל במובן זה הם עד היום רק היהודים בלבד".⁹

ציינו לעיל, כי נ. גראדובסקי ביקש להוכיח, שאין האנטישמיות יצירה רוסית לאומית מקורית, אלא שחדרה היא לרוסיה מבחוץ. טענתו זו עוברת כחוט השני בכל מחקרו וכתביו בשאלת היהודים. את נימוקיו לכך מבאר הוא בצורת תמציתית ומרוכזת בסיכומים ובמסקנות שבספרו: "הזכויות המסחריות של היהודים ושאר זכויותיהם ברוסיה במהלך ההיסטוריה של האמצעים התחיקתיים".¹⁰

הספר יצא לאור במהדורתו הראשונה בשנת 1885 וכעבור שנה (1886) הופיע במהדורה שנייה מתוקנת ומושלמת. עם הופעתה של המהדורה הראשונה יצאו כנגד המחבר מבקרים מחוגי האנטישמיים, שהאשימוהו במשוא פנים כלפי היהודים ובמגמתיות לטובתם. בהקדמה למהדורה השנייה עונה נ. גראדובסקי למבקרי ואומר, שדבריהם מעידים על כך, שדוקא הם גוקטים מגמתיות נגד היהודים, ואילו הנחותיו ומסקנותיו שלו בספרו הוא מבוססות על מסמכים ומקורות.¹¹

רוגזם של המבקרים האנטישמיים כלפי גראדובסקי היה כפול: קודם כל על עצם הדבר, שהוא לימד סניגוריה זכות על היהודים. אולם עוד יותר בערה חמתם בהם, כי לא יכלו לסלוח לו על שביקש ליטול את האופי הלאומי-הפטריוטי מן האנטישמיות הרוסית ולהציגה כ"תוצרת חוץ". אבל גראדובסקי לא נרתע מפני התקפות יריבו ומתנגדיו, שונאי ישראל, והוסיף להקיע את האנטישמיות כחזיון, שהוא זר לרוחו של העם הרוסי. על טענתו זו הוא חזר גם בספרו המאוחר יותר, שהופיע בשנת 1891: "היחסים אל היהודים ברוסיה העתיקה והנוכחית".¹² שם אומר הוא, כי שנאת ישראל אין לה כל שרשים בעם הרוסי. האנטישמיות הובאה מן המערב, מגרמניה, והיא אינה אלא נטע זר על אדמת רוסיה. בעיקר מתווכח המחבר עם ג. איזובאטסקי, זה "ההיסטוריון המפוקפק והאנטישמי המובהק" (דובנוב), שהיה מתפאר בכך, כי היה הראשון, שהכניס בספרי ההיסטוריה של רוסיה מדור מיוחד על היהודים.¹³ וכן משיג גראדובסקי על דעותיו ונטיותיו האנטישמיות של ההיסטוריון הליברלי הרוסי-האוקראיני המפורסם גיקולאי קוסטומארוב.¹⁴ אגב, בשעתו נרדף קוסטומארוב על ידי שלטונות הצאר, בגלל דעותיו ופעולותיו האופוזיציוניות. מתוך גישתו הליברלית כללית דרש הוא, אמנם, ביטול חוקי התגבלה לגבי היהודים

⁹ Восходъ 1889 № 1-2, стр. 53-54.

¹⁰ Н. Д. Градовский, Торговые и другие права евреевъ въ Россіи въ историческомъ ходѣ законодательныхъ мѣръ. Часть I, второе изданіе С.-Петербургъ 1886. Предисловіе. стр. VII-IX; стр. 343-345.

¹² И. Д. Градовский, Отношения къ евреямъ въ древней и современной Руси, С.-Петербургъ 1891, Часть I, стр. 79 сл.

ומתן שוויון זכויות להם, אבל עם זאת גילה קוסטומארוב נטיות אנטישמיות בולטות, ואף הגן על הדעה הנפסדת, שהיהודים משתמשים בדם נוצרים לצרכי פולחנם הדתי. בשתי הזדמנויות תמך ההיסטוריון הליברלי במשפט קדום זה: בימי עלילות הדם בסאראטוב (1853) ובקוטאסי (1879).

יכות יסודי ומפורט מנהל גראדובסקי עם הסופר, הנסיך ניקולאי גוליצין. בספרו, "תולדות התחיקה הרוסית על היהודים" מבקש הלה להוסיף, כי הגבלת זכויותיהם של היהודים חיונית והכרחית היא בשביל רוסיה, ואין לבטל את תחום המושב. בניגוד לגראדובסקי טוען הוא, כי שנאת היהודים והתנגדות להם טבעית היא לרוסיה ולעמם, ומצבם המשפטי של היהודים ברוסיה מבוסס על יסודות דתיים ולאומיים-פוליטיים. את טענתו של גראדובסקי, כי ייקארינה הגדולה גילתה יחס סובלני וליברלי אל היהודים, סותר גוליצין באמרו, כי אין מביאים ראיה מייקארינה, שכן מה שעשתה למען היהודים לא עשתה אלא כמעשה חסד אישי, באשר הקיסרית היתה, בדרך כלל, מושפעת מן הצרפתי ולטר, זה הוגה-הדעות מהמאה ה-18, שהיה, אמנם, חזק בשכלו, אבל מחוסר רגשות נוצריים.¹⁵

אכזבה רבה נחל ניקולאי גראדובסקי מזה, שגם סופרים יהודים רבים הושפעו מדעותיהם של הסופרים האנטישמיים והביעו הסכמתם לדעה, כי העם הרוסי תמיד היה חדור שנאת ישראל.¹⁶

לא מעניינו כאן לעסוק בבעיה, מי צדק יותר בהערכת יחסו הלאומי-ההיסטורי של העם הרוסי אל היהודים: נ. גראדובסקי או מבקריו ממחנה האנטי-שמי. רק געיר, דרך אגב, כי העובדות ההיסטוריות אינן מחזקות את גירסתו האופטימית של גראדובסקי. מכל מקום, אין להטיל ספק בכך, שהוא כתב את דבריו תוך כנות ובנאמנות. בכתביו ובמחקריו בשאלת היהודים ובפעולתו הציבורית למענם שאף הוא לתרום את תרומתו לתיקון העול המשווע לגבי עם שלם, הנרדף על לא און בכפו, ועם זאת ביקש גם להסיר חרפת מעל עמו הוא, הרדף את היהודים ומקפח את זכויותיהם.

קרוב לרוחו של ניקולאי גראדובסקי היה בהשקפותיו ובדעותיו בשאלת היהודים גם אחיו אלכסנדר גראדובסקי (1841—1889), מלומד מפורסם ופובליציסט, פרופסור למשפטים ולתורת המדינה. הוא הטיף לאמנסיפציה של היהודים במחקריו בתורת המשפטים והמדינה וכן בהרצאותיו לסטודנטים באוניברסיטה. הוא היה אומר: היהודים הם העם העני ביותר ברוסיה, את טענותיהם של האנטישמיים והליברלים כאחד על ה"אכספלוואטציה" היהודית דחה הוא כחסרות שחר. הוא גם סתר את ההאשמה, שהיו טופלים על היהודים, שאין הם רוצים, כביכול, לעסוק בעבודת אדמה, בו בזמן שמרחיקים אותם בעל כרחם מחיי הכפר ומן התעלות. הוא טען, כמו אחיו, שהאנטישמיות זרה לרוח העם הרוסי, וחוקי ההגבלה נגד היהודים אינם אלא "פרי פעולתן של ממשלה זו או אחרת בממלכת רוסיה". גישתו של אלכסנדר גראדובסקי לשאלת היהודים נבעה מהשקפותיו הכלליות על זכויות האדם.¹⁷

הגנו רואים, אפוא, כי אלכסנדר גראדובסקי הדגיש במיוחד את הגורם של האנטישמיות הממשלתית ברוסיה, אף כי עשה זאת בזווית רבה, מטעמים מובנים,

¹⁵ שם ע' 183 והלאה.

¹⁶ שם ע"ע 189—190.

¹⁷ Изъ лекцій по государственному праву профессора А. Д. Градовскаго, Недѣльная Хроника Восхода 1885 № 6.

בשים לב ללחץ הצנזורה ואשר לגירסתו על „רוח העם הרוסי“, שהאנטישמיות זרה לו, הרי טעה בזה, כמו אחיו ניקולאי גראדובסקי, שהרי האנטישמיות הרשמית של „ממשלה זו או אחרת“ (כאן נוקט הוא לשון נקיה) נשענה ברוסיה, ללא ספק, על מסורת-איבה, המורשת עמוק בקרב המוני העם הרוסי, זו המסורת הישנה נושנה של יחס עוין אל היהודים: מסורת „של משפטים קדומים וקנאות דתית, של שנאת זרים וקנאת-מתחרים, של הרגלי זילזול ושל דיקדוקי חשדנות. מסורת איבה זו חודשה פעם בפעם, ביחוד בימי מהומות ומבוכות, כשהיהודים שימשו שעיר לעזאזל, לתלות בהם את חטאות הציבור וראשיו, והיה גם נוח — ולעתים גם צורך — להשתמש בחידוש ה„מסורת הישנה“ של איבה כבאמצעי יעיל וברוק להצדקתן של גזרות חדשות.¹⁸

נכונות הניתוח הזה (של הפרופ' ב. צ. דינור) מתאשרת גם על ידי מאורעות של ימינו ברוסיה הסובייטית וביחסם של השלטונות שם אל היהודים ואל השאלה היהדית בכלל. אכן, צדק שמעון דובנוב בדבריו, שאמרם בעיצומה של המהפכה הרוסית הראשונה (1905): „אל תבטחו בעמלק, גם בעמלק הממשלתי, גם בעממי, מפני שרוסיה הישנה עתידה להתגלות ברוסיה החדשה...“¹⁹

מתוך שיתוף השם, אף כי ללא קשר למשפחת שני האחים גראדובסקי, נזכיר גם את הסופר-הפובליציסט גריגורי קונסטנטינוביץ' גראדובסקי, שנמנה אף הוא עם יידי היתודים, מליציהם וסניגוריהם הנאמנים. בשבועון היהודי-הרוסי „רוסחד“ נתפרסם מאמרו, במספר המשכים, בשאלת היהודים, על המאמר הוא התם בפברואר „רוסי פובליציסט“, כלומר, פובליציסטן רוסי.²⁰ את מאמרו הכתיר המחבר בלשון סגי נהור בשם — „להגנת הרוסים“, הוא „מגן“ במאמרו זה על העם הרוסי ועל ממלכת רוסיה, שמפסידים מהפוגרומים „לא פחות, — אם לא יותר — מאשר היהודים“. רדיפות היהודים והפרעות בהם מכניסות בקרב העם הרוסי דמורליזציה, האכילת בכל פה כל חלקה טובה בתוכו. בעל המאמר סותר, בין השאר, את טענה תיהם של ה„יודופובים“ המאשימים את היהודים בהשתמטות מעבודת הצבא. הוא אומר, כי איש אינו רשאי לדרוש פטיוטיות ומסירות ל„מולדת“ מבני אדם, שהם משוללים זכויות ואנשיות ואנרחיות, ושאל המולדת עם להם, אלא אם חורגת. אף על פי כן יודע גראדובסקי לספר מפי מפקדי צבא רוסיים גבוהים על מעשי גבורה ומסירות נפש של חיילים יהודים, שלחמו בשורות הצבא הרוסי נגד תורכיה בשנות ה'70, למען שחרורם של העמים הסלאביים.

רדיפת היהודים — מוסיף הסופר — משפילה את כבודם הלאומי של הרוסים; על כן שאלת היהודים ברוסיה היא קודם כל שאלה רוסית. מאמרו זה של גריגורי גראדובסקי עורר תגובה מצד חייל יהודי משוחרר, שניאור שמה, שהשתתף במלחמת רוסיה-תורכיה, הצטיין בקרבות והגיע לדרגת סרז'נט.²¹ במכתב למערכת מעיר הסר'נט המשוחרר שניאור, כי מדבריו וממסקנותיו

¹⁸ ב. צ. דינור, במפנה הדורות, ירושלים תשט"ז, ע' 35.

¹⁹ שמעון דובנוב, מכתבים על היהדות הישנה והחדשה, הוצאת „החוקר“ על ידי דביר, תל-אביב תרצ"ז ע' 115.

²⁰ Русский публицист (Г. К. Градовский), В защиту русских-Иудейная Хроника Восхода 1784 № № 13, 14, 15.

Письмо в редакцию отставного унтер-офицера И Шнеура, Иудейная Хроника Восхода 1884 № 19.

Большая Советская Энциклопедия, Том 3-ий, Москва 1926, стр. 460.

הנכונים של ה"פובליציסטן הרוסי" הופתע הוא הפתעה נעימה. הוא מספר, כי שירת בצבא הרוסי שש שנים (1873–1879), השתתף במלחמה ונפצע בקרב על יד פלכנה הידועה. לאחר שנתרפא מפצעיו, חזר לצבא הפעיל. משוחרר מן הצבא, שב למקום מגוריו. אולם מפאת הגזירה, האוסרת על היהודים להתגורר באזור הגבול בעומק של חמישים קילומטר, גורש משם...

"תארו לנפשכם, ממשיך בעל המכתב, — מה הן ההרגשות, שנתעוררו בלבי כעת, מאחר שגירשו אותי מאותו השטח, שעליו הייתי רשאי במלחמה ואחרונה, בתור מגן המולדת, לחוות אפילו חאה פעמים בדקה אחת; אבל לחיות שם אסור עלי עכשיו בתכלית האיסור. ומולי שלא ידעתי זאת אז, אחרת הייתי, בודאי, מגדיל את מספר ה"משתמטים"... ומה יהיה, אם שוב יקראוני להגנת המולדת? מנין אשאב את הכוחות המוסריים, כדי למלא את חובתי בנאמנות?"

לבסוף מבצע הסרדנט שניאור את ספקותיו בכך, אם אמנם המאמר הוא פרי עטו של סופר רוסי, שהרי נוכח המציאות המרה, אין הוא יכול להאמין עוד, כי מי שאינו יהודי מסוגל לחוש ולהבין ללבו הדחי של היהודי.

על כך, עונה לו מערכת העתון בהערתה ומרגיעה אותו בגלותה, כי בעל המאמר, "להגנת הרוסים" אינו אלא הפובליציסטן הרוסי גריגורי גראדובסקי, כתב צבאי לשעבר בימי מלחמת רוסיה-תורכיה.

3. ק. ק. ארסנייב על פתרון שאלת היהודים

בין שוחרי האמנסיפציה היהודית ברוסיה מן הראוי להזכיר גם את ק. ק. ארסנייב (1837–1919), פובליציסטן רוסי ליברלי ועסקן ציבורי מפורסם בומנו, שלדבריו הקשיבו ובדעתו התחשבו בציבוריות הרוסית המשכילה.

ארסנייב עבד במשך שנים מספר לסירוגין כפקיד גבוה במיניסטריון למש" פנים וכעורך דין. בשנת 1882 התפטר ממשרתו ופנה לעבודה ספרותית קבועה בירחון הליברלי "ויאסטניק ייברופי". שם ניהל את המדור "סקירה פנימית" עוד משנת 1880. ואת המדור "כרוניקה ציבורית" — משנת 1882 עד 1905. משנת 1909 היה העורך הכללי האחראי של הירחון. למאמריו של ארסנייב היה ערך ציבורי רב במובן הביקורת, שמתח על מדיניות האבטוקרטיה ברוסיה מעל דפי כתב-עת לגלי. מלבד המאמרים הפוליטיים כתב גם מסות רבות בתחום הביקורת הספרותית. בשנת 1905, ערב "יום הראשון של דמים" (9 ביאנואר), השתתף במשלחת של העסקנים הציבוריים, שהתייצבה לפני מיניסטר הפנים סביאטופולק'מרסקי ופנתה אליו בהשתדלות, לעשות למען מניעת שפיכת דמים.²² הפוגרומים, שהתחוללו בדרום רוסיה בשנות ה'80, הגיעו את ארסנייב לפרסם כמה מאמרים בשאלת היהודים, שנדפסו ברחון "ויאסטניק ייברופי".²³

²² בידוע, נכשלה השתדלות זו, היא לא נשאה פרי. ביום ראשון, 9 ביאנואר 1905 יצאה תהלוכה שלוחה של פועלים בראשותו של הכומר גאפון (שנתגלה אחר כך כפרובוקטור ונרצח ע"י הסררים בהשתתפותו הפעילה של פנחס רוטנברג) אל ארמון החורף של הצאר ניקולאי, כדי להגיש לו את בקשותיהם. לפי פקודתו של הקיסר פתח המשמר באש על הפועלים, מצות רבות מהם נהרגו, עוד יותר נפצעו.

²³ Внутреннее обозрение, Вестник Европы 18 I, VI. IX; Европейский вопрос, Вестник Европы 1882, VI, 1883, IX.

„השאלה, שהובלטה בתוקף כה איום בדרום, — אומר הסופר — אין לקבלה כשאלה יהודית גרידא, שהרי היא שאלה יהודית-רוסית. אותה לא יפתור גם גירוש היהודים מרוסיה, אף אילו היתה עשויה תכנית כזאת לעבור מתחום הדמיון החילוני אל תחום המציאות; היא לא תיפתר גם על ידי השוואת היהודים בזכויותיהם לשאר האוכלוסיה, אף כי אין להטיל ספק בתכליתיותו של אמצעי כזה. כדי שהיהודי יחדל להיות ולהיראות זר ברוסיה, מן ההכרח שירגיש את עצמו רוסי באותה המידה, כפי שהיהודי בצרפת ובאנגליה מרגיש ומכיר את עצמו כצרפתי או כאנגלי בן דת משה. בדרך זו אפשר יהיה להסיר — אף כי לא בעתיד הקרוב — אך ורק את האיבה הלאומית והדתית בין הרוסים ובין היהודים. אבל את הסיבות הכלכליות, שתפקידן במהומות האחרונות נראה לעין בצורה כה בולטת, דורשות ריפוי אחר, מורכב יותר. הוא הדין לגבי הבורות והאפילה המוסרית, שנתגלו בכל מקום, אשר שם הושמעה קריאה מלחמתית נגד היהודים. הכרחי להעלות את רמת החיים של העם, כדי לשחררו מן הניצול, שבעליו העיקריים בפלכים המערביים והדרום-מערביים — ורק בפלכים אלה — הם היהודים. באותה המידה הכרחי להעלות את השכלת העם, כדי לגדרו בפני השפעתן של שמורות שוא והסתה מטורפת ופושעת. וכן הכרחי לחוק ולבסס את שלטון החוק, השווה לכל נפש, חוק רחב, הומאני, כדי להתחיר לעם יחס של כבוד לאדם ולמשפט.

במתחו ביקורת חריפה על חוקי איגנאטיב, „התקנות לפי שעה“, מ־3 במאי 1882 אומר ארסנייב, כי חוקים אלה לא זו בלבד שאינם מצעידים את שאלת היהודים לקראת פתרונה, אלא יתר על כן, מסבכים אותה עוד יותר. לכן סבור הוא, כי „את האמצעים הרדיקליים לריפוי יש לחפש לא בהגברת הלחץ, המעיק על היהודים, אלא בהטבת ההווי הכללי של העם הרוסי ובהגנתו מפני הניצול, ויחיו המצילים אשר יהיו — יהודים, או שאינם יהודים. וזאת לדעת: היהודים חזקים לא בכוחם הם, אלא במצבה הירוד ובבורותה של החברה הסובבת אותם. אין להסכים לכך, שמיליונים אחדים של אזרחים ימשיכו להיות תמיד, כמו על חבית של אבק שרפה, שכן צבירת חמרי נפץ מסכנת לא רק את דרי הבית המוקף בהם, אלא גם את כל שאר השכנים. שלילת זכויות משפיעה לרעה לא רק על אלה, שכנגדם היא מכוונת. אלא גם על אלה, שמהם היא יוצאת. הדרך של לחץ הופכת, איפוא, את שאלת היהודים למקור של קשיים לא רק ליהודים עצמם, אלא גם לממשלה, לחברה, לעם“.

ניתן לומר, כי אופן הדיון של ארסנייב בשאלת היהודים נראה אובייקטיבי, והטון — שקט למדי, ללא סימנים של איבה נסתרת ומשפטים קדומים, אף על פי כן, הבנת המצב לעמקו ולאמיתו אין כאן. ההנחה המוקדמת בדבר ה„אכספלאטציה“ היהודית, זו הגירסה הרשמית של הממשלה, שלה נתפסו רוב הסופרים והעסקנים הליברליים, מהווה גם הבסיס העיקרי לדיוניו של ארסנייב בשאלה זו. הוא מקבל את ההנחה הזאת מראש, ללא הסתייגות וללא גישה ביקורתית כלשהי. וכשנתקל אחר כך בתופעות ובעובדות, המפריכות את ההנחה מעיקרה, מסתפק הוא רק בהעמדת שאלה, אבל אין הוא מסיק את המסקנות המתבקשות מכך, כלומר, אינו מסתלק מן ההנחה הכוזבת. כך, למשל, הוא שואל:

K. K. Арсеньевъ, За четверть вѣка, Петроградъ 1915, стр. 71—73, 124—131.

Щитъ, Литературный сборникъ подъ редакціей Л. Андреева, М. Горькаго и О. Сологуба. Изданіе 2-ое, Москва 1916.

„מעניין היה לדעת, מדוע דוקא התרכזה התנועה האנטי-יהודית כמעט אך ורק בחלק הדרומי-המערבי של רוסיה ופסחה על מצודות יהודיות, כגון, וילנה, קובנה, דינבורג (דבינסק)“

אמנם, את השאלה הציג ארסנייב, אבל תשובה עליה לא השיב, כי כזאת לא היתה בפיו. אכן, רצינית היא השאלה: ממה נפשך, אם הכלל הוא „מרבית יהודים — מרבית גיצול“, הרי דוקא בערים אלה, שהסופר קורא להן „מצודות יהודיות“, צריכות היו לפרוץ פרעות ביתר שאת, מאשר בדרום רוסיה, ואף על פי כן לא היו שם פוגרומים. בכל זאת לא הניעה עובדה זו את ארסנייב ואת שאר סופרים ליברלים להסתלק מתורת ה„אכספלוואטציה“ בשאלת היהודים. טעותם היסודית של סופרים אלה היתה בזה, שהם ראו בגורם הכלכלי את הסיבה העיקרית לאנטישמיות. הם התעלמו כמעט לגמרי משאר הגורמים, כגון: הפוליטי, ההיסטורי-לאומי, הפסיכולוגי ועוד. אמנם, לגבי ארסנייב אין לומר, שהתעלם לחלוטין מן הגורמים האלה, אך הוא נגע בהם רק בריפרוף, בלי להתעכב עליהם כראוי, וכך הוא אומר:

„העובדה, שהפוגרומים פורצים ומתפשטים בקלות כזאת, תלויה בחלקה, ללא ספק, בכך, שהאדם הרוסי רגיל לראות ביהודי איש זר, שהוא רק נסבל ברוסיה. אולי אפשר, דרך אגב, להסביר בזאת את העובדה, המזוהה מן המבט הראשון, כי בייקאטריןסלאב, כמו בקרים, מילאו תפקיד רב בין הפורעים דוקא הפועלים ה„וליקורוסים“ שלא מתושבי המקום, אשר באופן ישיר לא חשו על עצמם את לחץ הגיצול היהודי. כלום היו אלה בחפץ לב כזה מרימים יד על היתרדים, אילו היו רגילים לראותם, כמו את עצמם, כנתינים של הצאר הרוסי וכתושבים חפשיים על אדמת רוסיה? אמנם, באי-האהדה של העם הרוסי אל היהודים ממלא תפקיד מסויים גם היסוד הדתי; אבל זהו רק אחד התנאים, שהשאר עושים אותו למורכב יותר. שינוי הפוליטיקה לגבי היהודים היה משנה, במקדם או במאוחר, גם את מהותה של השקפת העם לגביהם. אולם להשתנות צריך לא רק מצבם החיצוני של היהודים; הם עצמם חייבים להשתנות ולהשליך מעליהם את כל זה, אשר מעורר, ובמידה מסוימת גם בצדק, את אי-האהדה כלפיהם.“

את השאלה היהודית — מוסיף ארסנייב — אי-אפשר לפתור על ידי גירושם הכולל של היהודים, שהרי אין אמצעי כזה ניתן לביצוע. הזמן הנוכחי אינו מאפשר פתרונות קיצוניים כגון זה. אין הממשלה הרוסית במאה ה-19 יכולה לעשות ביהודים, מה שעשתה, למשל, צרפת במאה ה-17 בהוגנוטים (הכוונה ליציאה ההמונית של ההוגנוטים מצרפת, לאחר ביטול פקודת נאנט ב-1685 — המעתיק). אכן, לא חזה האיש ארסנייב מראש, כי מה שלא ניתן היה לביצוע, לפי דעתו, בסוף המאה ה-19, ייראה כממשי ובר-ביצוע במחצית הראשונה של המאה ה-20. אין, כמובן, לייחס לארסנייב דעה, המסכימה מבחינה עקרונית לפתרון שאלת היהודים על ידי גירוש כולל או שחיטה טוטלית. דבריו על אי-אפשרות של ביצוע „פתרונות קיצוניים“ לא נאמרו אלא בדרך ריטורית, שכן בדברו על צורך האמנ-סיפציה היהודית מנקודת השקפה תועלתנית לרוסיה, התכוון הסופר, ללא ספק, לטובתם של היהודים. הוא אף הדגיש, כי ביטול חוקי ההפליה ומתן שוויון זכויות ליהודים הכרחיים כמעשה צדק לגביהם.²⁴

²⁴ לדעותיו הליברליות בשאלת היהודי שנשאר ארסנייב נאמן גם אחר כך. בימי מלחמת העולם הראשונה, כשגברו רדיפות היהודים עם גזירת גירושם מאזורי החזית, השמיע

ארסנייב נתן דעתו, בין השאר, גם על בעיית ההגירה היהודית ועל הציונות. אולם הוא לא ראה פתרון בהגירה המונית של יהודי רוסיה אל ארצות שמעבר לים, שכן סבור היה, כי במידה שתגדל ההגירה ותתרחב, בה במידה תגבר גם התנגדותם אליה מצד העמים של ארצות הכניסה. התנגדות להגירה יהודית המונית — אומר הוא — תבוא גם מצד תורכיה, „אילו היתה פלשתינה הופכת לארץ היעודה למהגרים יהודים בהתאם לחלומם של אידיאליסטים ספורים“.²⁵

בסכמנו את דעותיו והשקפותיו של קונסטנטין ארסנייב בשאלת היהודים ניתן לומר, כי אף ליברל כן וגאמן כמוהו, שביקש לדון בענין באופן אובייקטיבי, לא השכיל להשתחרר ממשפטים קדומים לגבי היהודים וקיבל את הגירסה הרשמית של ה„אכספלוואטציה“ היהודית, שלה נתפסו רוב הליברלים בני זמנו. הוא אף מצא „הצדקה מסויימת“ לאיבת העם הרוסי כלפי היהודים. לבעיה הלאומית היהודית גילה הוא חוסר הבנה מוחלט, ואת פתרון שאלת היהודים ראה בפיוורם בכל רחבי רוסיה, על ידי ביטול תחום המושב. הוא הדגיש, כי מן ההכרח הוא להוציא את היהודים מהתבדלותם הלאומית, המזיקה לאוכלוסיה הכללית ומביאה אסונות ליהודים עצמם. לכן על היהודים להפוך לרוסים בני דת משה ולהתמזג עם העם הרוסי.

4. בורים צ'יצ'רין על מוחות היהדות

לסיים סקירתנו נביא את דעותיו והשקפותיו על היהדות ומהותה של סופר ומלומד רוסי מסוגם של „חסיד אומות העולם“ — הפילוסוף והחכם המשפטים ותורת המדינה, פרופסור באוניברסיטת מוסקבה, בוריס צ'יצ'רין (1828—1904). לפי השקפותיו הפוליטיות, לא נמנה, אמנם, עם מחנה הליברלים, אבל היה אדם בעל שאר רוח ודעות הומאניות. ביחסו אל היהודים גילה הבנה וגישה מעמיקה הרבה יותר מן הליברלים המובהקים. צ'יצ'רין פירסם מספר מאמרים מיוחדים בשאלת היהודים וגם נגע בשאלה זו בכתביו המדעיים הכלליים. הוא דן בענין היהודים בעיקר מבחינה מדינית כללית, אך גם מנקודת השקפה נוצרית-דתית. במיוחד הדגיש את הערכים של חופש המצפון ואהבת הבריות.

בגישתו ליהדות היה קרוב מאוד לידיד ישראל הידוע ולאדמיר סולוביוב, ובאחד ממכתביו אליו גילה דעתו על העם היהודי ועל מצבו ברוסיה.²⁶ הוה תוכן המכתב:

„לפי הכרתי הפנימית, אין עם בעולם, שלו חייבת האנושות הכרת טובה במידה כזו, כמו ליהודים. די לומר, כי מקרב היהדות יצאה הנצרות, שחוללה מהפכה בהיסטוריה העולמית. תהא דעתנו בשאלות דתיות כאשר תהיה, מכל מקום, אין להטיל ספק בכך, כי הספר, המשמש מזון-יוםם הרחמי של מיליונים רבים בבני אדם, הנמנים עם פאר האנושות, — התנ"ך, ממוצא יהודי הוא. מאת היונים קיבלנו השכלה חילונית, אבל היונים בעלמו; ואילו היהודים, למרות הרדיפות, שכמוהו לא נשמע, ועל אף פיוורם על פני כל הארץ, שמרו הם על לאומיותם, שלא

ארסנייב קולו להגנתם. הוא השתתף בקובץ „Историческое обозрение еврейского вопроса“ שמוצא ב־1915 בידי הסופרים: מקסים גורקי, ליאנוניד אנדרייאב, פיודור סולוגוב. קובץ זה מוקדש כולו לתמיכה במחן שוויץ וכיות ליהודים. את מאמרו הכתיר ארסנייב בשם לטיני „חשוב על הסוף“!

²⁵ הדברים נכתבו בחקופת חייבת ציון.

²⁶ Божество 1900 № 79.

נפגעה, ועל אמצעותם. בזאת רואה אנכי ערובה ליעודם הגדול. וכן סבור אני, כי המדינה חייבת לתת מגן וחסות לכל נתיניה, שההשגחה העליונה העמידתם ברשותה. ואשר לבחינה המעשית, יכול אני למסור מנסיוני אני: במשך עשרים שנה ניהלתי שתי אחוזות — אחת בפלך טאמבוב, מקום שם לא נמצא אף יהודי אחד, והשניה בפלך פולטאבה, שכולו מלא יהודים. והנה באחוזת השניה אמירים הם והאיכרים הרבה יותר, מאשר בראשונה (שאינן בסביבתה יהודים — המעתיק) וגם הפרדטה מצויה אצלם, ואף כי האיכרים באחוזת שבפלך טאמבוב נבונים יותר, חרצים יותר וגם התנאים שם טובים יותר. בכלל רואה אני בצער רב, כי רבים מבני מולדתי קבעו עמדה בשאלה זו לא מנקודת ההשקפה הנוצרית של אהבת הזולת, כי אם מנקודת השקפה מובהקת של עובדי אלילים, ואף של ברברים. התנועה האנטישמית היא החרפה של זמננו. מחיר יקר הייתי נותן, כדי לשטוף מעל מולדתי את הכתם הזה.

ביתר הרחבה מפתח צ'יצ'רין דעתו ומביע השקפתו על היהדות ועל מצב היהדות ברוסיה בתשובתו היסודית על שורה של מאמרים באותה השאלה, שנתפרסמו בשנת 1897 ב"דבר", "מכתבים גלויים" בעתון הלאומי "קובלדאניץ". בעל המאמרים הוא ניקולאי רננקאמפף (1832—1899), אדם בעל השקפות שמרניות, ואף הוא חכם תורת המשפטים ופובליציסטן. להלן תמצית טענותיו של רננקאמפף נגד מתן זכויות ליהודים, טענות שאותן סותר צ'יצ'רין.

את דעותיו על מזהות היהדות הביע צ'יצ'רין עוד קודם לכן, בספריו הכלליים בתורת המדינה. כנגד דעותיו אלה יוצא רננקאמפף בקטו תכסים פולמוסי מחושב. הוא מקבל, כביכול, את דעת יריבו מבחינה עקרונית, אבל אין הוא רואה אפשרות מעשית לביצועה, מפאת השתלשלותם של גורמים היסטוריים מסוימים, הקשורים ביישובם של היהודים ברוסיה. אף על פי כן מניח הוא אפשרות לביצוע הדרגתי של דרישות צ'יצ'רין, בהמשך הזמן; אולם כתנאי הכרחי לכך דורש הוא שורה של אמצעים מקדמים, לשם הכנת השינוי במצב היהודים.

רננקאמפף מתקדם נגד דעתו של צ'יצ'רין, האומר שהאנושות קיבלה את מורשתה המוסרית מאת היהודים, ושעל כך חייבת היא לאומה היהודית הכרת טובה נצחית. ועוד טוען רננקאמפף, כי אין לזהות את עם ישראל העתיק מאזן כנען עם "היהדות הקוסמופוליטית" של זמננו (אגב, ביטוי מאד "מחדדני" ואקסטרמלי גם ברוסיה החדשה — המעתיק); שכן ביניהם קיים הבדל כזה, כפי ההבדל שבין היונים של היום לבין היונים בני דורו של אפלטון, אריסטוטלס ופריקלס. ועוד טענות מטענות שונות משמיע רננקאמפף, ועל כל אלה משיב לו צ'יצ'רין באגירת התשובה שלו, רבת הכמות והתוכן.²⁷

השוואת היהודים עם היונים של היום אינה עשויה לעמוד בפני ביקורת,

²⁷ Б. Чичеринъ, Изъ письма къ Н. К. Ренненкампу. Сборникъ "Помощь евреямъ пострадавшимъ отъ неурожая, С.-Петербургъ 1901, стр. 56—62.

מאמרו זה של צ'יצ'רין הופיע ב־1897. אחר כך הוכנס לקובץ "פומושץ" (עזרה), שיצא לפי יומתם של קבוצת סופרים רוסיים ב־1901. ביניהם היו מקסים גורקי, בוריס צ'יצ'רין ועוד. בהקדמת המערכת לקובץ נאמר, בין השאר, כי קבוצת סופרים רוסיים־נוצרים יזמו את הוצאתו, כדי לעזור, ולו אף במשועז, לקהלים בפלכים הדרומיים, שסבלו מן הבצורות. הרעב המזלזל, הואיל ומן הסיוד הממשלתי והמוניציפלי נפלו בחלקם של היהודים רק פירוורים. אולם לא לעזרה חמירת בלבד התכוונו היוזמים, אלא בעיקר לעזרה מוסרית. ההכונה היא לא רק

אומר צ'יצ'רין. יכו להיה. אולי, להיו תמקום להשוואה כזאת, אילו שמרו היונים על דתם העתיקה היו מוסיפים להשתחוות לזבס האולימפי ולפאלאס־אתונה. אך לאמיתו של דבר אין אף קו אחד של דמיון, מבחינה כלשהי, בין היונים של זמננו לבין אבותיהם הקדמונים. לעומת זאת שמרו היהודים שמירה מעולה על קרשי עמם, שהורישו להם אבות־אבותיהם, מורשה שהיתה מקדמת־דגא ציפור נפשם של האומה הישראלית. למען קדשים אלה סבלו הם במשך אלפי שנים מרדיפות שונות ונגישות; קדשים אלה שימשו ליהודים קשר רוחני עליין, כשנתפזרו על פני כל הארץ. בזה גם נעוצה הסיבה לפרישתם המתמדת משאר העמים.

צ'יצ'רין סותר גם את טענתו של רננקאמפף, שליהודים אבדו זה מכבר „לוחות הברית הטהורים של משה" בדרך פיזורם ונדחיהם במשך אלפיים שנה. וכי זה מכבר „נעלמה אותה היהדות, שהולידה את הנצרות". צ'יצ'רין אומר, כי היהדות התיסטורית לא זו בלבד שלא נעלמה, אלא אף מוסיפה להשפיע ולהאציל מרוחה ומתרבותה על העמים הנוצריים גם כיום. „קדשיהם של היהודים — אומר הוא — גם קדשינו הם, ואנחנו שאבים מאותו המקור. לכאורה לא היו צריכים, איפוא, הנוצרים להתכבד ליהודים, השומרים על קדשיהם־קדשינו; אולם ההפך מזה היא המציאות. למשל, אף פעם לא רדפנו את המוסלמים; לא הגבלנו זכויותיהם, אנו מרשים להם להתיישב בכל מקום, שהוא רצוי להם ולעשות מה שהם חפצים. ואילו לגבי היהודים, — אני תורר ואומר — שמהם קיבלנו כל מורשתנו המוסרית, — לגביהם אנו נהגים פוליטיקה אחרת לגמרי. אולם כיצד להסביר זאת?" וכאן מפתח צ'יצ'רין תיאוריה להסבר סיבתה של שנאת ישראל בהשתל־שלוחה התיסטורית, הסבר הנראה לנו כמקורי למדי, מכל מקום, בפי מלומד נוצרי. הוא מסתייע בזה בתורתו של דארווין, האומר כי המלחמה על הקיום תמיד קשה יותר ואכזרית יותר דוקא בין סוגים ומינים, הקרובים ביניהם יותר. ואם לגבי העולם הפיסי הביולוגי יש לקבל דעתו זו של דארווין בהסתייגות, — כך סבור צ'יצ'רין — הרי בעולם האנושי, ביחסים בין בני אדם, מתאמת דעה זו במלואה. מכאן רדיפות היהודים מצד העמים הנוצריים במשך דורות, דבר שעדיין קיים ברוסיה, אמנם, אי־אפשר שלא להדחות בכך, כי תופעה זו מגלה תכונת של הטבע האנושי, שאינה נעלה ביותר, והיא נמצאת בסתירה משוערת לרוח הנצרות.

בעוד אשר בוריס צ'יצ'רין (כמו ולאדימיר סולוביוב) רוחש ליהדות כבוד הערצה דוקא מנקודת השקפה נוצרית, מסביר רננקאמפף את האיבה ליהודים מתוך אותה ההשקפה. הוא מסתמך בזה על הקיסרית יליזאבתה בת פיוטר הגדול (עלתה על כס המלוכה ב־1741), שלא נתנה ליהודים להכנס לארצה, באשר ראתה בהם „אויבי ישו המשיח". על הסתמכותו זו של רננקאמפף מגיב צ'יצ'רין בזה הלשון: „האדם ביהירותו מדמה עצמו כנוקם נקמת האלהים, אך עם זאת שוכחים כי המשיח עצמו בחייתו תלוי על גבי הצלב סלח לכל האויבים, ואת המצוה הזאת הנחיל לכל המאמינים בו". וכן שוכחים — ממשיך צ'יצ'רין — שהשליח אל עובדי האלילים התגאה ביהדותו וקרא לעמים, שקיבלו ממנו את תורת הנצרות, שלא יתנשאו על פני היהודים, שהרי כך אומר פאולוס השליח: „אל תתפאר על הענפים,

ליהודים שבמושבות התקלאיות, אלא גם לבעלי המלאכה, לסוחרים הנוצריים, — לכל אלה, שפרנסתם קשורה בעבודת האיכר (שם. הקדמה ע"ע V—VI).

הקובץ יצא אחר כך עם מילואים במהדורה שניה בשנת 1903, אחר יפרעות קשינוב, במטרה לעורר את יהודי רוסיה.

ואם תתפאר, — דע שאתה לא תשא את השורש, כי אם השורש נושא אותך²⁷ (אל הרמזים י"א, 18).

„פאולוס ראה, איפוא, ביהודים את שורש הנצרות. שורש שלא נעקר לנצח, אלא מיועד הוא למלוא חיים חדשים לטובת האנושות כולה“. על כן לא יבין צ'יצ'רין, היאך מסוגל נוצרי מאמין לחשוב, שאין כל דבר משותף בין היהודים של זמננו לבין היהודים הקדמונים. נהפוך הוא: הפלא של קיום העם היהודי עד תכונותיו המיוחדות ועל מורשתו הרוחנית, למרות כל הרדיפות והפוגרונות, שעברו ובאו עליו במשך גלותו הארוכה והמרה, — הפלא הזה נראה גם בעיני הבלתי מאמין כסימן לאיזה יעוד עליון של העם הזה בעתיד.

בזה סותר צ'יצ'רין את חפיסתו העקרונית של רננקאמפף לגבי מהות היהדות. אולם עוד טענה „מעשית“ בפי בריהפלוגתא שלו, כלומר, שמבחינה פוליטית אי אפשר להקנות שיון זכויות ליהודים בבת אחת. אלא צריך לעשות זאת בהדרגה, במשך זמן ארוך למדי. על כך עונה לו צ'יצ'רין בדברים הגיוניים ושנונים דלקמן:

„הגבלת זכויות אינה, בעצם, אלא מעין עונש; אבל אם באתי לכלל הכרה, כי אין על מה לענוש אדם, מה הצורך כאן בהדרגתיות? — נחאר לעצמנו, שאת הכופרים נהוג אצלנו לשרוף על המוקד. והנה מגיעה הממשלה לכלל הכרה, שאמצעי זה נגד הכופרים פשע משוער הוא כלפי האנושות. אולם בשים לב לכללי הפוליטיקה אין הממשלה מוצאת אפשרות לבטל את העונש הזה אלא בהדרגה. על כן בשלב הראשון של ה„הדרגתיות“, לשם המתקת העונש, מתוונים פשוט לכופרים את הראש, במקום שריפה. אחרי כן, כעבור כמה שנים, מקצצים להם את יד ימין. בשלב הבא יהיה העונש לכופרים — ישיבה בבית הכלא לזמן ארוך פחות או יותר. אחר כך יומתק גם העונש הזה, ויאסרו על הכופרים לצאת ממקום מגוריהם. ולבסוף, כעבור יובל שנים, כבר מרשים להם בפשטות לקיים אמונתם, לפי ראות עיניהם ומצפונם. מה תאמר אתה לחכמה פוליטית שכזאת? אתה, בודאי, תקבל זאת בתור הלצה; אך במה נבדלת הדרגיות כזאת ממה שמציעים ביחס ליהודים? מידות העונש עשויות להיות חמורות יותר או חמורות פחות, אבל עצם השיטה בעינה עומדת. הן לא פשעו היהודים שום פשע פרט לזה, שמחזיקים הם באמונה מסוימת. הלא בכך מכיר החוק שלנו עצמו, שכן במידה שהיהודי מסתלק מדתו, בה במידה נהנת הוא ממלוא הזכויות“.

אולם עוד טענה „ניצחת“ בפי רננקאמפף, טענה הדומה לפי תכנה לזו, שהשמיע, בערך באותו הזמן, הארכי־ריאקציונר קונסטנטין פוביאדונסוב באוני משלחת יק“א²⁸. היהודים, טוען רננקאמפף, בלי מרץ הם, בעלי יומה ורמה תרבותית גבוהה. לכן עלולים הם להיות בניית־חרות מסוכנים ביותר לרוסים. ושוב עונה לו צ'יצ'רין:

„לראשונה שומע אנוכי, כי מרץ, יומה ותרבות, פשעים הם, שעליהם חייב אדם הגבלת זכויות. לכאורה צריך היה להיות להפך, שכן המדינה דקא מעונינת בכך, שתהיה לה אוכלוסיה כזאת“.

²⁷ ראה מכתבו של הפובליציסטן שמואל גרונברג (אחיו של עורך־הדיון הידוע, פרק־ליטו של בייליס, אוסקאר גרונברג) מ־7 באפריל 1898 אל שמעון דובנוב, על בואה של משלחת יק“א מפריס ועל פעולתה בפטרבורג.

102

את מאמרו — מכתבו הגלוי אל רננקאמפף מסיים ציצירין בדברים אלה:
„אמונתנו בעתידו של העם הרוסי לא פגה; חזקה תוחלתנו, כי תורח שמש־האמת
על ארץ רוסייה, תורח בשביל כל העמים, הדריס עליה, בשביל כל האומות והדתות.
אנו שנינו לא נזכה עוד לראות זאת, שהרי זקנים אנחנו; אבל זה בודאי יהיה,
בוא יבוא, ללא ספק“.

הציבוריות היהודית ברוסיה ידעה להעריך את ידידותו הטהורה והנאמנה של
בוריס ציצירין אל העם היהודי, ידידות שאינה תלויה בדבר. כשהוא נפטר ביאנואר
1904, פירסמה העתונות היהודית מאמרי־הספד נלבבים לזכרו של האיש הנעלה
וההומאניסטן הדגול.

של מהפכניות יהודיות

המחברת כסניה זילברברג לבית פאמפילוב נולדה במשפחה רוסית פראבוס לאבית. עוד בימי ילדותה באה במגע עם יהודים. אחר כך נפגשה עם נוער יהודי בתנועה המהפכנית הרוסית הבלתי לגלית בחוגי הסוציאליסטים-הריבולוציונרים. שם הכירה מקרוב את לאָב זילברברג, בן למשפחה יהודית מתבוללת שהתנצרה. שני הצעירים דבקו זה בזה בקשרי אהבה עמוקים והיו למשפחה. אבל לא זמן רב נמשך אושרם: בעלה של כסניה היה גם חבר "האירגון הלוחם" של מפלגת הסורים. הוא נידון למוות, ובשנת 1907 הוצא להורג במצודת פטרופאבלובסק. כסניה נשארה עם בתה הקטנה, עזבה את רוסיה, ומאז מתחילים נדודיה בארצות אירופה, עד שנשתקעה באיטליה. שם נישאה בתה-היחידה לאמיליו סירני (אחיו של אֶנצו ז"ל). שמחה כסניה, שבתה נישאה ליהודי, שכן עצמה דבקה לא רק בבעלה המנוח, אלא גם בעמו, אף כי מבחינה פורמלית שייך היה לכנסיה הפראבוסלאבית, בגלל התנצרותם של הוריו.

תולדות ישראל ותנועת התחייה של העם היהודי, קרובות היו מאוד ללבה. בשנת 1931 מקבלת כסניה, בעזרתם של משה ביילינסון ופנתס רוטנברג, רשיון כניסה לארץ-ישראל. זמן מה היא מהלכת בארץ, כדי לספוג רוחה של ארץ הקודש. עד שלבסוף משתקעת בנען הקבוצה. לפי עצונו של ברל כצנלסון, כאן היא היתה לחברה מחצית יובל שנים עד יומה האחרון. נפטרה בגיל 75 ביום 9 במאי 1957.

י. מ.

ראשול וואדימירובנה (וולפובנה) לוריא נולדה בשנת 1885, בעיר קובנה, במשפחה אמידה-בינונית של סוחרים יהודים. היא למדה בגימנסיה-הבנות הקובנאית, שאת לימודיה בה סיימה בשנת 1901. בסתיו של אותה שנה נסעה שם, לברלין, על מנת לקבל שם השכלה מוסיקלית רצינית, ונכנסה לבית-ספר למוסיקה. במושבת הסטודנטים, הכירה את חבורות המהפכנים. בעיקר של הבונד, והתקרבה אליהן. באביבה של שנת 1902 הבריחה ראשול לרוסיה מזודה עם ספרות בונדאית. לאחר שובה לחץ-לארץ נמשכה במהרה אהדתה למפלגת הסורים (סוציאליסטים-רובולוציונרים). אלה היו ימי העליה הרבה במפלגה זו, שלאחר פעולותיה הטרור-ריסטיות המזהירות הראשונות. ראשל הצטרפה לאירגון חוץ-לארץ של מפלגת הסורים. בסתיו של שנת 1902, לאחר שעברה מברלין לפאריס. באביב 1903 היא נוסעת לרוסיה ואתה מזודה ממולאה ספרות אסורה של מפלגת ס. ר. הפעם לא שיחקה לה השעה. היא נאסרה ונחבשה בכלא של קובנה. ירחים אחדים היתה חבושה בכלא הקובנאי; אביה הצליח להוציאה כערבות, כבלתי-מבוגרת, וראשל שוחררה.

באביב 1904 יצאה שוב לחוץ-לארץ, מתחילה לפאריס ואחר-כך לג'נבה. זמן מה עבדה במדור הפצת הספרות של המפלגה. אחר-כך, בראשיתה של 1905, נתקבלה לאירגון הלוחם.

בתחילת 1905 עבדה במעבדה חימית בדרומה של צרפת. אחר-כך נסעה לרוסיה העבירה על בשרה חומר להכנת פצצה. בשנים הבאות היתה מתגוררת פעם ברוסיה, פעם בחוץ-לארץ, בצרפת; לסירוגין.

ביאנואר 1908 המיתה את עצמה ביריה, בפאריס.

כסניה

אני נודמנתי עם ראשל בימיו הראשונים של פברואר 1905. זה היה פרק הזמן שלאחר מאורעות התשיעי ביאנואר; ז. א. אחר „הראשון בשבת המוצף דם“. ביום זה הוא הלכו בפטרבורג המוני פועלים אל ארמון החורף, על מנת לעמוד לפני אבא-קיסר, אבי העם הרוסי, ולבקש את השתתפותו ביסורי דלותם. התהלכה היתה שקטה; בראשה הלכו נשים, זקנים וילדים; הם נשאו תמונה של הקיסר ודגלים של הכנסיה, שרו „הצילה, אדני“; בכל אלה הדגישו והטעו את כוונות השלום אשר להם. אולם לממשלה לא היו כוונות-שלום כאלה, הקיסר לא בא לפטרבורג, במקומו קידמו את פני המפגינים השלויים פלוגות צבא מזוינות. הומתו למעלה מאלף איש, נפצעו אלפים רבים. ביום זה „הומתה ככה ביריות זאמנה בקיסר“. ביום זה חלה התחלת המהפכה של שנות 1905—1907.

אחר המאורעות של התשיעי ביאנואר החליטו מהפכנים רוסיים רבים, שהתגוררו מסיבות שונות בחוץ-לארץ, לחזור לרוסיה והעמידו את עצמם ברשות המפלגה.

ברביעי בפברואר הומת במוסקבה בידי איואן קאלאיב, חבר אירגונה הלווחם של מפלגת הס. ר., הגנרל-גוברנאטור המוסקבאי הנסיך הגדול סרגיי

אלכסנדרוביץ. פעולה טרוריסטית זו, שגודעה לה תשיבות ממדרגה ראשונה, משכה בכוח מחדש את המהפכנים להשתתף דוקא בפעילות הלחימה של המפלגה. ביניהם היתה גם ראשל.

אנו נודמנו בפאריס. פגישותינו נתקיימו ברובן בביתו של אוף; בו התנהלו כל השיחות ונעשו ההקנות המוקדמות. כאן היתה ראשל אדם קרוב. כבן בית, קשורה בכל לבה אל כל בני המשפחה: אל אוף המכונה בשורות המפלגה „איואן ניקולאייביץ" או פשוט „איואן", אל אשתו „לזובוב גריגורייבנה" — „לזובה" ואל שני הנערים — בניהם. ראשל היתה מרצה בזה, שכעבור זמן מה תיטול אף היא חלק בעבודת האירגון הלוחם. בעודה צעירה מאוד היתה כבר שתקנית וכבושה. שאטאנית, לא גבוהה בקומתה, בעלת שער נהדר, גוף שמן למדי, אבל קלה חריזה בתנועותיה; תמיד היתה לבושה כהלכה ומסורקת יפה.

על הפרק עמדה אז הקמת מעבדה חמימת מחתרית, להכנת חמרי הפצצה. שתהא משמשת לשתי מטרות: (1) להכנת כמות ניכרת של דינמיט וכספית מפצצה, (2) לאימון חבורת טכנאים בשביל העבודה ברוסיה.

הנעד המרכזי של המפלגה, בידד עם בניגוי האירגון הלוחם, בחרו אנשים וחיפשו מקום. שבו יתא נוח להקים מעבדה כזאת.

המקום נבחר: עיירת המרפא וילפראנש, על חוף הים התיכון, לא הרחק מביצה הגורם המכריע בבחירה היה זה, ששם נמצא אקאוריון ואחד העובדים הראשיים בו היה ד"ר זואודסקי, שהציע את עזרתו בקנית כל החמרים הנחוצים לנו.

על חבורה זו נמנו: ביליט, חימאי, מומחה לחמרי הפצצה; ווילדיא, אחיו הצעיר של אוף, חימאי; ראשל לוריא ואנו שנינו — זילברברג ורעיתו — כסניה ולב התפקידים חולקו, בהתאם לדרכונים הבלתי-כשרים שהיו ברשותנו באופן כזה: ביליט, הקשיש מאתנו בהליכה — האדון קאנופקא; אני רעיתו הצעירה; ראשל — המשרתת; וולדיא ולב סתם צעירים, אורחים או קרובי-משפחה. תפקידה של ראשל לא היה קשה, שהרי המשרתת בצרפת אינה דומה כלל לזו שברוסיה. החורלה, אגב, שבחרנו לנו, היתה מבוססת לחלוטין, יען כי עבודתנו דרשה בידוד מחלט, ומשום כך לא יכול איש לראות כי במלאכות הבית בחוליה זו עסקו קמעא קמעא כל דייריה.

חדרה של ראשל — „קאטיה" היה חדר האורחים הקטן, שדלתו פונה לגינת קטנה, גינת-פרחים עם ערוגות סיגליות פארמיות נפלאות ושיח עצום, ממש אילן, של צמירי (הליטורוס). צבעם הסיגלי העב של הסיגליות והצמירי, הירק הרענן, שהלבין קצת מאבק הסיד העולה מן הכביש שלמטה, תכלת השמים והים — הצטרפו לצירוף נפלא של צבעים וניחוחות. בחדרה של ראשל — פסנתר, וגשפכים ממנו לתוך האויר הדרומי הזה צלילי-מוסיקה נפלאים. מי זה יגיד, מי יעלה על דעתו, כי בדיטה שמעל לחדר זה נמצאת מעבדה? וכי סכנת התפוצצות אינה סרה מעלינו אף פעם?

בשעות הערב המאוחרות אנו יוצאות לשוח על שפת-הים וגם זואודסקי אתנו. בידי כולנו, תחת גלימותינו ואדרותינו הרחבות, צנצנות עם פסולת החומצות שעידבנו. חוף הים ריק הוא ודומם. אין איש מסביב, דומיה, לאזנים מגיעה רק איושת הגלים הקלים, העולים על החול ועל אבני-החוף הקטנות. אנו שופכים את החומצות, מריקים צנצנות אחר צנצנות. המים נרתחים בתמחית-זעם ומתלקחים פתאום בהמון להבות בהירות, כחלחלות: אלו הן האצות שהאירו, לכשהרגיון החומצות.

הרקת התומצות הללו היתה בשבילנו משימה קשה, רצינית, שהרי לשפכן בבית, ולו גם לאמבטיה, אסור: הן עלולות לפגום ולקלקל את הצינורות.

והנה מדי לילה בלילה היינו יוצאים לטיולינו המרותקים הללו. שיחקה לנו השעה שבשום איש לא עורר סקרנות או חשדים. במקומות הללו מרובים הם הקייטנים מבני חוץ-לארץ; והם — הבטלנים — מצטיינים בכל מיני מעשים משונים, פרי דמיונם הפנוי, ותושבי המקום התרגלו כבר לכל אלה.

כאן ביקרו אותנו סאוינקוב ואוף. כמו תמיד, היתה נשמת סאוינקוב נמשכת אל החברים, כאן — אלינו. וכמו תמיד היה מכניס אל בינינו הרבה חיים, שפע של רעיונות ורגשות. קשה היה ביקורו האחרון של אוף. נתכנסנו בחדר האוכל הקטן שלנו; לבנו ניבא לנו כי ביקורו זה יביא לנו ידיעות על דבר-מה רציני מאוד. אוף ניצב על-ידי החלון, פניו אל הזוגיות, בעיניו דמעות (אל תשכחו: אוף התבודד וחסר-בוקסור!). נתברר כי בשורותיו של האירגון הלוחם התחולל חרבן. אלה היו המאסרים, הידועים במפלגה בשם „מאסרי מארס“; הם בוצעו בימי 16–17 במארס 1905. נאסרו אז כמעט כל חברי האירגון הלוחם, שנמצאו בפטרבורג; זמן מה לפני כן נספה מאכסימיליאן שוייצר, האירגון הלוחם הכין אז התנקשות בחיי הגנרל טראפוב. מתבורה זו נשאר בחופש רק דורה בריליאנט ברוסיה; סאוינקוב ואוף, שנמצאו לרגלי ענינים דחופים בחוץ-לארץ; חבריו החדשים של האירגון הלוחם: ראשל ושני הוילברברגים — בוילפראנש. הוחלט כי שומה עלינו לחסל את חולית-המעצבה שלנו ולנסוע לרוסיה. משימתנו בוצעה בהצלחה ולא לשוא עבדנו עבודה קשה בשקידה רבה כליכך בארץ דרומית „נוטה חסד“ זו.

על פי התחלטת המפלגה נגשו סאוינקוב ואוף לחידוש האירגון הלוחם ועבודתו. אוף נגש לבחירת חרצן יסודי לאירגון הלוחם, על מנת להכין את ההתנקשות בטרפוב; סאוינקוב וחבריו: מאניה שקולניק, אהרון שפיזמאן, דורה בריליאנט, ראשל לוריא וזוג הוילברברגים מארגנים את ההתנקשות בחיי הגנרל קלייגאלס בקיוב, דורה, ראשל ואני מחוות את חבורת החימאיות. אנו שתינו צריכות להעביר על בשרנו, מצרפת לרוסיה, כמות רבה של חמרים להכנת פצצות. בניצה נקנו שמלות נאות; לאשרנו היתה זו מדה לחצאיות ארוכות עם קפלים עמוקים ולכתפיות רחבות, שתחתן לא היה קשה להסתיר את „השריונים“ שלנו. בשם „שריונים“ היו מכונות בפנינו תצאיות מיוחדות. שאליון היו מהדקות בחוטים כריות מארכות של דינאמיט: הן היו דומות מאוד לשמלות המרופדות בצמר-גפן, הנלבשות כעת ברוסיה.

ובכן הכול מוכן ואנו נפרדים ונוסעים כל אחד לדרכו. ברוסיה תהיה לנו פגישה עם החבר, שיתן לנו דרכונים פנימיים ויראה את המקום, שבו צריכים אנו, הסכנאים, לחכות להזמנה. מקום זה שימשו לשתינו הלימאנים, האנדרייאבי והחאדרייבאבי, הסמוכים לאודסה. רק פעם אחת נפגשתי עם ראשל, שומה והיא עלינו לקיים סדירות מתרחתית חמורה. בסוף הקיץ נעשה לא נוח להשאר בלימאנים, שהרי עונת הריפוי נסתיימה. אני נצטריתי לנסוע לפיאודוסיה; לאן נסעה קאסיה אינני זוכרת.

בפיאודוסיה שכרתי חדר בחוליה לא גדולה מחוץ לעיר, אצל אשת חביבה, משכילה, באה בימים, פסנתרנית טובה. הריוני התקרב לקצו, עתידה הייתי לצאת לחוץ-לארץ, וראשל צריכה היתה לקחת אליה את כל מטעני המחזרת, „המפציץ“.

קשים היו לנו החדשים הקדומים של בידוד מלא, שהיה נפסק רק לעתים רחוקות בביקורים קצרים של חברים, — שמחנו איפוא עתה לזה שיכולות אנו להיות זמך מה יתר, חדר סמוך לחדר, ושוב פעם — פסנתר, כלי־קונצ'רטום נהדר של בעלת־הבית, וראשל מקדישה שוב שעות רבות למוסיקה. בעלת־הבית חרשה היא (הלא גם בטהובן חרש היה!) ; כדי להאזין לגנינתה של ראשל היא מתישבת על הרצפה, תחת הפסנתר, ואחר־כך הן משוחחות על התכונות המיוחדות של ביצער יצירה מוסיקלית זו או אחרת בידי כל אחת מהן. לעתים קרובות יושבות אנו שלשתנו אל השולחן, תופרות וסורגות כל מיני דברים קטנים בשביל העולל העתיד לבוא. ראשל היתה בימים האלה יותר שקטה ויותר רעננה מן הרגיל, כאילו נתחממה ונמס בקרבת קרח הבדידות וההסתגרות.

חיי שלזה אלה נמשכו זמן לא רב. ביום 17 לאוקטובר פורסם מנשר של הקיסר, שהעניק לארצו את הדומה הממלכתית. מנשר זה הובן באופנים שונים: החוגים המהפכניים, ובכלל השמאליים, ראו בו ויתור לדרישותיהם, ואילו הימניים ואנשי המאות השחורות — מתנחלים מאת הקיסר. הזרמים האלה מוכרחים היו להתנגש; התחוללו מהומות־דמים ופעולות־דיכוי, שנסתיימו בפרעות ביהודים ובאינטליגנטים. מאורעות־דמים כאלה התחוללו גם בפאודרסיה. החורלה עומדת מחוץ לעיר, אבל הפוגרום מתקרב יותר ויותר. אני וראשל שרויות בדאגה בשל הסכנה החדשה: אם יגיע הפוגרום עד הנה, אם תהיינה גם כאן הצעות ושרפות, הרי תתחולל פה התפוצצות איומה, שבה יאבדו כל מי שימצא אותה שעה בבית או בסמוך לו. לאשרנו אמרה לי המבשרת, רוסית כפרית, באופן פשוט: „ארוי חפציר, גברתי, ואוליכך לכפר, אל אחי. את מעוברת, במהרה תכרעי ללדת, יבואו הפורעים, ואילו העולל הרך במה הוא אשם?“ ראשל נסעה, כמובן, אף היא אתי. וגם המזודות, המזודות הכבדות עד אין לשער, אתנו, כעבור יומים או שלושה תזרנו. חיות קשות גרמו לה לראשל הסיפורים על הפרעות הללו; למרות כל התבוללותה הרי לא יכלה, כמובן, שלא להרגיש בקשר שהיא קשורה ליהודים. התנועה המהפכנית ברוסיה הלכה וגדלה. פרצה שכיתת מסילות־הברזל. אני צריכה הייתי לצאת מן המקום; ראשל, עם מטענה הכפול, נשארה בפאודרסיה. איני זוכרת כמה ימים נשארה עתה לבדה.

מענה הוא קיום הבטלה בדירה זו, במחסן־הדינאמיט, מתוך ציפיה ל„פעולה“, ז. א. לעת שבה יכינו החברים את כל הדרוש והטכנאי לא יהא צריך אלא לעשות את הפצצת ולמסרה. הענין נסתבך בזה, שלאחר פירסום המנשר סבורים היו רבים, כי פתוחות לפניהם דרכים לבניה של שלום וכי המפלגה תוכל לעלות על נתיבה יותר רחבה. לאחר ויכוחים ושעות־התנגדות החליט הועד המרכזי להפסיק לזמן מה את הטרור, אך לשמור ולקיים את האירגון הלוחם „כשהוא מזויר“, הלוחמים חשבו מצב כזה לחסרי־עם, אבל קיבלו עליהם את מרותו של הועד. אחדים מהם עברו לפי שעה לתנועת ההמונים. ראשל החליטה להמתין עד לחזירתם לטרור, ואמנם בתחילת שנת 1906 נתקבלה בוועידת המפלגה החלטה להמשיך בפעולה הטרוריסטית. לכנס שוב את האירגון הלוחם ולהגביר את הטרור המרכזי והמקומי.

הפעולה הראשונה צריכה היתה להיות התנקשות בחיי המיניסטר לעניני פנים דורנבולד בפטרבורג; השניה — התנקשות בחיי הגנרל־גוברנאטור המוסקבאי דובאסוב (על שדיכא את ההתקוממות המוסקבאית בשנת 1905), ושורת התנקשויות אחרות, שערכן אינו רב בליכך. את כל אלה נחזן היה לבצע לפני כינוס הדומה הממלכתית הראשונה.

האירגונים הלוחמים חידשו איפוא את פעילותם. ראשל היא שוב פעם במעבדה (בטאריקי שבפינלאנד). המשמשת לשתי מטרות: סדנה להכנת חמרי נפץ ואלפן לחוגי החברים הטירונים. במעבדה זו קבעו את דירתם שלושה טכניקאים: לב וילברברג, הטכנאי הראשי המדריך; ראשל לוריא ואלכסנדרה סאבוטסיאנובה. החברים האחרים היו באים לעיר זו, במידה שהיו נחוצים לכך: מי ללמוד את המלאכה ומי לקבל את הפצצות. ראשל השתעממה, מתוך געגועים וקוצר-רוח, בתפקיד הצפיה שלה. והנה הזדמנה למוסקבה. להכין פצצות להמתת דובאסוב. היא הכינה את כל הדרוש וביום המחרת צריכה היתה כבר לנסוע. אך נתקבל מברק מאת אוף, שדרש טכנאי אחר. ראשל הגיעה ממש ליאוש. סאשה, שאהבה אותה אהבה רבה, השתתפה בצעדה הרגיעתה. התעצתה אתה יחד ביסוריה.

האירגון שהוקם מחדש עבד כולו שכם אחד ובמרץ. אבל אף אחת הותתלות לא הצליחה: כפי שנודע אחר-כך הוכשלו כולן בהלשונותיו של אוף. המרץ של סאוינקוב המדריך ושל החברים הלוחמים נתקל ונפגע בערנותו של אוף הפרוב-קאטור. בינתיים הגיע המועד, שנקבע מטעם המפלגה, לקצו. הקייטנה בטאריקי חוסלה ודייריה עברו לעבודה אחרת.

במאי 1906 מילא ועדה המרכזי של המפלגה את ידי סאוינקוב לארגן את הריגת מפקדו הראשי של צי הים השחור, האדמירל צ'ות'ובין, בעד דיכוי המרד של צי הים השחור. ראשל נסעה אתו בתור טכנאית; שוב פעם יש לה מזודות, שבהן מונח כל הדרוש להכנת פצצות. אבל סאוינקוב וחבריו נמסרו לרשות על-ידי אוף והמשטרה התחזקה אחריהם מרגע בראם לסבאסטופול. ביום 14 למאי נערכה בעיר זו תהלוכת-פאר גדולה של הצבא. הם באו לשם כדי להכיר את המקום, מבלי לדעת כי חברת הטרויסטים המקומית החליטה להמית ביום זה את המפקד ניאָפּלוֹיאָב. לשם כך הגיעו לעיר המלח פרולוב והנער מאקארוב בן השש-עשרה, שניהם מזוינים בפצצות ובאקדוחים. על התנקשות זו לא היה ידוע כלום למשטרה הסבאסטופולית ואף לא לסאוינקוב. זו היתה החלטת הועד המקומי, שלא ידע כלום על תכניותיו של האירגון הלוחם. וכן לא ידעו אף הועד המרכזי והאירגון הלוחם דבר על ההתנקשות.

הפצצות הוטלו, נהרגו ששה אנשים מן הקהל, שוטר ואחד המתנקשים; 37 אנשים נפצעו. מאקארוב ואנשי האירגון הלוחם, וסאוינקוב בכללם, נאסרו. ראשל אחרה ביום זה באקראי לבוא העירה, ואף לא היה בה כל צורך בנזכחותה כאן, שהרי מלאכת הריגול לא נכללה בחובות המוטלות עליה. ראשל לא נאסרה והיא חזרה לפטרבורג. נפגשנו במקום שקבענו לנו מראש. היא היתה מוזעזעת כולה ממאסר סאוינקוב והחברים, מחמתת האנשים שנודמנו לאותו מקום באקראי; הממה זו לא נתקבלה על דעתה והיא לא יכלה לסלחה מהלכות היינו ברתוב שעל חוף הניאָב. שקעה החמה הבהירה עוד, הקיצית. ראשל התאוננה, כי אינה יכולה להיות יותר חיים אלה, חיי רציחה ומות. היא רצתה למות בעצמה, כשם שרצתה בכך דודה, לאחר שהמיתה את פּלֶאָוֶא. אני אמרתי לה: „ראשל, חדלי מזה, נחץ עוד להאבק ולחיות. הביטי: החמה עולה מאירה, וכל זמן שהחמה מאירה — יש חיים, ותהיה עוד גם שמחה!“ ראשל ענתה: „ואני מגיפה את התריסים, מורידה ומהדקת את הוילונות בחלונות, לבל תחדור אלי קרן-שמש אחת.“

סאוינקוב ושלשת חבריו הלוחמים כלואים בבית-הסוהר הצבאי שבסבס-טופול. פסק-דינו של סאוינקוב יכול להיות רק אחד: עונש-מוות. חבריו של סאוינקוב — קאלאשניקוב, דבניקוב ונאזארוב — נידונו לעבודת-פרך, משלוש עד שבע שנים; מאקארוב, כבלתי-מבוגר, לשתי-עשרה שנות מאסר בכלא הסבסטופולי העירוני, והוא ברח משם ביום 15 ביוני 1907. לב וילברברג מציע לוועד המרכזי לארגן את בריחתם של כל השלושה או של סאוינקוב לבדו.

ביפויריכוח מטעם האירגון הלוחם ומטעם ועדה המרכזי של המפלגה הוא נוסע לסבסטופול. כאן מצא את האדם, המלווה את המשמרות לעמדותיהם במבצר; צעיר ישר ואמיץ-לב. זה היה ואסילי סומיאטיצקי, חבר ועד-המפלגה הסמפרופולי, חייל מתגרב בגדוד-הרגלים החמשים ואחר הליטאי. הנסיון להוציא את סאוינקוב מבית-האסורים נכשל שלוש פעמים. לבסוף, בליל החמישה-עשר ביולי (איוו הזדמנות מזוהה — בינם ההתנקשות הטורוויסטית בפלאווא, שאורגנה על-ידי סאוינקוב) — הצליחה הבריחה. ברחו כל השלושה: סאוינקוב, סומיאטיצקי וזילברברג.

את העת הראשונה הם מבילים בחוץ-לארץ; אחר-כך זילברברג נוסע לפיג-לאנד; במחציתו הראשונה של ספטמבר יצאו גם סאוינקוב וסומיאטיצקי להאלינג-פורס, ששם חיכה להם זילברברג.

אחרי פיוור הדומה הממלכתית (ביולי 1906) החליט הוועד המרכזי לתדש את הסדר. בראש האירגון עמד שוב אזף, ועוזרו הכי קרוב היה סאוינקוב; חימאי ראשי נשאר לב וזילברברג. על ידו עזרו: ראשל לוריא, כסניה וזילברברג וואלנטינה פופובה. ראשל היא איפוא שוב פעם בתוך הפעולות, שתקנית היא, כברשה, שקטה כלפי חוץ. על האירגון הלוחם נמנים אנשים נאמנים, גם מבין החברים הקודמים וגם חדשים. ואף-על-פי-כן אין כל נסיונותיהם מצליחים. מיכאל גוך קבע את המצב הזה כ„שיתוק“ של האירגון הלוחם. לא רק במפלגה אלא אפילו בוועד המרכזי היו נשמעים קולות, שגינו את טכסיסי מאבקיו של האירגון הלוחם. אז העלו סאוינקוב ואזף, באחת מישיבות הוועד המרכזי, את שאלת מהימנותם על הוועד. לאחר שהסבירו את מצב הענינים מסרו מודעה, כי אין הם יכולים ליטול עליהם את האחריות להצלחת ההתנקשות (בסטולפיין); ומבלי לקבל עליהם את האחריות אינם יכולים לעמדם בראש האירגון. משום כך ביקשו לקחת מהם בחזרה את יפוי-הכוח הזה. הוועד המרכזי לא הסכים לשחררם ממשימה זו. הם נכנעו וקיבלו עליהם את מרותה של החלטת הוועד.

הכשלונות שבאו אחר זה העמידו את האירגון הלוחם לפני תבעיה: איך להמשיך הלאה בפעולה? אף לסאוינקוב אין כבר שום ספקות כי האירגון נמצא במצב של „שיתוק מלא“ והוא מגיע לידי מסקנה, כי גם הוא וגם אזף אינם יכולים לנהל את הענינים בהצלחה הקודמת, שכן משפיעה בלי ספק עייפותם על הצלחתו ואי-הצלחתו של הענין. בישיבה הכי קרובה של הוועד המרכזי הסבירו את מצב הענינים והביעו את הדעה, כי באי-הצלחה אשמה השיגרה של מעשה הלחימה, ואילו לשיגרה זו גורמת העייפות של שניהם, של סאוינקוב ושל אזף. סאוינקוב אמר כמו כן כי את הפתרון הדיקלי של בעיית הלחימה הוא רואה בשיכלולים הסכניים, אפס גם הוא וגם אזף אינם יכולים לקבל עליהם בעת הזאת את הדרכת האירגון הלוחם, ותהא צורתה של הדרכה זו איוו שתהיה, שכן מיועדים

הם שניהם עד קצה גבול האפשרות וזקוקים לנופש יסודי. הועד המרכזי החליט לתת דעתו לטענות הללו ולשחרר את סאוינקוב ואף מן המשימות שהוטלו עליהם. טרם שמסרו סאוינקוב ואוף את החלטתם לוועד המרכזי, הודיעו לחברי האירגון הלוחם. לכולם היתה החלטה זו מהלומה קשה, אף כי לא בלתי-צפויה. דעותיהם של החברים נחלקו ואחר-כך, אחר צאתם של סאוינקוב ואוף, נחלק לשלושה חלקים גם האירגון הלוחם עצמו; זאת אומרת, את הטרור הוחלט להמשיך, אבל האירגון הלוחם תקדם לא היה קיים עוד. חבורה אחת שלו נסעה לאודיסה, ששם ניסתה — בלי הצלחה — לארגן התנקשות טרוריסטית בחיי הגנרל קאולפארס. החבורה השנייה, עם זילברברג בראשה, נשארה בפטרבורג, שבה הצליחה לבצע את המתח הגנרל פון-דר-לאוניץ, מדכאן האכזרי של התקוממויות האיכרים. התהנקשות בחיי ניקולאי השני לא הצליחה.

חבורה זו כינתה את עצמה בשם „פלוגה לוחמת מרכזית של מפלגת הסוציאליסטים-רבולוציונרים“. החבורה השלישית, עם סאוינקוב ואוף בראשה, החליטה להסתלק לזמן מה מן העבודה. על חבורה זו נמנתה ראשל לוריא. ביחד עם סאוינקוב ואוף יצאה לחוץ-לארץ.

החיים בדרימה של צרפת, תוך בטלה שלמה, הגעועים לרוסיה, הניתוק מן העבודה המפלגתית ומן החיים שמסביב, חוסר כל התענינות בחיים הללו, כי חזית הטרור וההתפוצצות הסבסטופולית שלא נמחקה, הרעילה וזעזעה עד אין מרפא. כל אלה השפיעו עליה, על ראשל, השפעה הרסנית וקשה ביותר. סאוינקוב נאמן היה עליה ללא כל תנאי, ובכל רגע מוכנה ומוזמנה היתה למסור את חייה לרשותו, להוראותיו, את געגועיה לרוסיה תביעה במלים: „אף-על-פי ש'אנדאראם הוא, הרי מכל מקום רוסי הנהו“. במצבה הנפשי הקשה התמזגו יחד נעימות שתכונה אישית להן וגם לא-אישית; הצטרפותן יחד מדכאה היתה. במידה שהטבע מסביב היה יותר יפה ויותר חגיגי, בה במידה נעשה לה יותר קשה ההבדל שבינו ובין זה של רוסיה מולדתה.

פה היתה אתה סאשה סאואסטיאנובה, ואף-על-פי שקשורות היו זו לזו בקשרי ידידות חזקה ביותר, נתפרדו כאן דרכיהן: סאשה חזרה לרוסיה, אל עבודת הלהימה, ראשל נשארה עם סאוינקוב לצפות לתחית האירגון הלוחם.

...הפלוגה הלוחמת בפטרבורג נתגלתה על-פי הוראותיהם של אוף ושל שני אנשים אחרים, צודיים, זילברברג וסולאטיצקי הועלו לגדרום ביום 16 ביולי 1907, בין חומות המבצר הפטרופאבלובי.

שוב פעם נפגשתי עם ראשל בפאריס. כאן היו גם סאוינקוב ועוד מי-שהוא מן החברים. אלי באה מרוסיה אמו של בעלי עם בתי הפעוטה, שטרם מלאו לה שנתיים. זו היתה התינוקת היחידה בכל חבורתנו, ואת לבב ראשל, כמו את לבות כל החברים, ואולי יותר משל כל החברים, היתה מרנינה ומשמחת פעוטה זו, שלא הכירה ולא תכיר אף פעם את אביה. רגש הוקרה ויראת-הכבוד היה לה אל אמו השכולה של לב זכורתני, איך שפעם יושבות היינו שלשתנו על-יד השולחן ומבלי להוציא מלה מפיה, עם דמעות בעיניה, גנחה ראשל אל כפות-ידיה של חמותי והתחילה מגשקתן...

עוברים ימים, שבועות, חדשים. מצבה הנפשי של ראשל אינו נעשה יותר בהיר או יותר שליו; להיפך — מתגברת בה המשיכה אל חמותי-החיים מגיעים לקצם. לבסוף היא מחליטה לצאת מפאריס ומבטיחה לחברים, כי לא

תשלח יד בנפש. בערב ראש־השנה (1908) באו אליה ידידיה הכי קרובים והביאו לה הרבה, הרבה פרחים; כמעט כולם פרחים לבנים, נפלאים: כל חדרה הקטן נתמלא בהם, ואילו היא עסוקה כבר בהכנות לדרך, באריות המזוזות: הלא כעבור יום תסע!

בראשון ליאנואר הוא יום הולדת בתי. חיכיתי לראשל. בבוקר היה בדעתי ללכת אליה, אבל בתוך ירד שלג כבד ורטוב, היה קר, אויר טחוב; לקחת את התניוקת אתי לא יכולתי, להשאירה בבית לא היה עם מי. ובערך בשעה עשר באו להחיע לי, כי ראשל המיתה את עצמה בידה.

הנהגה אני שוב על־ידה, על־יד גופה. היא מוטלת על מיטתה, לבושה ומסורקת כהלכה, כמו תמיד, שקטה ואדישה; רגליה הקטנות והמתונות משולבות. ירית לרקת: מיתה כהרף־עין.

החדר מלא פרחים, המזוזות מחכות לנסיעה. אל הלוייה בא אביה של ראשל, מה איום הוא מראהו של אב המציא לקבורה את בתו; כמה נורא הוא הדבר לשמוע את התיפוחו הקצרה, המיואשת של גבר!

שמים אפורים, קרים, טחובים. לאזנים מגיעות דברי התפלה: "יהות! יהות!" איז תחינה גדולה, איומה ולוחטת כלולה בה במלה זו!

בשביל ראשל, וכן גם בשביל דורה, היה פירושה של המלה "טרור" קודם כל "קרבן" שמביא טרוריסט, המקריב ברצונו הטוב את חייו. אף היא, כמה כדורה, לא יכלה להשלים עם שפיכת־הדמים; יותר קל היה לה למות מלחיות. היא לא יכלה להמשיך את חייה בטרור, ואילו בלי טרור לא היו כבר חיים עבורה. טרור — ז. א. השתתפותה היא בו ומותה היא תחת מות האויב. היא לא היתה דומה לבאָלה ולשוייצר, שהיו לא רק טרוריסטים־לוחמים, אלא גם מארגנים, עסקנים מפלגתיים מובהקים, שענינים פוליטיים נרחבים להם.

שלוש נשים יהודיות, חברות האירגון הלוחם, — דורה, ראשל ובאָלה, שמו במו ידיהן קץ לחייהן. בחיים נשארה עוד אחת: פאבלה לוינסון, היא נמצאת בפאריס. ואנו קרובות הננו זו לזו וקשורות בקשרים שאין לנתקם. רק אנו שתינו נשארו מכל חברי האירגון הלוחם של מפלגת הסוציאליסטים־רבולוציונרים.

אסתר (טאטיאנה-באָלה) לאפין

הכרתיה בימי היותנו יחד חברות באירגונה הלוחם של מפלגת הסוציאליסטים־רבולוציונרים, בתקופה ההיא שעליה מדובר במסמכים שאני מביאה כאן, — ברשימות החברים, — בקיום כלליים ביותר, מקוה אני לספר על פעילותה זו כעבור זמן מה, עת שאספר על חבריו האחרים של האירגון הלוחם. אחר־כך היינו מזדמנות בפאריס: בהגירה.

מיתתה בלא עת של באלה, שגרמה לעצמה במו ידיה, כרוכה היתה בטעות טרגית. בעת ההיא נפוצו שמועות כי אישם, בסמוך למרכז עצמי, נמצאת אשה פרובוקאטור, סימונם של כמה פרטים בפעולתה ואי־אלה שרטוטים של מראה החיצוני, הדומים לאלה של האשה האלמונית הנאשמת, העירו אצל חברים אחדים, שטרם נרגעו אחר שגילה בורצב את אונף, חשדים נגד באָלה. מבלי לדרוש את תקירת ובדיקת השמועות הללו ומבלי לחכות לכך, קיימה היא בעצמה את פסק־דינה האכזרי והבלתי צודק, בשימה קץ לחייה.

כעבור עת קצרה נתברר, כי היתה אמנם במפלגת הסוציאליסטים המהפכנים (הס"רים) אשה פרובוקאטור: זינאידה ז'וצ'נקו. היא היתה "העוזרת" הכיסודית ומחתרתית של הבולשת הפוליטית הרוסית. במשך חמש עשרה שנים תמימות עסקה בפעילותה הפרשעת וההרסנית. לבסוף נתקבלו הוראות ברורות כי על שורות הס"רים נמנית אשה, השייכת בה בעת גם לבולשת הפוליטית ("האחראנה").

רחל לוריא

שליחי המפלגה נגשו לחקירת הענין. פתרון סופי נפתרה בעיה זו בהשתתפותו של ולאדימיר בורצב.

לי נודמן להפגש עם ז'וצ'נקו במוסקבה, לרגלי עניני מחתרת סודיים ביותר. הרגשתי כי לאחר כל פגישה אתה מתחיל ריגול אחר הבית, שבו הזמנו, ואחרי ברחובות מוסקבה. הצלחתי למחוק ולטשטש את עקבותי, אבל סרבתי להזדמן עם ז'וצ'נקו, בחשבי כי אין היא בקיאה בענינים האסורים. סרובי עורר תמהון ואירצון בקרב הסוציאליסטים רבולוציונרים המקומיים, שעליהם היתה נאמנה לחלוטין. ככה נעשתה באלה, בעקיפין, לאחד הקרבנות של ז'וצ'אנקו.

נען

דורה בריליאנט

דורה ולאדימירובנה בריליאנט נולדה בשנת 1879 או 1880, במשפחת סוחרים יהודית, בעיר חרסון. שם כילתה את חוק לימודיה בגימנסיה; אחר כך בקורסים למילדות של האוניברסיטה היוריאבית. בשנת 1902 הצטרפה למפלגת הסוציאליסטים רבולוציונרים ועבדה בסניפה הקיובי של מפלגה זו. מחודש מארס 1904 היא חברה באירגון הלוחם ומשתתפת בהכנות להמתת פלאן, אשר לעניני פנים.

מראשיתה של שנת 1905, משנתקבלתי לאירגון הלוחם, עבדתי אתה יחד; שתינו טכניקאיות ועסקנו בייצור דינאמיס ובליסטראות. אבל דוקא מלאכה זו, המיוחדת במינה והמחתרתית ביותר, אשר האדם העוסק בה חי מבודד ומרוחק מחבריו, אינו

מזדמן עם איש מהם אלא אך ורק בשעה שיש הכרח בדבר. גרמה לכך שלהכירה באופן אישי לא הספקתי. ברשות שתינו היתה כמות רבה של דינאמיט, כסף-חי מתפוצץ וכל יתר החמרים הדרושים לייצור פצצות. מובן כי „כושר התנועה" עם מטען כגון דא הוא כמעט מחוץ לגדר האפשרות. ומזדדנו הנאות, אבל כבדות, לא היו מטלטלות ממקום למקום בעת שלפי דרישות העבודה

אסתר לאפ"ן

מוכרחות היינו להתליף את מקום מגורינו. על-פי בעלה היה שם־משפחתה של דורה — צ'ירקובה. את האיש הזה ראיתי הרבה פעמים בפאריס, בין המתגרים. לעתים תכופות, ומתחילה מדי יום ביומו, היה מבקרני במעוני בידוד עם חברים אחרים. כולנו ידענו כי הוא היה בשעתו בעלה של דורה. אבל איש מאתנו לא יכול להבין מהו הדבר, שיכול להיות משותף לדורה ולאישה הזו, שחיצוניותו אינה מושכת את הלב ובכלל אינו מצטיין בכלום. לא נשאר לנו אלא לחשוב, כי גורלה של דורה, חייה ומותה, שזעזעהו ודכאוהו לעד, הם שהטילו עליו את חותמם. סיפורי על דורה מבוסס בחלקו על ידיעות המפלגה, בחלקו על עדויות חברים ומביניהן, בראש וראשונה, על זו של בוריס סאוינקוב, שהיה קרוב לה והכירה יותר מכל האחרים.

לפי סיפורי החברים היתה דורה מעוררת מן הפגישות הראשונות אתה רגשי אהדה בלבנות מכריה, גוצה, צנומה במקצת, בעלת שער שחור ועינים שחורות, גדולות מאוד ועצובות; שתקנית, שולטת ברוחה, צנועה וביישנית; אבל וארגשה בה ברור השלהבת הפנימית היוקדת בקרבה ושורפת אותה, ובלב היה מתעורר הבטחון, כי אפשר להאמין לה עד הסוף ולסמוך עליה בכל. מדי הרחקי בדורה הריני נזכרת בכמה בתורות מהפכניות יהודיות נפלאות מטיפוס דומה לזה שלה, שהיו פעילות ומוכנות ומזומנות להקריב את חייהן.

המעשה הטרויסטי הראשון, שבהכנתו השתתפה דורה, היה — המתת השר לעניינים פלאוג. בעת ההיא התגוררה בפטרבורג, בדירה אחת עם סאוינקוב,

שמילא תפקיד של אנגלי עשיר, בא־כוחה של פירמה מסחרית אנגלית גדולה; יאגור פאזנוב גר אתם כחדרן שלהם והמהפכנית הזקנה פראסקוביז איוואנוב־סקאית־ולושנקו בתור טבח. „הגברת” דורה — רעיתו של אנגלי זה, שלפני כן היתה מזמרת בתיאטרון „בוף” — היתה לובשת שמלות־צבעונין וחובשת לראשה מגבעות מקושטות בנוצות, פרחים וסרטים. את תפקידיהם היו ארבעתם ממלאים באופן מצוין והצליחו לרכוש את אמונם המלא של כל אלה, ששומה עליהם לבוא במגע ומשא אתם. ככה היתה בעלת־הבית, שהשכירה להם דירה מרווחת עשירה זו, נכנסת כפעם בפעם אצל דורה, בעת שסאינקוב איננו בבית, ומפתח אותה שתעזוב את הפריץ האנגלי הזה, היהיר והגאותן, ותעבור למקום אחר; ואפילו הציעה לה כבר מקום כזה. רחמיה נכמרו על דורה; היא שאלה אותה, כמה כסף הפקיד האנגלי שלה בבאנק על שמה; התמרמרה על שאין הוא מגיש לה במתנה עדיים יקר־ערך. דורה היתה מעמידה פנים כי עצותיה נגעו עד לבה; בדמעות בעיניה (היא ידעה למלא את תפקידה הקשה) היתה מבטיחה לה, כי לא בגלל הכסף היא חיה אתו, אלא מאהבתה אותו, אף־על־פי שכמובן אין לדעת אם יקחנה אתו, עד שישוב לארצו.

ברביעי לפברואר של שנת 1905 הומת במוסקבה הנסיך הגדול סרגיי, דודו של הקיסר ניקולאי השני. את המעשה הזה הכינו סאינקוב, קאלאיאב, בוריס מויסייאנקו ודורה בריליאנט. מבצעה של פעולה זו היה איואן קאלאיאב. את הפצצה הכינה דורה. בעת שנעשו ההכנות לפעולה זו דרשה דורה שיתן לה להשתתף בה השתתפות פעילה. על פיתחיו של סאינקוב להסתלק מדרישה זו היתה היא עונת: „לא, אל תדבר כזאת. אני רוצה כך...” אני צריכה למות...” סאינקוב מסר את בקשתה של דורה למועצת החברים. אחד החברים אמר בהיסוס: „דורה היא אדם כזה, שאם תלך, תיטיב לעשות את הדרוש...” למה איפוא להתנגד לכך? אבל...” ובמבוכתו כי רבה נשתתק. ואילו שריצר אמר במנוחה, בבטחה, במפורש, כי דורה היא, לדעתו, האדם המתאים לכך בחלטט ושלם זו בלבד שאין לו כלום נגד השתתפותה בפעולה, אלא מבלי להסס היה שם אפילו בעצמו את הפצצה לידה. בוריס סאינקוב התנגד לכך בתוקף. גם כעת וגם בשנים שלאחר מכן היה הוא מתוּק בדעה, כי נשים מתור לשלוח לבצע פעולות טרוריסטיות רק בעת שהאירגון אינו יכול אחרת, אבל כיון שיש די גברים, הרי הוא „מבקש במפגיע לדחות את הצעתה”. (בדבריו אלה לא היו כלל שום ספקנות או חוסר־אמונה בדורה). על אף לא נתקבלה דעתו של סאינקוב, אבל הוא ויתר לתקיפותו בשאלה זו. ודורה הכינה את הפצצה.

אחר „המאניפסט” באוקטובר 1905 החליטה מפלגת הסוציאליסטים־המהפכנים (ס־ר־ים) להפסיק את הטרור. הכוחות הופנו לעבודה בקרב המוני העם. בתורו זה הכינה מפלגת הס־ר־ים מרידת־המונים מווייגה. הוכנו בשבילה נשק, דינאמיט, פצצות־קליעה, לשם כך הוקמו בפטרבורג שתי סדנאות. אבל החיפושים והמאסרים ההמוניים גרמו לחורבן ממש בשורות המפלגה. באחת הסדנאות הללו נאסרה דורה, כמוה כאיאלה לוחמים אחרים (לא כולם. אלא איאלה מהם) לא ראו חשיבות יתרה בבעיות הפרוגרמה; בדבר־מה אחר, שהיה בשבילה יותר נעלה ויותר חשוב מן הדרישות הפוליטיות והכלכליות, היתה בחורה שקטה, ביישנית זו, שלבה לא ידע פחד. הטרור היה מסמל בעיניה את המהפכה והעולם כולו כלול היה בשבילה באירגון הלוחם.

מכ־י רויט ה. ש. בן־אברהם

נען

קהלות באירופה המזרחית

דב רבין

פרשיות הורדנה

גרודנו — קהילה ראשית ב„ועד מדינת ליטא“

קהילת הורדנה (גרודנו), שהיתה מן העתיקות ביותר בליטא וזמן המיוחסות שבה, הגיעה למעמד חשוב ביותר בקרב קהילות ישראל דהתם בתקופת האוטונומיה הפנימית שלהן, לאחר שנמסרה לידן גביית המסים הממלכתיים מאת היהודים, בשנת 1579. גרודנו היתה ליד בריסק-ליטא ופינסק אחת משלוש הקהילות הראשיות, שהיו את המוסד העליון באירגון של יהודי ליטא — את „ועד מדינת ליטא“, ועוד בשנת 1614 נתברר בפני „גאוני“ (רבני) „ועד ארבע ארצות“ סכסוך, שפרץ בין קהילת הורדנה לבין קהילת טיקטין, בנוגע להגמוניה על הישובים הסמוכים: זאבלודובה, הורדוק וחורושץ — סכסוך, שהיה כרוך בשאלה, לאיזו אינסטאנציה גלילית חייבים ישובים אלה לשלם מסים.¹

קהילת גרודנו היתה ב„ועד מדינת ליטא“ שניה בערכה ובהשפעתה לאחר בריסק. „ראשי-המדינה דק“ק הוראדנא“ היו חותמים על תקנות „הועד“ ראשונים לאחר נציגי בריסק.² לפי אותו תור נקבע הסדר להשתתפות הדיינים של שלוש הקהילות הראשיות של „מדינת ליטא“, בזה אחר זה, בבתי-הדין שבירידי ובלובלי.³ וכן החולט גם לגבי מקום האסיפות של „הועד“: תחילה ב„גליל דק“ק בריסק (שתי פעמים רצופות; גליל זה היה הנרחב ביותר ב„מדינת ליטא“), ואח"כ ב„גליל דק“ק הוראדני (פעם אחת) ובגליל פינסק (לאחר גרודנו, פעם אחת).⁴

גליל גרודנו שבתחום „מדינת ליטא“ נרחב היה והקיף תחילה את כל השטח של „ווייבדסטבר“ טרוק, חלק מווייבדסטבר וילנה החלק של זאמוט ואת פודלאשית. עד מהרה ניתקה פודלאשית את קשריה עם הועד „הליטאי“ ועברה אל הועד „דד“ ארצות, ובשנת 1652 נפרדה וילנה מגרודנו והיתה לקהילה ראשית ב„ועד ליטא“, ולמרותה — גליל קטן. בשנות הארבעים של המאה ה־17 פרץ סכסוך בין גרודנו לקהילת קידאן שבזאמוט בדבר הגבולות הטריטוריאליים של

* מתוך מונוגרפיה „תולדותיה של עדת ישראל בהורדנה“, שנכתבה בכ' סיון תשס"ו בפרס מיסודו של הנשיא יצחק נבנצי, על שם אביו ר' צבי ב"ר ראובן שמשי ז"ל — בעד החיבור הטוב ביותר של תולדות אחת הקהילות היהודיות באירופה, שפסקה להתקיים בשעת השואה. הפרס הוענק למחבר עפ"י החלטה של ועדת-שופטים ליד האוניברסיטה העברית.

¹ פנקס ועד ארבע ארצות, לקוטי תקנות כתבים ורשומות, סדרים ומבואים בידי ישראל הילפרין, ירושלים תש"ה, הוצאת מוסד ביאליק, עמ' 30 סעיף צ'.

² פנקס מדינת ליטא, ערוך בצרוף מבוא והערות ע"י שמעון דובוב, ברלין תרס"ה, הוצאת „עיתות“, תקנות ועד ת"ד, סעיף תט"ו, עמ' 86.

³ פמ"ל (פנקס מדינת ליטא), בתקנות הנ"ל, ס' (סעיף תי"ד (עמ' 84).

⁴ שם, בתקנות הנ"ל, ס' תי"ג, עמ' 85.

שלטונה. סכסוך זה נסתיים בהחלטה, שגבול שתי ה"טריטוריות" תגליליות ייתחם בקו העילי של נהר נימאן.⁵

אולם, בעיקר היה לגרדנו סכסוך ממושך עם טיקטין. קהילה זו, שנוסדה בשעתה על ידי יהודים מגרדנה, היתה בתונה או, יחד עם ישובים אחרים בפודלאשיה, לתחום השפעתה של גרדנו, עד שעברו ישובים אלה לתחום של הוועד, "הפולני". בין גרדנו לבין טיקטין התנהל ויכוח בדבר ההשתייכות הגלילית של שלוש הקהילות הקטנות, שהוזכרו לעיל — זאבלחובה, וורחוק ותורושטש — ושל ואסילקוב. טיקטין חיפשה משען ב"ועד דד" ארצות", ואילו קהילת גרדנה, ה"ליטאית", עמדה בתוקף על שלה. ב"1654 חילקו "המבוררים" ביריד לובלין את השלטון בין גרדנו לטיקטין בקהילות הנ"ל; בענייני מסים עליהן להיות נתונות למרות גרדנו, ואילו בענייני בית-דין — לזו של טיקטין.⁶ אולם הסכסוך לא נסתיים בכך, והוא נמשך עוד עשרות בשנים.⁷

בין הקהילות, אשר נשתייכו לגליל גרדנו, היו: לידה, ראדין, אוסטרין, נוביידבור, אוליטא, מסטצ'קה, קאלוואריה, קרינאק, אמדור, קוויניצה, וכן טרוק, כעיר-מרכז לקראים שבליטא, שהיו משלמים אף הם מסים ל"ועד המדינה" הנ"ל.⁸ לפי חקנות, "הועד משנת שפ"ג (1623), הוטל על קהילת גרדנו וגלילה, "ליתן עיניהם ולבם על עשר בתולות עניות" — מתוך שלושים, שעל הקהילות במדינת ליטה כולה להשיאן על חשבון הציבור בכל שנה ושנה.⁹

לפי התקנות של "הועד" משנת שצ"ט (1639), הוטל על גרדנו וגלילה לקבל עשרה נערים — מבין 57, שקיבלה על עצמה "מדינת ליטא" כולה — מן "העולים ובאים ממרחקים ערומים, מבלי לבוש והולכי יחף" — ואין מאסף אותם הביתה, ו"להאכילם, להלבישם ולהענילם"; וכן למסור "לתלמוד תורה אל בית-הספר" את המוכשרים שביניהם ול"שירות או ללימוד מלאכות" — את השאר, על בריסק וסביבותיה הוטל או לקבל 35 נערים, ועל פינסק וגלילה — 12.¹⁰

קהילת גרדנו נטלה על עצמה לטפל גם בעניינים יהודיים כלליים ובסניגוריה במשפטים, שהיו כרוכים בעלילות על יהודים, כי ה"טריבונאל" (בית-הדין העליון) הליטאי ישב לסירוגין בעיר זו. ומשנת 1678 היה מתכנס בגרדנו גם כל מושב שלישי של ה"סיימים" הפולניים שמן המנין, ועוד קודם לכן נתכנס בגרדנו הסיים הפולני בשנים 1522 ו-1567.¹¹ בשנת 1639 נתמנה מטעם "ועד מדינת ליטא" שמש מיוחד, שמתפקידו היה להימצא בגרדנו בזמן המושבים של הטריבונאל ולעמוד על המשמר במשפטים שבין יהודים לבין נוצרים ובעניינים אחרים הנוגעים ליהודים.¹²

עוד בתקנות הועד משנת שפ"ג, הראשונות הרשומות ב"פנקס מדינת ליטא"

⁵ פמ"ל, החלטות ועד סלוצק משנת תקכ"א, ס' תתקנ"ב, עמ' 262-263.

⁶ פד"א (פנקס ועד ד' ארצות), ס' ר"ב, עמ' 84.

⁷ שם, ס' תקכ"ח, עמ' 252.

⁸ P. Marek: Административное деление еврейских поселений в Литовской области, история еврейского народа Т. XI, Изд. „Мир“, Москва, 1915, стр. 207.

⁹ פמ"ל, תקנות שפ"ג, ס' צ"ג, עמ' 20.

¹⁰ שם, תקנות שצ"ט, ס' שנ"א, עמ' 73.

¹¹ Józef Jodkowski-Grodno i okolice, Grodno, 1934.

¹² פמ"ל, ועד שצ"ט, ס' שצ"ד, עמ' 80. М Вишницер; Литовский Баал, „История евр. народа Т. XI, стр. 190.

שהגיע לידיו, פסקו לקהילת הורדנא סכום, שהוציאה על חשבון „כלל המדינה“ לפי „הפנקס הישן“, ושנתנה אותו לבר-המלך¹³. וכשנתגברו במדינה „עלילות“ השקר והבלבולים, היתה קהילת גרדנו מוציאה סכומי כסף גדולים בעניינים יהודיים כלליים הנוגעים לעלילות אלה ולמניעת גזירות מצד הטריבוטאל ומצד ה„סימיקים“¹⁴ וכיוצא באלה. והכנס האחרון של ועד מדינת ליטא, שנתכנס בשנת תרכ״א (1761) בסלוצק, חזן בתביעתם של „רוזני קציני נגידי ק״ק הורדנא“ להחזיר להם את החלק העודף, שהוציאו „מכבר“ על חשבון כלל „המדינה“ — פסק, שמגיע לקהילת גרדנו 35,192 זהוב¹⁵. זהו סכום גדול פי-תשעה ויותר מזה של מטה-הגולגולת, שהוטל, לפי חלוקת הועד באותו כנס, על „ק״ק הורדנא והגליל“ (3,912 זהוב), או על „ק״ק בריסק דליטא והסביבות“ (3,920 זהוב) — מתוך 60,000 זהוב מטה-גולגולת כללי על יהודי ליטא כולם¹⁶.

על מעמדה המכובד של קהילת גרדנו בקרב חברותיה הראשיות ב„ועד המדינה“, אף לאחר חיסולו (בשנת תקכ״ד — 1764), מעידה עמדתו של קהל הורדנא בפרוץ המחלוקת הידועה שבין קהל וילנה לבין רבה ד' שמואל בן אביגדור. על-פי בקשת הרב וילנה התערב קהל גרדנו בשנים תקל—תקל״א (1770—1771) בסכסוך בתקיפות והטיל את מרותו בענין זה על קהל וילנה¹⁷. פרוני הורדנא הסיבו גם לשמור על ה„פנקס“ של „מדינת ליטא“ עד למלחמת העולם הראשונה¹⁸ (אם כי לא ידעו לשמור על פנקס קהילתם-הם, שנעלם עוד בשנת השבעים של המאה שעברה), והעתק „הורדנא“ של ה„פנקס“ משנת תקס״ו (1706), הוא המלא ביותר משלוש הנוסחאות שהגיעו לידיו.

עלילות-דם

עלילות-השקר על היהודים היו לקהילת גרדנו לא רק נושא לטיפול בפגע וזלזלה — הן לא פסחו גם עליה.

עלילות-דם אחת אירעה בגרדנו בשנת תקמ״ח (1788), בה נפל על קידוש השם ר' אלעזר ב״ר שלמה מזורבלוב (וירבאלן, או ורז'בולובה, ליד הגבול הפרסי). באגדות, שהתהלכו בגרדנו על עלייה זו, מסופר:

לפני חג הפסח שנת תקמ״ח הלכה נערה נוצריה לכרות חול באחת הגבעות שליד העיר, וגור גדול, שניתק ורביץ עליה, הכריעה וכיסה אותה. ר' שלמה, שעבר באותה שעה במקום, ניסה להצילה ולא עלה בידו, וישועים שעברו שם הזעילו עליו, שהוא הרג את הנערה בודון, כי רצה להשתמש בדמה לצרכי הפסח. ר' אליעזר הושם במאסר והוחזק שם במשך למעלה משנתיים. עינוהו, כדי שיודה באשמה שהטילו עליו. הפחד והמהומה בקרב יהודי גרדנו גדלו ועצמו. כספי הקהילה החלו לזרום לתוך כיסי הישועים. החוקרים קיבלו את מתנות-היד ונתחלפו בזה אחר זה. אחרי שהריקו הישועים את אוצר הקהילה ואחרי שלא הצליחו להשפיע על ר' אלעזר, כי יודה באשמה או יתנצר, חרצו, בניגוד לרצון המלך

¹³ פמ״ל, ועד שפ״א, ס' צ', עמ' 18.

¹⁴ „סימיקים“ — ועדים גליליים של אצילי פולין וליטא, בהם היו בוחרים צירים לסיים ומנחים את פעולתם, מתקנים תקנות ומטילים מיסים בתחומי הגליל וכו'.

¹⁵ פמ״ל, ועד תקכ״א, ס' אלף ל', עמ' 276.

¹⁶ פמ״ל, ועד תקכ״א, ס' תתקמ״ט, עמ' 260.

¹⁷ ישראל קלוזנר: הפולמוס הפנימי בקהלת ווילנא במחצית השנייה של המאה הייח, ירושלים תש״ב, עמ' 67—75.

¹⁸ שמעון דובנוב: „פנקס המדינה“ והרפתקאותיו, במבוא למפ״ל, עמ' XXIII.

הפולני הליבראלי סטאניסלאב אוגוסט פוניאטובסקי, את משפטו למחמת מות ביתור לארבעה נחתים (שתי וערב).

ביום כ' לחג השבועות תק"ן (1790) בוצע פסק-הדין בפומבי לעיני קהל של אלפי צופים נוצרים, שנתכנס לחזות במחזה. את הבתרים תלו בארבעת עברי העיר, למען הדאיב את נפשות היהודים. בח' בטיון הובאו הבתרים לקבר ישראל בגרודנו ב... בכי ויללה ובמספר תמרורים, ומצבת-זכרון הוקמה עליו. וחוק החוק בקהילת גרודנו להזכיר את נשמתו בכל בתי-התפילה בעיר בכל יום ב' דשבעות¹⁹.

עלילת-דם שניה נתעוררה בגרודנו בעשור השלישי לממשל הרוסי בה, קרוב לחג הפסח תקע"ו (1816) נמצאה בסביבת העיר גופת ילדה נוצרית, מריאנה אדמוביצ'בה, ושמועה פשטה מייד בקרב הנוצרים, שיהודים רצחוה, כדי להשתמש בדמה לצרכי החג. האשמה הוטלה על שכנה של משפחת הילדה, שתדלן הקהילה ר' שלום לאפין (ר') „שלום שתדלן“. הראיות היחידות לאשמתו היו כלי-ברזל, שנמצאו בביתו — פטיש ודקר. מאחר שלא נמצאו כל הוכחות להאשמה, וגם לא מצאו את האשם, ואיש „לא יכול היה להעלות עקבות לגילוי האמת ולהוכיח, שהיהודים משתמשים, כביכול, בחג הפסח שלהם בדם נוצרי“²⁰, נגשה ועדת-חקירה ל... חקירה דרישה חשאיות“, ואז הופיעו הממרים וארוארה אובליובה, שעברה לדת הקათולית שלושים שנה לפניכן, והסמל פאבל סאוויצקי, שקיבל את הדת הפרובוסלאבית, והעידו, שהיהודים נוקקים, כביכול, לדם נוצרי לשם פולחן דתי. תוצאות „החקירה“ נמסרו לשלטונות בפרטרבורג, ואז התערבו בענין השתדלנים, „צירי העם היהודי“, עם ר' יהודא-זונדל זונברג („ר' זונדל הגדול“, או „ר' זונדל הורדנר“; נולד 1785 — נפטר 1854), איש-גרודנו, בראשם, והם הגישו מחאה נגד עלילת-הדם לשר-הדתות הנסיך גוליצין.

ב-22 בפברואר 1817 ניתן צו מטעם הקיסר אלכסנדר הראשון „לבטל את החקירה החשאית ולמצוא את הרוצח“, כלומר, לטפל במעשה גופו בלי להעטותו ברקע דתי. ב-6 במארס אותה שנה שלח הנסיך גוליצין חוזר לממשלי הפלכים, בו נאמר, שהמלך ציווה „להודיע לכל מנהלי הפלכים את רצונו המונארכי, שמעתה ואילך לא יואשמו יהודים בהמתת ילדים נוצרים ללא הוכחות לכך, ועל סמך דעה קדומה בלבד, שלפיה הם נוקקים לדם נוצרים“.

הואיל ולא עלה ביד החוקרים למצוא את רוצח הילדה, חוסל הענין, אולם, בשנת 1826, לרגל עלילת-הדם בוולין, נתחדש המשפט בגרודנו, לפי יומת הקטיגור. בית-הדין הגרודנאי, שעבר על הענין, פסק למסור אותו ל„רצח אלהים“; אך מפני מחאת הקטיגור, נמסר לסנאט, ואפילו ל„גוסודארסטבני סוביט“ („המועצה המלכותית“), וזה מסרו לשכחה מוחלטת, מחמת התיישנות²¹.

גרודנו — עיר-אם למלאכת הרפוס העברית בליטה

גרודנו היתה עיר-אם למלאכת הרפוס בליטה, בה נדפסו הספרים העבריים הראשונים בארץ זו לאחר שקלוב. בגרודנו עלה וצמח הגרעין לבית-הרפוס

¹⁹ שמועון אליעזר פרידנשטיין: עיר גיבורים, ווילנא תר"ם, עמ' 29; הקל איסר ינובסקי: הקדוש ר' אלעזר ב"ר שלמה, ב„רשומות“, בעריכת א. דרויאנוב, כרך ד', הוצ' „מוריה“, ת"א.

²⁰ Ю. Гессен: История еврейского народа в России Т. I, Петроград, 1916, 372-73

²¹ ש"א פרידנשטיין: עלה נדף, זכרונות ב„המליץ“ משנת 1881, גליון מס' 6.

להוצאת הספרים ראם, שמילאו תפקיד חשוב בקורות הספר העברי ובהתפתחותו ובחיים הרוחניים של היהודים בליטה וברוסיה כולה.

אביה של מלאכת הדפוס העברית בגרדנו היה יוצר-האותיות ר' נחום (או ר' מנחם נחום) ב"ר יחזקאל מן העיר סקאהל (סקאל) שבגאליציה, שבא לגרדנו בשנת 1785, על-פי הזמנתו של שר-האוצר הליטאי, אנטוני טיונהויו, אשר ישב בגרדנו והיה גם מושל מחוזו (ה"סטארוסטו"). טיונהויו, שהיה בעל יומה רבה, עשה בשעתו מאמצים להעלות את גרדנו — זו בירת-המשנה של פולין בימים ההם, ושבה ישב מלך פולין האחרון, סטאניסלאב פוניאטובסקי, במשך מרבית ימי מלכותו — ממצבה הכלכלי הירוד, בו היתה שרידה, בין יתר תכניותיו הנרחבות לשיקום גרדנו בשטח הכלכלי והתרבותי-ההשכלתי, רכש טיונהויו מאת אנשי המיסדר הישועי, בשביל אוצר-המדינה, את בית-הדפוס, שהיה להם בעיר, ואמר, בין היתר, להוסיף עליו מחלקה עברית, שנראתה בעיניו כעסק מכניס רווחים. לשם כך הביא לגרדנו את ר' נחום, אשר שם של אומן במלאכתו הלך לפניו, ואת בניו ונכדיו, שהיו אף הם עובדי דפוס.²²

בשנת תקמ"ח (1788) הופיעו בבית-הדפוס המלכותי בגרדנו הספרים העבריים הראשונים, והם:

א) "ספר זרע יעקב", פירוש לתהלים מאת ר' יעקב ב"ר חיים הכהן, רב בוויסטינץ (בסביבת גרדנו). בשער הספר רשום: "נדפס בדפוס חדש פה עיר הועד ק"ק הוראדנא הבריה, בדפוס של אדונינו המלך האדיר החסיד — סטאניסלאב אגוסטוס מלך פולין, דוכס גדול דליטא וצטרא עצטרא ירום הודו אמ"י".²³ ב) "צורת בית המקדש מהגאון רב יום טוב ליפמן בעל תוספות יום טוב — עם ציורי תבנית הבית העתיק מהרב רב משה איוויער —" ²⁴ ג) "ספר לחם שערים".²⁵ בשנים שלאחר מכן הופיעו בבית-דפוס זה (בתקמ"ט—תקנ"ד) שורת ספרים, מהם אחדים בהוצאת ר' ברוך ב"ר יוסף מ"ס (מוכר-ספרים), אב למשפחת המדפיסים ראם (נולד בשנת 1750, בקירוב — נפטר ב-1803). בין הספרים האלה אנו מוצאים בין היתר, "לוח על ששת אלפים שנה וכללים מעברונות" וכו', שחיברו "ה"כ משה הורוויץ מ"מ ומ"צ דק"ק אמדור" (הופיע בתקמ"ט);²⁶ המשנה עם פירוש "קב ונקי" (תקנ"ב), ה"צוואה" של הצדיק הגרדנאי, המקובל ואיש-המוסר ר' אלכסנדר זיסקינד (תקנ"ד).²⁷

ר' ברוך, שהיה בעל בית-מסחר לספרים ראשי בגרדנו, הניח עוד בשנת תקמ"ט (1789) יסוד לבית-דפוס עברי בעיירה אויאר (אוויר) הסמוכה לגרדנו,

²² ד"ר יעקב שאצקי: קולטור-געשיכטע פון דער העכלה ביי יידן אין ליטע — זאמלונג "ליטע", ניויורק 1951, ז' 701—702; פנחס קאן: די התחלה פון יידישן דרוק-וועג און די ערשטע יידישע זעצער אין גראדנע און ווילנע, סעפאר-אפדריק פונעם יובל-בוך פון פראפעס' פאריין פון דרוקער-ארב' אין ווילנע, 1936; חיים זב פרידברג: תולדות הדפוס העברי בפולניה, ת"א תש"י, פרק הוראדנא.

²³ חיים אייזעמאן: דרוק-און צייטונגס-איינריכטונגען אין גראדנא, "גראדנער צייטונג" מ-1.2.1916.

²⁴ שם.

²⁵ ח"ד פרידברג: תולדות הדפוס העברי בפולניה.

²⁶ "פון יאר צו יאר", אילוסטריטער געזעלשאפטלעכער יארבוך, אונטער דער רעדאקציע פון משה שאליט, יארגאנג 4, "צענטאס" ווארשע, 1929, עמ' 22.

²⁷ פרידברג: תולדות הדפוס העברי וכו'.

שם החל להדפיס במכשיר ספרים עבריים קטנים בהוצאה של אחרים, ועל שערי הספרים ציין כמקום ההדפסה את הוראדנא.²⁸

בסוף שנת 1793 קיבל האציל הפלני יאן יאשנסקי רשיון מאת הממשלה לפתוח בגרודנו בית-דפוס חדש, בו נדפסו ספרים עבריים עוד מתחילתו. יאשנסקי צירף אליו כשותפים שני מוכרי-ספרים יהודים, מהם האחד ר' ברוך מ"ס הנ"ל.²⁹ עם כיבוש ליטה על-ידי רוסיה, יצאה ב-30 באוקטובר 1794 פקודה לאסוף את בתי-הדפוס שבליטה לגרודנו, כדי לאפשר למושל ליטה הרוסי, שקבע את מקום מושבו בגרודנו, להשגיח עליהם (פקודה זו בוטלה אחר-כך בשנת 1796).³⁰

בית-הדפוס של יאשנסקי עבד באינטנסיביות, ומן המספר הרץ, שקבע בחלק הלאסיני אשר בשער הספרים, שיצאו אצלו מתחת למכש, גראה, כי במשך 3 שנים, בערך, הדפיס 112 ספר — מיבצע נכבד לגבי התקופה הזו. בבית-דפוס זה נדפס, בין השאר, גם הספר, "יסוד ושורש העבודה" לר' אלכסנדר זיסקינד הנ"ל, מהוראדנא, שהוצא לאור במהדורה שניה בשנת תקנ"ה על-ידי המהדיר בנימין ב"ר יעקב בישקא איש הוראדנא.³¹

"יסוד ושורש העבודה", חיבורו העיקרי של ר' אלכסנדר זיסקינד, הוא ספר מוסר, הנוגע, לדעת המחבר, ב"אופן ההתנהגות" של היהודי "מראשית השנה ועד אחרית השנה", במצוות שבין אדם למקום ושבין אדם לחברו, ולדעת המסכים על הספר (ב"רזומנו של רא"ה, האב"ד האחרון של קהילת גרודנו, ר' בנימין ברודא), הוא, "שוה לכל נפש לקטנים ולגדולים".³²

בשנת 1799 הועברו שני בתי-הדפוס הללו, הנוכחים לעיל, שבהם נדפסו ספרים עבריים, לוילנה. אולם הדפסת ספרים עבריים בגרודנו לא נפסקה. משנת 1801 ואילך המשיך להדפיס בעיר זו ספרים עבריים ר' שמחה זימל, בנו של ר' נחום יוצק-האבות, שהוזכר לעיל. בין היתר הדפיס את, "שבט יהודה" (תקס"ט), "קצוי ארץ" (תקע"ג), וכן, "ספר רפואות" (תקס"ח), באדיש.³³

בשנת 1815 ערך ר' שמחה זימל חוזה עם ר' מנחם מן מוילנה, בנו של ר' ברוך מ"ס, ראש למשפחת ראם, שהוזכר אף הוא לעיל, והדפיס בשותפות שורה של ספרים בציון המקום, "בהוראדנא ובוילנא" או "ווילנא והוראדנא". לפי מסורת של זקני וילנה, נדפסו ספרים אלה באוויר.³⁴ ולפי ר' שמואל שרגא פיינגוון ("שפ"ן הסופר"), המנהל של "בית-הדפוס וההוצאות של האלמנה והאחים ראם בוילנא", היתה גם, "תחילת הדפסתו" של חלק מ"ש"ס בבלי עם תוספתא ואלפס, בדפוס ווילנא והוראדנא" — בעיירה הנ"ל.³⁵

ר' בנימין ב"ר יעקב בישקא, שהוזכרוהו כמ"ל בגרודנו, יסד שם ב-1809 בית-דפוס לעצמו, והדפיס בו מספר ספרים עבריים.³⁶

²⁸ שמואל שרגא ב"ר שלום פיינגוואן (שפ"ן הסופר): דפוס ראם בוילנא, הביא לבית-הדפוס ד"ר חיים ברדיין, ב"הספר", כתביעת לביבליוגרפיה בעריכת צבי הרכבי, בירושלים, אייר תשי"ד, שנה א' קונטרס א'.

²⁹ פ' קאן, שם.

³⁰ שפ"ן הסופר, שם.

³¹ פנחס קאן, שם; ח"ד פרידברג, שם.

³² ספר יסוד ושורש העבודה, כולל כחנות ישרות של התפלה התורה והמצוות, מאת אלכסנדר זיסקינד במר משה זצ"ל, ירושלים ת"ש. ³³ ח"ד פרידברג, שם.

³⁴ פרידברג, שם; אברהם דוקר: הדפוס העברי באוויר, "קריית ספר", שנה תשיעית, ב' ירושלים, תמוז תרצ"ב, עמ' 236—237.

³⁵ שפ"ן הסופר, שם. ³⁶ ח"ד פרידברג, שם.

ב־1836 נפתח בגרודנו בית־דפוס חדש על־ידי ר' יעקב יחזקאל ב"ר אברהם רונזבלום, בהשתתפות ר' יחזקאל ב"ר אברהם צבי טיפוגראף. בית־דפוס זה הספיק להדפיס ספרים עבריים אחדים, אולם נסגר באותה שנה, כשפקדה הממשלה לסגור את כל בתי־הדפוס העבריים שמחוץ לווילנה וקייב (למעשה — זיטומיר)³⁷. עם גזירה זו נסגרו גם יתר בתי־הדפוס העבריים שבגרודנו. בין הספרים, שהופיעו בגרודנו בשנה הנ"ל, 1836 — „מורת דרך“, על מסעותיהם של בני ישראל במצרים דרך המדבר ועל חלוקת הארץ לשבטים. חיברו ר' אהרן ב"ר חיים, שחי באותה תקופה בגרודנו. בקצת טפסים של הספר נוספה מפת־צבעונים של ארץ־ישראל משל „האברך מודד־ארץ מאיר געלהאר מהורודנא“³⁸.

משכילים-סופרים ומחברים בגרודנו

עוד במחצית השניה של המאה ה־18 נמצאו בין היהודים מליטה, שלמדו רפואה בפאדואה שבאיטליה ובפראנקפורט שעל נהר אודר שבגרמניה. גם בני גרודנו. אחד מאלה שלמדו בפאדואה, ר' יהודה בן מרדכי הלוי הורוויץ, רופא, חכם תורני וסופר פורה, בעל מגמות מוסריות-סוציאליות ואחד ממבשרי ההשכלה בליטה, עסק ברפואה ופעל בטוף ימיו בגרודנו (בה גם נפטר בשנת 1797). חיבוריו, שכולם כתובים עברית, היו מקובלים מאוד בזמנם על הקוראים־המעיינים, ואחדות מיצירותיו הופיעו במהדורות אחדות.

נושאה המרכזי והבולט ביותר של רוח ההשכלה, שחדרה בשליש השני של המאה ה־18 לגרודנו היהודית — זו המרכז של תורה, שבזכותו כונתה העיר בפי רבים בשם „הראדני“ — היה דבר החינוך היהודי והצורך בתיקונו. היה זה התחום, בו נתגלתה, כעבור שלושה דורות ויותר, הרוח היוזמת הברוכה של ציוני גרודנו ושל שוחרי תחייתה של הלשון העברית שבעיר זו, שהקימו בה את רשת החינוך העברי הלאומי ואת מרכז ההכשרה של מורים עבריים („הקורסים הפדגוגיים העבריים“, ואחר־כך — הסמינריון העברי למורים משל „תרבות“).

אהרן (ארקאדי) בן אלכסנדר קויפמאן (נולד בגרודנו בשנת 1803, בקירוב — נפטר בפטרבורג ב־1893), שהיה מראשוני המשכילים בגרודנו, השתתף בקובץ הראשון, שהוציאו משכילי ליטה, בשם „פרחי צפון“ (חוברת ב', ווילנא 1844), במאמר גדול בשם „מכתב על דבר החינוך“. היה זה המשתתף היחידי בקובץ הנ"ל — בעריכת שמואל־יוסף פין, יליד גרודנו אף הוא — שהעלה ב„פרחי צפון“ בעייה מן הבעיות היוקדות של תקופתו.

א' קויפמאן היה מצאצאיו של ר' אלכסנדר זיסקינד מהוראדנא³⁹, „נתחנך על ברכי התורה, למד ורכש לעצמו, בלי עזרת מורים, את הלשונות הרוסית; הגרמנית והצרפתית על בורין, וקנה חכמה במדעים שוגים“⁴⁰. בשנות העשרים לחייו עבר לוילנה, ומשם לפטרבורג. כסוחר עצים, קנה לו זכות מאת הממשלה לכריית יערות ויצאו לו מזגישין במקצוע זה. אף פירסם ספר, בו הראה את כחו

³⁷ ח"ד פרידברג, שם.

³⁸ „אשכול“, אנציקלופדיה ישראלית, ברלין-ירושלים תרפ"ט, 755; ז' וילנאי: המפה העברית של ארץ־ישראל, ירושלים תש"ה.

³⁹ אפרים דיינארד: זכרונות בת עמי, ח"ב, לקורות היהודים והיהדות ברוסיה במשך קרוב לשבעים שנה — ניראליעאנס, תר"פ; עמ' 189-193.

⁴⁰ „האסיף“ שבעריכת נ' סוקולוב, שנה ר', תרנ"ח, עמ' 464-465: קויפמאן ר' אהרן (ארקאדי) בר' אלכסנדר.

במומחיותו ביערנות וקיבל בעדו תואר „דוקטור“. הוא נתעשר ורכש לו גם מעמד מכובד בצמרת השלטון, אפילו אצל הקיסר ניקולאי הראשון. קויפמאן נודע כנדבך מצנאס חובב אמנות, כאספן של ספרים עבריים ושל עתיקות וכעסקן ציבורי יהודי, בעיקר בקהילת פטרבורג. היה פעיל בהנהלתה של „חברת מפיצי השכלה“ עוד בשנות השישים, וסייע בידיה לתמוך בחוקרים וסופרים יהודים.⁴¹ עזר הרבה לחסרי האמצעים שבין התלמידים היהודים המוכשרים בבתי-הספר הגבוהים שבבירת רוסיה. הראשון בין הסופרים המשכילים, שעשה את ימיו בגרודנו, היה המחנך והמדקדק מנחם מאנוש בנדטסזון (1817—1888). לאחר שקיבל השכלת תורנית בגרודנו עיר-מולדתו, למד בברסלוי שבגרמניה, שם נעזר על-ידי חותנו, שהיה ש"ץ בבית-כנסת רפורמי. בשנת 1847 השלים בגרודנו את תרגומו לעברית מקראית צחה ונאה, של הקונטרס „המוסר או אחרית רשע“ („Der Denunziant“), שנכתב בגרמנית ע"י הצנזור של ספרי ישראל וולף טוגנדהולד, אשר ישב בוילנא את ה„מוסר-השכל“ של הסיפור מציין המוטו שנילווה אליו: „אמרו צדיק כי טוב, כי פרי מעלליהם, יאכלו; אוי לרשע רע כי גמול ידיו יעשה לו“ (ישעיהו ג', י"א).

עוד בשנת הארבעים למאה⁴² פתח וניסה לקיים באורח פרטי „בית-ספר לנערי ישראל כפי רוחו, אך לא עלתה בידו מפני המלמדים“, שנתייזבו „לשטן נגדו. עד שנאלץ לסגור“.⁴³ בשנת 1849 ערב פתיחתו של בית-הספר הממשלתי הראשון, ברוסיה, לילדי היהודים בעיר, הוצע מ"מ בנדטסזון ע"י קהל גרודנו כמורה בבית-אולפנא זה. ואם כי השלטונות לא אישרו הפעם את מועמדותו למשרה זו⁴⁴, עוד עתיד היה, כעבור שנים, לכהן כמורה בבית-ספר זה לתנ"ך (ברוסיה)⁴⁵. ב-1856 אנו מוצאים שוב את בנדטסזון מחזיק בית-ספר פרטי יהודי, ברוסיה, שלא החזיק מעמד, כנראה, כי בשנת 1862, עת הוקם בגרודנו בית-הספר הראשון ביזמת המשכילים ובאמצעיהם — הוזמן בנדטסזון להורות בו עברית ודקדוק⁴⁶. מספרו של בנדטסזון, בן-עירו אריה ליב מילר, מורה ובעל בית-ספר תורני בגרודנו ומחבר סיפורים בעברית וגם מר"ל עברי, משבח את פעולתו הפדגוגית של בנדטסזון ומציין, שגם רוב ספריו שחיבר היו לספרי-לימוד.

הספרים שפירסם בנדטסזון הם:

„אגן בוחן“ — כללי הדקדוק באורח שאלה ותשובה“ (וילנא תרט"ז).
 „הגיון לעתים — ענינים — המפיקים מוסר השכל — בחובת האדם לאלהיו, לנפשו ולאחרים“ (וילנא תרט"ו, ח"א, ותרכ"ב, ח"ב)⁴⁷. על ספר זה כותב א"ל מילר הנ"ל, כי „הפיק רצון גם מבני הדור הישן, יען תוכו רצון מוסר השכל, צדק ומישרים, ונחל כבוד גדול מראשי חכמי הדור“. כן מספר א"ל מילר, שספר זה למדו בבתי-ספר „רבים בארצנו, כי גדול היה שם בנדטסזון בארץ“, וכן למדוה גם „בת"ת שבפאריס“⁴⁸.

⁴¹ יתודה (לעצן) ב' משה הלוי ראזענטהאל: תולדות חברת מרבי השכלה בישראל בארץ רוסיה — ח"ב תר"ן, עמ' 46.

⁴² „הכרמל“, תוספת ברוסית, שנה ר', מס' 1, מ"ה-1856.

⁴³ אריה מיללער: ר' מנחם מאנוש בענדטסזאן, „הצפירה“, 1888, מס' 68—69.
⁴⁴ Казенные еврейские училища. Описание дел б. Минист. На-
 родн. Просвѣт, Т. 1, Под ред. С. Лозинского, Ленинград 1920, стр. 293.

⁴⁵ „המניח“, 1876, מס' 8. „הכרמל“, שם; „המליץ“, 1862, מס' 29.

⁴⁷ „הגיון לעתים“ הוא עיבוד של ספרו של שמשון רפאל רחנפלד, רבה של באמברג, Stunden d. Andacht f. Israeliten — Bd. I—IV, Dinkelsbühl.

⁴⁸ א"ל מילר, שם.

„מודע לילדי ישראל — כתובים בו בלשון ספרי הקודש ובלשון רוססיה, ספורי אמת מעוררי לב ולוקחי נפש, ללמד ילדי ישראל תורת המדות ותורת שפת אל" — העתיקו משפת אשכנז — מנחם מאנוש בענדעטסזאזן איש הוראדנא, וארשא תרל"ב.

„אלוף נעורים" (וילנה תר"ם) — מקראה לנוער של סיפורים מתורגמים מרוסית.

בהקדמתו לספר זה יצא בנדטסזון, שהיה טוען קיצוני לעברית מקראית צרופה, נגד הסופרים העברים הפורצים את גדריה של לשון התנ"ך ומכניסים לתוכה מלים „מארמית" ומלשונות לעזיות.

בנדטסזון, כותב עוד א"ל מילר, היה מקפיד הקפדה רבה בכתיבת ספריו, והיה נוהג לחזור ולהגיחם ולכתבם מחדש. „עד אשר כל ספריו יצאו מתחת ידו מצורפים ומוקקים ושפתם כשפת ספרי הקודש".

באופיו היה בנדטסזון „אהב שלום ורודף שלום והתהלך במישרים עם כל בני עירו, כמחזיקים בנשנות כהולכים קדימה; ואם כי היה מן המשכילים הראשונים, שמר עטו מחטא נגד דתנו ולא התערב בעיני אמונה"⁴⁹.

הראשון בין משכילי גרודנא שניסה את כוחו בשירה, היה יששכר זב הורביץ (ישכר בערוש הלוי איש הורדיץ; נולד בווארשה 1845 ונפטר בה 1905). בן למשפחה מיוחסת, עבר בילדותו עם אמו, שנתאלמנה, לפינסק, שם קיבל השכלה תורנית. אחר כך בא לגרודנא, עסק בה במסחר ו„בעתות הפנאי שקד בלימודי תורה ודעת"⁵⁰. החל לכתוב בשנת 1855 בקירוב. שירו הראשון נתפרסם בפתחת התרגום העברי של „מסתרי פאריס" של אויזן סי לקלמן שולמן. י"ד הורביץ כתב משלים וחרוזים מליציים ב„המגיד", ב„השחר" של פרץ סמולנסקי, ב„הבקר אור", שיצא לאור ע"י א"ב גאטלאבער, ואחר כך בעריכת ראובן אשר ברידס, ב„האסיף" וב„כנסת ישראל" של שפר.

היה מפיץ בשעתו בגרודנא את הירחון הסוציאליסטי העברי הראשון „האמת" שבעריכתו אהרן ליברמן⁵¹. אחר כך כתב בנוסח של חובבי ציון. כשפירסם יל"ג, לאחר הפרעות של שנת תרמ"ב, את שירו „אחותי רחמה", בו הביע ספק, אם יוכלו היהודים לחיושע ע"י יישוב ארץ ישראל במצבה אנו, והטיף ל„מלך אורחים", שאליו צריכים בני ישראל להגר „עד יחמול עלינו אבינו" — יצא נגדו י"ד הורביץ ב„השחר" (תרמ"ג) בשיר בשם „אחותי נאשמה".

יצירות י"ד הורביץ הופיעו גם במקובץ („משלי יששכר", ורשה, 1887; „מירושלים בבלה", ורשה, תרס"א; „למנצח על השירה", ורשה תרס"ד). משיירו ומתרגומיו שובצו לתוך „זכרונות לבית דויד" לא"ש פרידברג⁵².

מנחם מנדל דוידסון (נולד בתקצ"ב, בקירוב — נפטר בתמוז תרע"ג בבאליסטוק), ממשוררי „השחר", היה הקשיש בשלישיה של חובשי בית המדרש „חברת משניות" בגרודנא לחבריה, הסופר אברהם שלום פרידברג (תקצ"ח — אדר א' תרס"ב), המשורר קונסטנטיין אב"א שפירא (טבת ת"ר — אדר א' תר"ם).

„אהבתנו המוסתרת לשפת קדשנו", כותב א"ש פרידברג בזכרונותיו⁵³,

⁴⁹ ספר זכרון לנ" סוקולוב, ורשה תרמ"ט.

⁵¹ ה"א ינובסקי: זכרונות נשכחים, ו' — שלושת הרועים, „הצפירה", מס' 18.

⁵² בהוצאה שיטית של „אחיאסף", ורשה, חלק ראשון, עמ' 27.

⁵³ אברהם שלום פרידברג: ספר הזכרונות, ורשה תרנ"ט, ח"ב, פרק 23.

עשתה את שלושתנו „לאגודה אחת, ורוחה החלה לפעמנו ולהדריכנו בנתיבותיה איש מעברו, איש עפי' המקרה אשר הביא האלהים בידי. לי היה ספר „אהבת ציון“, שקראתיו בלי חשוד, עד כי הוצק עלי מרוחו וסגנונו רגל על לשוני. לחברי ש' [פירא] היה ספר „דברי שיר“ אשר למח"ל לעטערים, וזהי השירה משוש דרכו וכאבתה שגה תמיד. וחברנו ד' [וידסון] קרא ושנה אצלנו בשני הספרים גם יחד, ועל כן היתה ידו רב לו במליצה ושיר כאחד. כלי חמדתנו אלה היו שיחתנו ושעשועינו בכל עת. מדי נאספנו יחדיו להתרועע בית איש יומא, והנה קם השטן להפר את האחוזה אשר בינינו!

וזה הדבר: ר' אליהו, אבי אשר אב"א — אשר בן אליהו שפירא חברי, היה מקנאי הדור הישן, שהיטב חרה לו על בנה, בראותו כי התמדתו בלימוד הגמרא הולכת ורפה. ויחל לארוב לו ולהתבונן למעשיו. ויהי היום, ומצאנו יושב אל השולחן בחדר משכיתו וכותב עברית משכיל שיר ידידות. ותבער כאש חמתו, ויחטוף מידו את הגליון ויקרעהו, ויך את המשורר הצעיר מכה רבה, ויאסרוהו בחבלים אל השולחן ויגיה לפניו ספר „שבט מוסר“, ויצוהו לכתוב ממנו גליון שלם בכל יום, אם באמת ובתמים חשקה נפשו לכתוב בלשון הקודש לשמח. ואם לא ישמור מצוות שפתיו לקומה כראוי, והפליא את מכותיו, ושבד כל עצמותיו, ולא יסאר מהם בבשרו מפני זעמו.

אבל מוסר גדול מזה היה שמור לחברנו ד' [וידסון], הגדול בשנים משנינו — כי למחרת היום בבוקר, ככלות העדה להתפלל ב„חברה משניות“, קם אבי משוררנו הצעיר ויעש את בית-המדרש כמרקחה, ויקרא על ד' [וידסון] מלוא רעים, המון קנאים וסומרי ה' צבאת ומגניו בכל עת, והם לקחוהו מן הגמרא. שהחל ללמוד בה אחר התפילה, כדרך כל הארץ, ויאחזו בערפו ויוציאוהו דרך הפתח וישליכוהו מן המדרגות (כי „חברה משניות“ היא בעליה אשר על גבי „בית-המדרש הגדול“) ארצה.

לחכם וגבון כמנחם חברי דיה היתה הרמיה הזאת להבין דבר מתוך דרב, כי אין דעת חובשי בית-המדרש נוחה הימנו — ולא יסף עוד לבוא שמה.⁵⁴ ור' הלל איסר ינובסקי, מאנשי בית-המדרש הנ"ל, מספר בזכרונותיו⁵⁵ על אותו ענין: אשר שפירא, „שנתפקר בגלוי, סבל הרבה אי-נעימות מאביו הקנאי, ר' אליהו וארשאור, שסטר על לחיו בפני קהל המתפללים, על שהוא מבלה עתו בקריאת ספרים חיצוניים ובכתיבת מליצות“, ואילו למ"מ דוידסון „קרה מקרה בלתי-טהור, שהוציאוהו מבית-המדרש ויעשוהו — — למשורר“. באחד מלילות שבת, מספר הא' ינובסקי, כאשר שכב דוידסון על משכבו ב„חברה משניות“, החלה „רוח השירה לפעמו והעירה בו את התשוקה להעלות על הכתב את חרוזיו ואת רעיונותיו, שהגה והרה באותה שעות שכה ר' מנחם על דבר השבת“ וביקש מבחור, אשר ישן מעבר למחיצה הרעועה והמחותרת, ב„קלויז“ הסמוך, ליתן לו נר וגפרור דרך החור. „מנחם נפל כפח: הבחור ה„קלויזי“ קנא את קנאת השבת“ וסיפור על הענין לגבאי „חברה משניות“, „אותו יום דנו את דוידסון לספוג ארבעים מלקות גם קיימו את פסקדינם בו ביום בין מנחה למעריב. אמנם, קידם מנחם“, ששובב היה ואמון על מעשי-קונדס, „אח פני הרעה וישם כר במכנסיו והמלקות לא הכאיבוהו, אבל עורונו נכתם ויהי אנוס לעזוב את בית-המדרש ואת ארחות ימיו על שולחן הגבאים, ויהי למורה“ ולמשורר.

⁵⁴ הא' ינובסקי: זכרונות נשכחים, א' — מבית-המדרש, „הצפירה“ 1920, ג'ל' מ"ט' 13.

ואילו א"ש פרידברג, ממשיך ה"א ינובסקי, ידע להתהלך עם חברי "חברה משניות" ולא הקדיח את תבשילו, ושמו וזכרו לברכה בח"מ עד היום". מ"מ דוידסון, לאחר שעזב את גרודנו, נדד במקומות שונים, בהם עסק בהוראה, עד אשר נשתקע בביאליסטוק, שם היה מורה לעברית רוסית, גרמנית וצרפתית. מחונן בפקחות, נודע כמפיק בדיחות שנון, כממשיל משלים וגם כמלחין. חניך דור של משכילים ואינטליגנטים יהודים. היה כותב גם נוסחאות למצבות בתרזים עבריים. לאחת ממתלותיו-משובותיו הקדיש א"ש פרידברג פליטון רב-חן בוכרונותיו⁵⁵.

על חיי אב"א שפירא, לאחר עזבו את עיר-מולדתו, על חסרדיה שבהם, המרתו את דת אבותיו והתרפקותו על עמו — נכתבו דברים הרבה, ולא נבוא לחזור על כך במסגרת מיוחדת זו. הוא הדין בנוגע ליצירתו כמשורר עברי, שכונסה בספריו ("חזיונות בת עמי", תרמ"ד; "שירי ישורון", 1887; ו"שירים נבחרים", 1911), ובתוכה שיריו הליריים הנוגים "בשדמות בית לחם" ו"ברכת הנרות" האגדה "דוד מלך ישראל חי וקיים", בה הנציח, בין היתר, את דמותו הנלבבת של מלמדו ב"חדר".

שפירא חזר לגרודנו לבקרה, "שנתיים לפני מותו, כותב ה"א ינובסקי, ביקר את ה-Alma Mater שלו ואת הפינה בה ישב והגה בספרים וכתב חרוזיו, ולא הרבה המשורר לשהות בביה"מ. כי "זרם דמעות פרץ מעיניו וימור לעזוב את הבית". יחידי מן השלישיה נשאר בגרודנו אברהם שלום פרידברג, הוא למד את מלאכת השענות והתפרנס עליה, נדד בגיל 15 לדרום-רוסיה וחזר לאחר ארבע שנים לעיר-מולדתו. השתלם בלשונות ומדעים והיה למורה-שעות בבתי העשירים. היה מנושאי דגלה של ה"השכלה" בגרודנו ומלחומי מלחמתה. גם על פרשת תיזי ופעולתו הספרותית לא כאן המקום לתוסף דברים, ונחא זו סיפורי ההיסטוריים "עמק הארזים" ו"זכרונות לבית דוד", שנתחבבו על בני-הנוער העברים, או תרגומיו ופעליו כעורך.

פרידברג — "הר"ש"לום" בכינויו הספרותי העיקרי — עזב את גרודנו בשנת תרמ"ג, עת הוזמן לפטרבורג להיות עוזר ראשי בעתון "המליץ". עוד קודם לכן, באייר תרמ"א, כחודש לאחר פרוץ הפרעות בדרום-רוסיה, קרא אש"פ, במכתבו לידידו המשורר יה"ל, לשידוד מערכות במחשבתם של המשכילים העסקנים היהודים ו"ליסוד ישוב עמנו בארץ אבותינו מקדם"⁵⁶. וב"המליץ" המשיך אש"פ לעשות נפשות לרעיון של חיבת-ציון והשתדל לעשותו לכלי-מבטא לתנועה. רשומות אש"פ ב"ספר הזכרונות" שלו, מלבד הענין הכללי שבהן, הן גם אחד המקורות החשובים ביותר להיסטוריוגרפיה של תקופת ההשכלה בגרודנו. מראשוני הכתבים בעתונות העברית מגרודנו היה משה חזיר אוסטרינסקי (1842—1870), משכיל בעל מזג סוער, שמת באבו, והרבה לכתוב בייחוד ב"הכרמל". יצחק ב"ר דב אנדרס (1854—1920), תלמידים של מ"מ דוידסון ושל שאול פנחס רבינוביץ' (שפ"ר), שעשה שנים מספר כמורה עברי בגרודנו — הדפיס מאמרים ב"המליץ", "העברי", "הלבנון" ובמכתב-רעות עבריים אחרים של תקופת ההשכלה וחיבר ותרגם סיפורים שונים ("סיפורי אלישיב", "הנלכד" ועוד). היה מארחם ומאכסנם וזגלהב של הסופרים העברים, בביקוריהם בגרודנו.

⁵⁵ א"ש פרידברג: ספר הזכרונות, ח"ב — "אהבה במס"ק" (במסירת קולמוס).

⁵⁶ שם, ח"א, עמ' 137—138.

מקבוצת הסופרים שומרי המסורת ושוחרי ההשכלה כאחד בגרודנו יזכור בראש וראשונה ר' ישראל דוד מילר (נולד בשנות הארבעים של המאה ה"ט), נפטר 1913). היה יליד כפר ליד סקידל הקרובה לגרודנו, התיישב בעיר זו עוד בימי נעוריו, והיה מורה לעברית וכותב דברי מליצה ומכתבים בשביל רבני גרודנו וגביריה. חיבור הבכורה שלו היה "מלחמת סופרים" (וילנה, תר"ל), בו התקיף את ספרו של משה אהרן שאצקס "המפתח" (שהופיע באותה תקופה), וקנה לעצמו שם בקרב חוגי החרדים (ב"המפתח ניסה שאצקס לפרש את אגדות התלמוד בדרך ראציונליסטית — כאלגוריות, שעיקרן הוא ה"מסרה השכל"). י"ד מילר הרבה לכתוב כתבות ומאמרים ב"הלבנון", "המגיד" ו"הצפירה" וחיבר ספר על "היהודי הטוב", ר' נחומ'קה מהורדונה, אשר הקדיש את חייו לעזרה לעניים ולכל נתון במצוקה. הספר ("תולדות מנחם", פיעטריקוב, תרע"ג). יצא לאור לאחר מות המחבר — ע"י בנו, ר' אריה ליב מילר, שהוזכר לעיל.

כן הוציא שורה של חיבורים באידיש, בעיקר בתולדותיהם של גדולי ישראל, מעובדות ברובן מעברית, ביניהן "תולדות מונטיפיורי" (וילנה, 1890). "תולדות האר"י" (וילנה, 1895) ועוד. י"ד מילר היה מוכרספרים עבריים ועשה את חנותו לבית מקרא ולספריה. פעל להרבצת הלשון העברית ולהפצתה, והיה אחד מראשוני הפעילים למען ישוב א"י. גם אריה ליב מילר, בנו, שהיה מוכרספרים, מורה ובעל בית ספר, שהרבו בו בלימוד העברית, פירסם סיפורים ומאמרים בעתונות העברית ועסק גם בהוצאת ספרים עבריים⁴⁷.

שמעון אליעזר ב"ר יקותיאל פרידנשטיין (נולד בגרודנו 1852), תלמידו של ר' נחומ'קה, כותב הרשומות של גרודנו היהודית ובעל "עיר גבורים" (וילנה, תר"ם), הנחיל לנו את הציונים שמעל גבי המצבות שבבית העלמין הישן שבעיר זו. "בעמל רב וביגיעת נפש, גם בעזרת זכויות מגדלת, הצליח חפצו בידו להעתיק את הרשום על המצבות העתיקות, אשר עיפר הזמן בעפר מות ויכם עליהם במשאון" — מספר על פרידנשטיין קלמן שולמאן במבואו ל"עיר גבורים". מלבד "עיר גבורים" ומאמריו בעתונות ובמאספים, נדפסו ממנו: "תקות ישראל" (ורשה, תר"ן), "הוראות ואינו נראה" (ורשה, תרנ"ד) ו"עץ פרי" (וילנה, תרנ"ח) וכרך של סיפורים היסטוריים ("ספורים", וילנה תרס"ג).

מבין המשכילים כותבי רוסית בגרודנו נזכיר את יוסף (אויס"פ) בן יעקב גורביץ, עסקן ציבורי, שהיה רב מטעם בעיר בסוף שנות הששים ובשנות השבעים של המאה ומורה לדת ישראל בגימנזיה לנערות. מלבד מאמרים רבים בכתיבה העת "ראזוביט" ו"רוסקי יבריי", תרגם לרוסית את סידור התפילה והוציא לאור (מהדורה שניה — וילנה, 1870). כן פירסם ספרים ברוסית על דת ישראל בשביל הנוער ועל תולדות היהודים בימי התנ"ך, וכתב מאמרים על ההיגיינה הציבורית, מצב האשה אצל היהודים בימי קדם, התפילות העבריות ועוד.

⁴⁷ אריה ליב מילר — על דבר תולדות הרב המחבר, בספר "תולדות מנחם" ל"ד מילר, זמן רייון — לעסקיין פון דער יידישער ליטעראטור, פרעסע און פילאנאגיע, באנד 2, ווילנע 1930, עמ' 406—409.

צבי הרכבי

ייקאטרינוסלאב *

א. העיר בהתפתחותה

העיר נוסדה ב־1778 בערבת נובורוסיה על הגדה הימנית של הדנייפר על ידי פוטיומקין, שהועידה לגדולות (יש אומרים: להיות בירה חדשה במקום פטרבורג?) וקראה ייקאטרינוסלאב (בימי פאול, 1796–1801, וחלף שמה לנובורוסק, וכך נקראה עד 1926, שבה נקראה דנייפופטרובסק ע"ש פטרובסקי — ראש השלטון הסובייטי האוקראיני, שבשעתו עבד כפועל בבית־חרשת בייקאטרינוסלאב). תחילת ייקאטרינוסלאב כעיר מחוז, מ־1783 — עיר הפלך.

תוך המאה הי"ט הופכת העיר למרכז תעשיה כבדה על רבבות פועליה ותנועה מהפכנית חזקה, בהיותה סמוכה למכרות פחם וברזל של אגרהדונץ (דונבאס). עוד מקודם פרח כאן הסחר — תוצרת חקלאית, עצים, מוצרי התעשיה על כיפי הדנייפר בסמוך לעיר נבנתה בתקופה הסובייטית תחנת־הכוח הענקית — "דניי פורסטרוי" — שהופצה בידי הרוסים בעצמם לפני פלישת הנאצים ושוב נבנתה על ידם עם גירוש הגרמנים במלחמת העולם השנייה.

האוכלוסייה, שמנתה אלפים אחדים בלבד בתחילתה, עברה בסוף המאה הי"ט את מספר 100,000 נפש, ועם פלישת הנאצים מנתה כ־500,000 נפש.

ב. האוכלוסיה היהודית בעיר

עוד ב־1768 הותר ליהודים לגור בנובורוסיה ולעסוק במה שירצו. ב־1794 הוכנסה ייקאטרינוסלאב ל"תחום המושב". היהודי הראשון שבא לגור בעיר היה ר' משה סטאניסלאבסקי (מצאצאיו — שמעון סטאניסלאבסקי שכתב, ברזיסת, על תולדות יהודי רוסיה). ב־1787 באו לגור בה כמה יהודים.

ב־1857 נמצאו בפלך יקאטרינוסלאב 359 קראים ולהם "כנסה" בעיר הפלך (באותה שנה היו בכל רוסיה 14,000 קראים).

1805	היו בייקאטרינוסלאב כ־376	יהודים
1825	" 880	"
1847	" 1,699	"
1897	" 41,240	" (37% מהאוכלוסיה)
1920	" 72,928	" (44.5%)

* מחוז מונגורפיה ב"ספר ייקאטרינוסלב" המוכנת לדפוס ומתוך דברים שנאמרו בכינוס בני יקאטרינוסלב שנתיים בתל־אביב בג' סיוון תשי"ז ובו הרצו, מלבד רס"א: ישראל ויטבר, דניאל וקסלר, אברהם שלונסקי, ה. ה. בירמן, ישעיהו שר ועוד.

1) ראה ערך "ייקאטרינוסלב" באנציקלופדיה הכללית־הרוסית של ברוקהאוז־עפרון וערך "דנייפופטרובסק" באנציקלופדיה הסובייטית הגדולה על שתי מהדורותיה, מ. אשעראוויטש, שטעט און שטעטלעך אין אוקראינע, ניריודק, 1948, ח"ב, עמ' 99–111.

ב־1923 היו בייקטרינוסלאב	50,237 יהודים (%)	29 מהאוכלוסיה
ב־1926 "	62,073 "	26.9% ("
ב־1932 "	100,000 "	26.4% ("
ב־1940 "	100,000 "	20 % ("

מתוך 10,000 יהודים למעלה מחומש מן האוכלוסיה — שהיו בייקטרינוסלאב עם פלישת הנאצים באוגוסט 1941, שדוֹחֵזוּר מעטים בלבד. אפשר להגיד, שאם תהליך גידול האוכלוסיה בכללה בעיר מהוסדה ועד המלחמה העולמית השניה נמשך בפרופורציה אריתמטית, הרי תהליך גידול האוכלוסיה היהודית בה נמשך בפרופורציה גיאומטרית. הסחר היה המקצוע העיקרי של היהודים כאן, אם ב־1805 היו לעומת 263 סוחרים נוצרים בעיר 7 סוחרים יהודים בלבד, הרי ב־1897 היו הסוחרים היהודים 74% מכלל הסוחרים. 17 מושבות יהודיות (נוסדו בשנות 1846/1855) כיחרו את ייקאטרינוסלאב ובהן כ־8000 נפש ורכושן הקרקעי — כרבע מיליון דונאם, מהן שנתקיימו עד פלישת הנאצים.

ג. פרעות

הפוגרום הראשון היה כאן ב־1883; נמשך יומיים: 20—21 ביולי. תוצאותיו — מאות משפחות נשדדו. שוב היו כאן פרעות: בסתו 1884, 1886, 1904, 1905 (20.8). הפוגרום הגדול (67 הרוגים באכזריות, מאות פצועים) היה כאן בשני באוקטובר ב־1905 והוא נמשך שלושה ימים (21.10—23.10). ההגנה העצמית נוסדה עוד ב־1903 והיא פעלה גם בשנות הפורענות והרג רב של 198—1920 („לבנים” של גנרל שקורו, אוקראינים למיניהם, מאכנו וכו'). וכאמור, הפורענות הטוטאלית האחרונה: פלישת הנאצים בסתיו 1941, כשרוב היהודים שאר במקום — אם מתוך כך שנמנעה בריחתם, או מתוך רצונם של יהודים להשאר במקום (מתוך טעות פטאלית וחוסר ידיעות נכונות על כוונת הנאצים)².

ד. הקהילה ומוסדותיה, רבניה ופרנסיה

כבר בתרכ"ח שלחה „עדת ייקאטרינוסלאב את תודתה (כמובן בעברית) לר' משה מונטיפיורי. בסמוך לתר"ס מוצאים אנו כאן קהילה מאורגנת היטב בעלת רשת מוסדות תורה וחינוך, צדקה וסעד, 80 „חדרים” ובהם 800 תלמידים, ישיבה ובה 80 תלמיד; „חדר מתוקן”³.

1) על מאכנו בייקאטרינוסלאב ראה בספרו של ארשינוב על „תנועת מאכנו”.
2) ראה שמריות לוי, מזכרונות חיי ספר ב', מנדלי מר"ם, שריפטען, 237I; י. לשצנירסקי, הרקע הכלכלי של תחום המושב ליהודים ברוסיה, „העבר”, חוב' א', עמ' 36—39; י. טריחוש, היהודים בנבירווסיה, „העבר”, חוב' ב', מעמ' 200 ואילך; צבי הרביב, לחקר משפחות (מהדורה שניה), מעמ' 48 ואילך ושם סומנה כל הספרות; הנ"ל, קונטרס משפחת הרביב, הנ"ל, קהילת ייקאטרינוסלאב, „הצופה”, י"א בסבת תשי"ג; ראה בזכרונות של הקומפוזיטור ג. גולנינקין.

3) ב„המליץ” 1898 (125) מסופר, כי התית בייקאטרינוסלאב קיימת זה 50 שנה על „חדר מתוקן” בייקאטרינוסלאב ראה קובץ „ברקאי”, ברוקלין תשי"ו, וספר זכרונות של ת. א. זוטא.

בפרוס מלחמת העולם הראשונה היו בעיר כ־30 בתי חינוך יהודיים (מתם ישיבה ושלושה ת"תים); 12 בתי־כנסת גדולים, מלבד בחימדרש, בתי־תפילה ו"מנינים". בסמוך למהפכת 1917 הוקם כאן פוליטכניקום יהודי.³ שני זוגות רבנים ידועים לנו בייקטארינוסלאב. תחילה שימשו כאן הרב ר' דוב זאב (בערער־וואָלף) קווינצקוב ז"ל — מגדולי חב"ד, המכונה ה"משפיע מסטארי דוב" — לחסידים מזה, והרב ר' בנימין (בנימינקא) זקאיים ז"ל ל"מתנגדים" מזה; ואח"כ: הרב ר' לוי יצחק (לויק) שניאורסאהן ז"ל, ח"י ניסל תרל"ח — כ"מנ"א תש"ד באלמאראטא, קאזאחסטאן, רוסיה, בגידוש ז"ל — נין ונכד של בעל "צמח צדק", הוסמך ע"י גאוני הדור, רבות פעל במסירות נפש להחזקת היהדות, הרבצת התורה ועניגי הכלל, בתרס"ט בא לשבת על כס הרבנות — תחילה לחסידים ולבסוף כרבה היחיד של הקהילה (תר"פ—ת"ש) מזה והרב ר' פנחס גלמן ז"ל — חניך ישיבות ליטא, ציוני־עברי, עסקן, ר"מ (נפטר כבן 40 בסמוך לתר"פ) ל"מתנגדים"־ליטאים מזה.⁶

מבין ראשי הקהילה בלטו שלושה: ר' משה כרפס⁷ — בעל מכרות ומפעלי תעשיה כבדה, נדבן, ירא שמים, המכלכל־המנהיג בתבונה את עדתו; ר' מיכל מיידאנסקי⁸ — סוחר, חובב־ציון נלהב, בר אוריין; שמרל בן פייבל (סרגי פאזולוביץ) פאליי — בעל טחנה, שלקח לו חתנים ציונים; את מ. מ. אוסישקין, אינג' מ. ברוק ודר אביגדור יעקובסון.

ה. ציונות

ייקאטרינוסלאב היתה מרכז ציוני־עברי עוד מימי "חיבת ציון" (כאן פעלו מיידאנסקי, ר' אברהם הרכבי), ביחד בשבת אוסישקין ור"ר שמריהו לויק, כרב מטעם, בתוכה (מפעילי הציונות: י. ליאהובסקי, ו ברונסמן, ב. טופרובסקי,

3א) ראה מאמרו של יעקב גולדבורט, הבוקר, 13.2.47.

4) ראה עליו: הרב ש. י. זויק, סיפורי חסידות (א. ציוני, ת"א, תשט"ו); סיפורים 142, 508 (עמ' 146—107, 495—497, במפתח שמות (עמ' 545): ר' דוב זאב מייקאטרינוסלאב; אברהם הרכבי, המליץ 1894 (188); על מחאת רבני רוסיה נגד קידושין על תנאי של רבני צרפת" (מרחשון תרס"ה) חתום בין השאר גם זאב וואלף; "אין תנאי לנישואין" לארח דב אלטר וואראנאווסקי, ווילנא תר"ץ, ויש מקום לזהותו כהרב דוב־זאב קווינצקוב. 5) ראה עליו: קובץ ליובאוויץ, ברוקלין, תש"ד; נפתולייזר, ב. וסט, ח"ב, עמ' 301; סטנסיל על פרשת יציאתה מרוסיה של אשתו הרבנית חנה (כעת בברוקלין); היה מחותנו של האדמו"ר מליובאוויץ הריי"ץ זצ"ל ועמו בעצה ובפעולה. בנו הרב מנחם־מנדל שליט"א. הוא כעת האדמו"ר מליובאוויץ.

6) ראה על רבנותו: "המדיעה", תרע"ד (23). נוסף על שני הרבנים שימשו בקהילה שלושה מו"צים — ראה ב"המליץ" 1870 (11) על פטירת הרב שניאור־זלמן רבינר מו"צ בייקאטרינוסלאב.

7) ראה עליו: צבי הרכבי, לחקר משפחות, הפרק "ר' משה כרפס", ושם טומנה כל הספרות: ש. לוי, מכתובות חיי, ס"ג, מעמ' 87 ואילך; אנציקלופדיה לחלוצי הישוב, כרך ה', "הצופה", כ"ו בשבט תשי"א; שם, כ"ז באדר ב' תשי"א; שם, י"א בטבת תשי"ג. 8) ראה עליו בין השאר: "הצפירה" 1912 — על פטירתו, וההקדשה לו בספרו של ב"צ אייזנשטאדט, "דור רבני וסופרי" במלאות לר' מיכל מיידאנסקי 70 שנה — כ' שבט תרנ"ה).

8א) בלתי־ידוע עדיין חלקם של הייקאטרינוסלאביים בנסיון ההתיישבות בעבר־הירדן, בגולן (תרנ"ד—תרנ"ו). ד. יורעאלי מכנרת עלה עם קבוצת חבריו מייקאטרינוסלאב בעליה השניה, לאחר ביקורם של ר"ר מוסינזון ור"ר בוגרשוב [בוגר] בעיר. ראה "ההתיישבות בגליל העליון, תשט"ו, עמ' 39 ובמפתח.

ואח"כ האחים ברזובסקי). גם "הרב מטעם" מר מנחם ברושטיין היה ציוני נאמן. הציונות בעיר לאחר המהפכה היא פרק מפואר בפני עצמו.¹⁰ מעיר זו זרמה עליה מובחרת לארץ-ישראל. עם העליה השניה עלה מכאן המורה ר' חיים יהושע שפירא ז"ל, יורעאלי (אכר במושבה כנרת), עתה נדע גם כמלחין.

בעליה השלישית נתבלטו: משפחת המשורר אברהם שלונסקי, ת. ספיבק (ממיסדי "עונג שבת" בת"א), משפחת המדפיס סטרוד, חנניה רייכמן (המתרגם, בעל המכתמים), יונה כסה (מחיר מסא"י כ"כ), יעקב אביטל ז"ל, שחקן "הבימה" (בנו של המורה והמחבר העברי אבא ארש), מרדכי ורבקה גובר (הורי האחים — צבי ואפרים הי"ד), פרופ' דולזינסקי ז"ל (בנו הפרופיסור מהרוגי שיירת הר הצופים הי"ד; בתו תמר — סופרת), עו"ד ש. אוסישקין, ועוד רבים (עולי ייקאטרינוסלאב בא"י מונים למעלה מ-100 משפחות).

הרב נחום גולדשמידט (מנהל הסמינר "בית יעקב" בת"א, המשפיע התב"די, משפחת הדסה רחל בירמן (רחובות), השר י. בר יהודה, פרופ' גרוסמן (חיפה).

1. אישים

בייקטרינוסלאב קבורים המשפטן אליהו אורשאנסקי¹⁰, הסופר נחום כהן (נאומב)¹¹, ר' יעקב ושלמה אולשוונגי, הציוני ד"ר יעקב ברנשטיין כהן¹², הרופא ואספן הספרים ד"ר יוסף חזנוביץ. ר' ישראל בנימין לבנר¹³, בעל "כל אגדות ישראל" ועורך עתונים בעברית וברוסית לילדי ישראל, שימש כאן בהוראה. כאן ישבו מ. מ. פייטלסון המבקר ויעקב לרנר המשורר. בימי מלחמת העולם הראשונה באו לייקטרינוסלאב פליטים רבים מפלכי הספר, וביניהם: הגאון רח"ע גרודנסקי זצ"ל, הרב צבי פשדמסקי¹⁴ (אב"ד לייזאווא), לכאן עברה מוילנה הגמנסיה הציונית העברית של פ. א. כהן על מוריה: פנחס שיפמן (בן-סירה)¹⁵ וד"ר י. ל. ברוך¹⁶.

כאן ישבו אחיו של ליאו מוצקין וגיסו של ד"ר ת. וויצמן — ד"ר משה אברהם ליכטנשטיין¹⁷.

(9) ראה בספרו של א. רפאלי (צנציפר), במאבק לנאולה, את הצילומים: 83, 169, 216, 225, 251, 269, 284, 442, 709; נפתולי דור (ב. וסט), תש"ז, עמ' 186—188; אברהם מילשטיין, בראשית הדרך; נפתולידור (קובץ ב', בעריכת בנימין וסט), תשס"ו, עמ' 229—235.

(10) ראה עליו: כנסת ישראל 1 (1886); מגדלי מוכר ספרים ב"המליץ" (תרל"ח, 17); קלחנר ב.הספרות העברית החדשה" (כרך ו', עמ' 413, 519); י. טריוש, "העבר", ח"א, עמ' 59; ב. גנקין, שם, חוב' ג'; צבי הרכבי, לחקר משפחות, עמ' 52. (11) ראה עליו ב"ווסחוד": 1833 — 30, 31; 1893 — 26; 1894 — 3. 4 — 1906 — 1, 31, 4542).

(12) ראה בין השאר עליו: ד"ר נ. גלבר, "העבר", חוב' ב', עמ' 53, 58, הערה 27. ד"ר גלבר מציין את שנת פטירתו כ-1928 (במקום 1926).

(13) ראה עליו ב"דור וסופריו" לאייזשטאדט, עמ' 36—37.

(14) ראה לעיו: "שבני שיש", בהקדמה ובעמ' פ"ה.

(15) על שיפמן בייקטרינוסלאב ראה: דוב שטוק בהקדמה ל"בית היוצר" (פ. בך סירה, אמנות, ח"א, תש"ח) עמ' 18—19. שיפמן הדפיס בייקטרינוסלאב את הצהרת בלפור בעברית, תרע"ח.

(16) י. ל. ברוך תיאר את תקופת שבתו בייקטרינוסלאב בזכרונותיו, בה' ליטא"א ב"272, ועוד.

(17) ראה אסופות, 5 במאמרו של הנשיא י. בן צבי.

הרב יצחק פרידמן ז"ל טברג, (נחלת יצחק ע"י ת"א) — מוצאו מיקאטרינוסלאב.

זמן מה ישב כאן בער ברוכוב ובעל מרכז תנועת פועלי ציון¹⁷.
הפרקליט אוסקר גרונברג נולד ביקאטרינוסלאב, כידוע.
השרים נמיר וארן ישבו ופעלו ביקאטרינוסלאב.
מכאן באה הרופאה תחלוצה ד"ר צפורה לבובה.
בין המורים העבריים הנאמנים האחרונים יש להזכיר את ר' שלמה ש.
פרומקין, שחיבר גם ספרי שימש¹⁸. כאן ישב כמה שנים דוד אטינגר, בעל תעשיה
ומתבר „שפתנו במראות" היושב כעת בתל-אביב.
בייקאטרינוסלאב פורסמו עתונים וספרים מיוחדים ליהודים — בשלוש שפות:
עברית, אידיש, רוסית¹⁹.
רבות נכתב על ייקאטרינוסלאב היהודית בתקופות שונות. ועדיין בנמצא,
אם כי בטמון, חומר רב לתולדות קהילה מפוארת, שנסתם עליה הגולל¹⁹.

(17) ראה בזכרונות אשתו („בצל קורתו") על ייקאטרינוסלאב.
(18) לוחות נטיות בדקדוק, מלון אורתוגרפי עברי עם תרגום לרוסית, תרע"ג) —
שניהם בייקאטרינוסלאב.

(19) ראה אצל רפאלי הג"ל ברשימת העתונות באידיש את המס' 14, 33; ברוסית —
34, 45.

(19) בארכיון הציוני בירושלים יש חומר רב ומעניין על ייקאטרינוסלאב בעזבונו שם
אוישקין, ש' ליון ועוד ויש לעבוד ולפרסמו. מרת הדסה רחל בידמן (רהובות) הישישה
העלתה בכתב רבות מתולדות ייקאטרינוסלאב היהודית-העברית-הציונית והן שמורות בידי
על מנת לפרסמן.

כיום נמצא בעיר בית-כנסת אחד המושך מאות יהודים אליו בימי החגים. רבה
הראשי של מוסקוה, שנבחר במקום הרב ר' שלמה שליפר ז"ל, הרב יהודה ליב ליון
שליט"א, שימש מקודם כרבה של דנייפרופטרובסק.

בכתב-האישום במשפט גירנברג (טפט רוס, עמ' 54, 67) נאמר, כי ב-12 לאוקטובר
1941, חדשים לאחר פלישת הנאצים, נהרגו בדנייפרופטרובסק 11.000 איש [קרי: יהודים].
בדנייפרופטרובסק ובקיבוץ נהרגו ע"י הנאצים 60.000 יהודים. בעיר שחררו מן הנאצים
26.11.44. ראה עוד: מערער פון פעלקער II, אליא ערענבורג, מאסקווע, 1945; משה
מהגוביץ, מלחמת הפרטיזנים היהודים במזרח אירופה. עמ' 171.

נפש לבעדרים

שלום בן-ברוך

ברוך שוחטמן הי"ד

מזמן שעלה לארץ בשנת תרפ"ו דר בירושלים ובה גם נפת את נשמתו, כשנפצע על ידי יריות הלגיון העברי ברמת רחל בכינוס הארכיאולוגי בסוכות תשי"ז. איש ירושלים מובהק היה.

מופלא היה בשקדנותו, ברבגנות ידיעותיו, ברוחניותו העמוקה, בתפיסת הדברים ובכל מידותיו התרומיות. שמהן הבולטת ביותר היתה אהבת הבריות — תרתי משמע: אהבת בני אדם בכללם ואהבת כל אדם בפרט. כשם שהיה ל„אורים ותומים“ לציבור, למסדות ולחוקרים בנוגע לפרטים נעלמים בהיסטוריה, בספרות ובעסקנות, כן היה מיטיב עם רעהו, עם מודע ובלתי מודע, ועמד לו תמיד בשעת דחקו. היה איש רעים להתרועע, הצטיין בצרנות כלפי מאורעות החיים והספרות. ולא היה איש שלא ביקש את קירבתו.

חלק גדול מזמנו הקדיש לבני אדם, לביקורים בבתי ידידים ובאספות המוקדשות לענייני תרבות ורוח; ומפליא הדבר שבפיזור זה של עתותיו הצליתו הן לקיים בנאמנות ובמסירות את חובתו היומיומית והן להגיע להישגים ניכרים בעבודתו הספרותית-המדעית. האירה לו פנים ההצלחה בזה שפרנסתו-מלאכתו היתה כתחום נטיתו הנפשית העמוקה. כי מראשית עמדו על רגליו אתב ספרים וספרות ומדע, ספרנות וביבליוגרפיה, ואהבה זו באה על סיפוקה כאשר נתמנה זמן קצר מאד אחרי עלותו לארץ לאחד הפקידים-הספרנים בספריה הלאומית בירושלים (בעבודת הספרנות החל להתמחות עוד בשבתו באודיסה), ועד מהרה נתבקש להיות גם חבר המערכת של הרבעון הביבליוגרפי „קריית ספר“ היוצא לאור מטעם הספריה. במשך שלושים שנה כתב מאמרים-רצוניות על ספרים בשפות שונות, עבודות מחקר, הערכות לעסקנים, לסופרים, לאנשי מדע.

כדי להכיר יותר את ברוך שוחטמן צריך לפנות לעיר מולדתו באלטה שבאוקריינה, פלך פודוליה, שהיתה עיר ואם בישראל ורבה היתה השפעתה הן על תושביה גופם והן על יהודי הסביבה הקרובה והרחוקה. היו בפודוליה ערים מחוזיות יותר גדולות, אך היא עלתה על כולן בריכוז רב של יהדות ותורה, של חסידות והשכלה, של ציונות וערנות ציבורית, של אידיאליזם ציבורי. פודוליה, חבל-ארצם של הבעש"ט ורבי נחמן מבראצלאב, היתה רוחה חיים יהודיים מסורתיים וגעגועים לגאולה עד כלות הנפש. היא גבלה בפלכי חרסק, בסרביה, קיוב, וחלין וגם גאליציה וקיבלה מכל אחד מחבל-ארץ אלה. לבאלטה קמו אישים נעלים שהשפיעו על הנוער וההמונים השפעה רוחנית גדולה. החסידות היתה מושלת בכיפה בבאלטה ובפודוליה כולה, רבת-הסבל והעינויים מידי הגויים (בכל הפרעות והשחטות, מגזירות ת"ח ות"ט ואילך, רב היה חלקה), אך גם קירבת אודיסה המודרנית פעלה את פעולתה. פודוליה נתנה לנו כמה סופרים והוגים ומדענים — ברדיצ'בסקי, הילל'ס, אליעזר שטיינמן, א. ד. גורדון, יוסף אהרנוביץ, מ. בן-עמי, פרום, צבי שארפשוטיין, פרום. יחזקאל קופמן, יחנן טברסקי ועוד, ועובדה זו מעידה על הרוח אשר היה מסביב. מבני באלטה עצמה אציין כאן רק אחד — את ד"ר יהודה אבן-שמואל, מתרגם „מדה

נבוכים" ומפרשו, המחנך והוגה הדעות העמוקות, הסופר והחוקר והמרצה בחדר עליון, שעד עתה טרם הוערך כראוי. בסביבה זו גדל ברוך שוחטמן והתבשם מן המזיגה המפלאה של תורה וחכמה והשכלה, ממכלול־השאיפות ששלטו בלבותיהם של טובי העיר. הוא היה מבחירי הנוער הבאלטאי ובשנים האחרונות של שבתו שם הגיע לעמדה בולטת בציונות, בקהילה ובעירייה. אחרי כן גלה למרכזי תרבות ומדע ברוסיה ובחוץ לארץ וקיבל השראה מאת גדולי ישראל, קרא ושנה ושימש תלמידי חכמים הרבה. כאשר עלה לארץ, כבר עוצבה דמותו — אמות אחדת מבני הדור הצעיר, בעל כשרונות גדולים (בתוכם זכרון כביר), שהיו מאחוריו שנים לא מועטות של שרות לציבור ולעם, שנים שגם סבל בגללו (נרדף וגאסר ע"י השלטון הסובייטי).

בסקרנו את עבודתו הספרותית והמחקרית עלינו לציין קודם כל את השתתפותו ב„קרית ספר“, רבעון בית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי. לפי חשבוננו של העורך נדפסו ברבעון ותר ממאה ועשרים מאמרים־רצוניות של ב. ש. למן תרפ"ח עד החוברת האחרונה, הווה אומר: בכל חוברת פירסם מאמר או אף שנים. ובקורתו היתה למופת מבחינת רצוניה מדעית; הוא דיקק כחוט השערה עם בעלי הספרים, והיה אף המכווין ביותר. בקיאותו המפליאה הביאתהו לידי גילוי פגמים אפילו בחיבורי מומחים גדולים; אך הערותיו נכתבו תמיד בלשון עדינה ולבבית, בחינת „נאמנים פצעי אותך“. תפקיד לא פחות חשוב מילא שם ע"י רשימה שיטתית של הספרים החדשים — עבודה, שבה היה עוסק בכל חוברת של הרבעון הביבליוגרפי. אין זו העתקה סתם של שם הספר והמחבר, כי אם גם הגדרת מהותו של החיבור בצדה בשתיים־שלוש שורות בצירוף תוספת מאלפת, למשל: המהדורה אל הכרך הקודם נתפרסמו בתאריך פלוני ובמקום זה וזה; יש תירגום של הספר בשפה זו או אחרת. רצה המול — ומאמרו האחרון ב„קרית הספר“ הוקדש לבקורת הספר החדש של אחד העם (פרי עטם של אריה סימון וד"ר הלר), אותה האישיות שנתן לה את תשומת לבו היתירה כמעט במשך כל זמן עבודתו. מענין כי ב. ש. — בהתאם לכל הרוח של כתיבתו — מביע את סיפוקו הנפשי שהמחברים, עם כל הערצתם לאחד העם, אינם נהגים משוא פנים כלפיו בספרים ואינם נמנעים מלכקרו במקום שהוא ראוי לבקורת!

מדור אחד בעבודתו הם מאמריו על סופרים, אנשי מדע ועסקני ציבור. מרובים הם ונתפרסמו בכתבי־עת שונים, בלכסיקונים ובאנציקלופדיות. הוא מבליט תמיד פרטים בלתי ידועים לקהל הרחב, ובזה הערך העיקרי של עבודתו. כן, למשל, כתב מאמר מיוחד „אוסטישקין ועבודת ההווה“ ב„העולם“, במלאת ע"ה שנה למנהיג הציונות הרוסית. בהאירו שם צד אחד של פעולות המנהיג הזה, שהיה ידוע דוקא ביחס של ביטול כלפי עבודת ההווה מתוך דרישה שהציונים יתרכזו בעבודת למען ארץ־ישראל גרידה. במאמר אחר „ז'בוטינסקי והפארלאמנט הרוסי“, בירחון „גליונות“, שרב נוגע הוא בפרשה, שמעט מאוד דובר עליה בספרות העשירה על הלוחם הציוני הגדול. חשובים גם מאמרי ב. ש. על ציונים ועסקנים שונים, שנשכחו מן הלב או שמלכתחילה לא היו ידועים לשדרות הרחבות של הצבור — על זאב טיומקין, שהיה בשעתו אחד משלושת המנהיגים הראשיים של ציוני רוסיה; על ד"ר יעקב לאנדסמן, אחד מן הציונים הפעילים באודיסה, שנלחמו במסירות במשך שורות שנים לחינוך יהודי־לאומי בסביבה של מתבוללים; על מנשה אלשמן, המחנך הבאלטאי הדגול (עיין רשימתי עליו בחוברת ג' טל „העבר“), ועוד ועוד. חובתנו לציין לחד את הערכים שנכתבו ע"י ב. ש. בלכסיקונים ובאנציקלר

פדיות: ב. "אשכול", באנציקלופדיה העברית והכללית, ב. "אנציקלופדיה לציונות" שיצאה בעריכתו של משה קליינמן בשנת תש"ז (רק כרך אחד בלבד, אותיות א-ג). באנציקלופדיה האחרונה שייכים לו עשרות ערכים, בתוכם שוב עסקנים בלתי ידועים או נשכחים, וחסד הוא עושה הן עמהם והן עם תולדות הציונות בזה ששמר את זכרם, מי עוד זוכר כיום את העסקן הנלהב, הסטודנט והאסילי ברמן מימי חבת ציון, למשל, או את שמואל בארבאש, אחד ממנהלי הבאנק הציוני וחבר הוועד של חובבי ציון, או אברהם גרינברג, יו"ר וד חובבי ציון לפני אוסישקין? וכמובן מרובים כאן הערכים מפרי עטו של שחטמן, המוקדשים לציונים ראשונים במעלה כגון ביאליק, אוסישקין, אחד העם וכו'.

המדור האחרון והחשוב ביותר: המחקרים ההיסטוריים והספרותיים של ברוד שחטמן, הראויים לכינוס בספר מיוחד, יען כי ערכם הוא לא לשעתם בלבד אלא לאורך ימים. בין אלה יש למנות בראש וראשונה את סקירתו הגדולה ביותר, המקדשת לאודיסה, שהושקע בה עמל כביר ומצומדת אליה ביבליוגרפיה גדולה (נתפרסמה בכרך השני של סידרת "ערים ואמהות" היו"ל ע"י מוסד הרב קוק). המונוגרפיה משתרעת על חמישים עמודים נרחבים והיא שלימה, לפי מידת האפשרות, כשאנו מנותקים ממקורות סובייטיים, זה ארבעים שנה כמעט. משום כך גם מרובה בה העבר על ההווה, והריגו מוצאים בה תיאור חשוב על מרכז היצירה התרבותית והלאומית המעשית, הגדול ביותר שקם לנו בדורות אחרונים מאז תקופת ספרד. שני למחקר זה בגדלו ובחשיבותו הוא "י. ל. גורדון בתוך פובליציסטי" (32 עמוד) — עבודת הגמר של ב. ש. באוניברסיטה העברית, שוב הממצה ביותר את הנושא. כמבקר-מנתח מופיע לפנינו ב. ש. גם בעבודתו "שירת הכלל ושירת היחיד בספרותנו החדשה" — הרצאה שהמנחה קרא אותה בכינוס העולמי למדעי היהדות בירושלים בשנת תש"ז. מעבודתו באנציקלופדיה העברית הכללית נציון את הערך "אשכול", המכיל מברא היסטורי על האנציקלופדיות בכלל; וכן את הערך "באלטה" — קטן מבחינה יחסית, אך חשוב בהצבת ציון לעיר יהודית באוקריינה, שקריג'השפעתה יצאו לפניו לאזור רחבי-ידים ושחרכה באחרונה בגלל תעלולי הברלשביקים ושחיתות האוקראינים והנאצים.

נזכיר גם את הפעלחנית המפליאה בהיקפה של ב. ש. בחיבור ביבליוגרפיות מיוחדות של יצירות סופרים ואנשי מדע המכילות פרטים ופרטי פרטים — עבודה מופתית לעוסקים במקצוע זה. הביבליוגרפיה של ספרות השואה 1933—1939 (גילויי הנאציות בספרות הפובליציסטית, המדעית והסיפורית-השירית), שפירסם ב. ש. ב"הרשומות" תש"ז מכילה 167 ערכים בשפות שונות — ספרים שלימים, וכן כמה מאמרים נוספים, ברכה כשלעצמה קובעות הערותיו לאגרות-אישים, שהיה נהג לפרסם, למשל, לאגרותיו של דובנוב, של אחד העם וידידים שונים אליו. כאן האיר את עיני הקורא בדיעות, אשר שאב הן ממקורות שבדפוס והן מזכרונותיו האישיים. באחרונים השתמש ביד רחבה גם כשהיכר את מאמריו על גדולי ישראל, כי רבים מהם הכיר אישית ואף היה ממקורביהם (אויסישקין, ביאליק, טשרניחובסקי, קלזנר ועוד). ואחרון אחרון חביב: מחקריו — בעיקר ב"העבר" — על ראשית הספרות היהודית ברוסיה: השבועונים "ראזסוויט" ו"ציון", שניהם ברוסית שיצאו באודיסה בזה אחר זה לפני 95 שנה. הוא התכוון לכתוב את המשך הפרקים המאלפים הללו, שהופכים אור גדול על תולדות היהודים ברוסיה — חנה הקדימהו המוות ושם קץ לעבודה היסטורית-ספרותית זו כמו גם לפעולתו הברוכה בתחומים אחרים. חבל על דאבדוק ולא משתכחין.

האזכרה לברוך שוחטמן ז"ל במלאת שלושים לפטירתו

(ירושלים, בית-הלל, יום ד', י"ט בחשוון תשי"ז — 24.10.1956)

ברוך שוחטמן ז"ל

הפּוֹתַח דִּרְקָא וּוְרָמָן:

גורל אכזרי לקח מאתנו חבר נאמן וחביב שאהב את החיים והיה רודף שלום, ידיד העולם. הוא נפל קרבן לצמאון דעת וחיים בחוג החוקרים וחובבי המדע. עוד באותו היום הסדגי בבורק היתה לנו שיחה ערה ורצינית מאוד על עניני הספריה, על תכניות לעתיד, ושעות מעטות אחר-כך נמצע פצעי מוות.

הלב דזאב כשאנו מעלים את דמותו היפה של ברוך שוחטמן, ולכן כאשנו מנסים לצייר את קלסתר פניו עם הצחוק הזק על שפתיו, לא נוכל עוד להבין את גודל זמחלומה שנפלה עלינו.

פרופ' קלאוזנר, מורו וידידו הנאמן יעריך אחרי את אישיותו, את התפתחותו, את פעולותיו הרב־גוניות וחברים אחרים יסיפו לדמותו. אני הפץ מתוך כאב עמוק, מתוך אהדה רבה לנסות לציין בקווים מעטים את דמותו.

עבדתי עמו במחיצה אחת במשך 9 שנים, וזו תקופה קצרה בהשוואה לזו שמר שוחטמן היה קשור עם בית־הספרים הלאומי והאוניברסיטה, אבל שנים אלו היו שנות מלחמה, שנות סכנה והרס ובאותו הזמן שנות בנין בשבילנו. בתקופה כזאת מתגלות תכונות הנפש של אדם יותר מאשר בתקופת שלום ושלוה.

ברוך שוחטמן היה אופטימיסט מטבעו; הוא האמין בהתקדמותה המתמדת של האנושות, האמין בנצחון הצדק ותמיכותו המקימת עזרה לי לעתים קרובות מאד להתגבר על משברים ועל מכשולים. טוב לב, איש ורך היה האיש, והתייחס תמיד באהדה לכל הבריות; לא חיד לשוחטמן אויבים, והוא ידע גם בוויכוח החריף ביותר, — והוא היה איש הוויכוח ואיש השיתוף — לכבד את הזולת.

שוחטמן אהב והעריך באהבה עמוקה את ספרותנו, את הספרות הכללית, את האמנות העולמית, ולא התקיימה בשבילו בכלל מחיצה בין הלכה ומעשה; בין ממשות ודמיון; בין חיי השעה לבין יצירה אמנותית־רוחנית. במובן זה היה שוחטמן אישיות שלמה לגמרי.

ברוך שוחטמן היה ידען גדול באותו זמן היה סטודנט נצחי. תשוקתו לדעת, ללמוד יותר, להרחיב את אפקיו לא ידעה גבול, מסירותו לנכסי התרבות, למכמנים רוחניים, לא הכירה כל סייג.

שוחטמן היה ספרן בכיר בעל זכרון פנומנלי, ביבליוגרף גדול, היסטוריון יהודי, סופר וכל תכונותיו הרוחניות שרתו אותו למלא ולבצע את יעוד חייו, להיות לעתיד גדול. ושוחטמן עזר לרבים רבים בעבודותיהם, במשאלותיהם, במחקרם. תמיד הית נענה לזולת, והיה מאושר בפעולה זו. הוא פעל מתוך הכרה פנימי במילוי מצוה ובאותו זמן מתוך שמחה אמיתית יוצרת.

שוחטמן היה איש הרגש, איש האינטואיציה, לא איש השידות, ומתוך התלהבות יתר, לפעמים לא היה יכול להבדיל בין עיקר לספל. התעניין בכל כך הרבה שטחים עד שלא תמיד היה יכול לחדוד לעומק כלום. אבל דוקא הרוחב העצום של ידיעותיו ושפע הידיעות בכל השטחים האלה וגם בולמוס קריאתו עזרו לאחרים באופן מיוחד במינו. הוא היה יוצר ושופע שנקלח מאתנו בלא תמורה.

קשה לתאר לעצמנו את ההיים הספרותיים בארצנו בלי דמותו החביבה של שוחטמן. קשה מאד להמשיך בפעולותינו בבית־הספר הלאומי והאוניברסיטאי, שהוא היה קשור בו קשר חיוני במשך 30 שנה. הוא אהב את בית הספרים והיה חי בו לא פחות מאשר בחיק משפחתו והחברה. גם בשנים הקשות, הייתי אומר, הגורליות של הספריה הלאומית אחרי מלחמת השחרור, כאשר נותקו מהר־הצופים הוא פעל למענו באומץ־לב. למרתו גילו היה עולה לעתים קרובות מאד להרחיצופים כדי להתעניין באוצרותינו, כדי לחקור בארכיון אחד העם שהיה קרוב ללבו.

הנהלת האוניברסיטה העברית הסכימה ברצון רב לבקשתו הוא להאריך תקופת שירותו. היו לשוחטמן עוד תכניות רבות. ואנחנו מצדנו צפינו להמשיך תקין של פעולותיו המבורכות בספריה, במערכת „קריית ספר“, בשירות הביבליוגרפי של הספריה בכלל. אנחנו קחינו גם־כן שיעניק מעשרו ומשפע ידיעותיו לדור הצעיר כתור מורה בבית־הספר לספרנות של האוניברסיטה העברית שיפתח עכשיו.

מותו של שוחטמן היא אבידה כבדה מאד ואנחנו מתאבלים מרה יחד עם המשפחה המכובדת. אנחנו נכבד את זכרו, את דמותו העדינה, את אישיותו היפה בפעולותינו למען הרמת קרן התרבות בארצנו. שהיתה כל־כך אהובה עליו.

קשה לי מאוד לדבר על האיש הזה שהכרתי והוקרתי אותו במשך 50 שנה רצופות, עוד מאודיסה. אני רק משהו אספר מן הרשמים שהשאיר בלבי לזכרון נצח.

הוא נולד בפרדוליט, בעיר בלטה שממנה יצאו הרבה חכמים וסופרים. הוא היה תלמידו של אדם מצויין, יוצא־מך־הכלל, זה היה המנוח רבי מנשה אלטמן, שהקים דור שלם של ציונים ושל סופרים עבריים. כפי שאני משער הוא שנטע בלבו את האהבה ללשונו העברית, לספרות העברית ולציון, אהבה חזקה מסלע.

אתר־כך השלים את לימודיו באירופה, כי לא רק ידיעות עבריות חשובות, אלא גם ידיעות כלליות רבות יתו לו. למד בהיידלברג, למד באודיסה והשלים את לימודיו באוניברסיטה העברית שגמר אותה בשנת 1933. אם אינני טועה, מלא ידיעות עבריות וכלליות. ודאי שמעתם, כמעט שאין איש שנמצא באולם זה שלא שמע על זכרוננו הפנומנלי. זה לא סתם זכרון טוב, זה היה זכרון שאני, שאומרים עלי שגם לי היה זכרון טוב. — וגשאר עוד משהו מהזכרון הזה, — אני הייתי משתומם על ידיעותיו הכבירות ועל זכרוננו המופלא. היוצא־מך־הכלל. הוא יכול היה להזכיר אותי — אני נוטל דוגמה אחת — שבשנת 1909 דיברתי באודיסה באסיפה של חובבי־ציון ביום פלוני — ואת היום הפלוני אני כבר שוב לא זוכר — ובשעה פלונית. ואפשר היה לסמוך על זה, מעולם לא טעה בידיעה כזו. ידיעות כאלה אין זוכרים סתם בקלות־דעת, זה חסד אלהים, זה דבר יוצא־מך־הכלל. ועל־ידי־כך הוא נעשה לעזר לכל מי שעסק במדע. מי שרק הטיל ספק באיזה פרק, באיזה מאורע, באיזה מקום של מאורע — פנה אל שוחטמן ושוחטמן אמר את הדברים וסמכו עליהם, ומעולם לא קרה שיטעה האיש שסמך עליו.

זה היה גם ענין עבודתו. אולי בשל כך הוא לא כתב ספרים שלמים, מפני שהוא היה כולו מלא ידיעות עצומות והידיעות הללו לא נתנו לו, מתוך ריבויין העצום, להביא את הדברים לידי סינתזה. כאשר כתב איזה דבר שלם, מושלם, זה היה יוצא־מך־הכלל. המאמר שלו על אודיסה באנציקלופדיה העברית הוא אחד המאמרים השלמים ביותר והמעניינים ביותר שקראתי על העיר הזאת, שאני מכיר אותה כעשר אצבעותי. אבל במאמריו הרבים, שודאי ידבר עליהם ד"ר יואל, ב"קריית ספר" הוא ביקר ספרים, ומענין הדבר, הוא היה ותהן גדול, לא ראיתי שיתכתוב קשות על איזה ספר. האמת היא שרוב הספרים גרועים, המיעוט טוב, לא הרוב טוב, מעולם לא כתב דברים קשים על איזה ספר שהוא. לבו הטוב — שער אדבר עליו — לא נתן לו לפגוע בבן־אדם. כאשר פגעו בבן־אדם — זה לא כבר בכתב מאמר בלתי־צודק על איזה ספר — יצא הוא להזהיר את הכותב, הוא לא נח ולא שקט, הוא לא נתן לי מנוח. "אדוני מוכרח לכתוב איזה דבר, כדי שיראו שאין המבקש הקפדן הזה צודק". כך נגע הדבר ללבו למרות שזה אדם שהוא רק מכיר אותו. אבל כשם שהיה ותהן בדרך־כלל בביקורת של ספר — הוא אמר שבכל ספר יש בו משהו טוב ואפשר ללמוד ממנו — כך היה קפדן בנוגע לפרטים. מעולם לא היה גותן שספר יעבור על ידו ולא יעיד על עשרות הפרטים שהמחבר עצמו לא שם לב להם, וגם אלה שקראו את הספר לא שמו לב חוץ ממנו.

זה סימן מובהק של איש מדע. איש המדע מתחיל מקטנות. הפרטים יכולים להיות פעוטים בעבר, חבל דק שנשענים עליו ויכולים ליפול. איש המדע מבקר קודם־כל את הפרטים. מה שגיטה אמר בגרמנית — יראת הכבוד בשביל הדברים הקטנים, מפני שהמדע שואף לדעת בדיוק את הדברים. גופא דעובדא עיקר. איך קרו הדברים. והוא תמיד שם לב לדברים אלה. ז"א, דייק בפרטים הנוגעים ליחיד ולאדם, בכל ספר, תמצאו זאת במאמריו ב"קריית ספר".

זו הייתה התרומה הגדולה שהוא תרם למדע. חוץ מזה כתב הרבה מאמרים קטנים

גם באנציקלופדיה. הנה המאמר על „ציון“ שפרסם עכשיו, זה מאמר חשוב מאד הכולל תקופה שלמה, זה בא מתוך זכרונו הכביר ומתוך ידיעותיו היוצאות מן הכלל.

אבל זה לא הכל, ואני מעיו לומר, זה גם לא העיקר, יש, גבירותי ורבותי, שני מיני בגי'אדם, יש מין כן'אדם שפעולותיו, עבודתו מבוטאת באישיותו, יש כן'אדם שאישיותו מבוטאת בפעולותיו. יש סופרים גדולים, חכמים גדולים שכחנו ספר אחד, מאמר חשוב אחד ובוה קנו את עולמם. יש כאלה שקנו את עולמם בתור בני אדם. בפרקי אבות שלנו ידוע כמובן לכלוכס, היו חמישה תלמידים לרבי יוחנן כן'זכאי, הוא מנה את שבתם ושאל אותם איזה דרך יבור לו אדם. לא אעבור על חמשת התלמידים, הוא אמר שהעיקר היא עין טובה. אבל הוא משבח את ר' אליעזר הורקנוס, האומר, שהעיקר הוא לב טוב.

ברוך שוחטמן כלל בתוך עצמו גם את המעלה הגדולה של רבי אליעזר בן הורקנוס, וגם את המעלה הגדולה של רב יוחנן כן'זכאי, היתה לו עין טובה וגם לב טוב. עין'טובה — צרות עין, לא ראיית מעולם שתהיה עינו צרה באדם. כמה שדיברתי אותו על כל'מיני אנשים שמעתי רק טובות. הוא היה אדם שהמפלגות לא אכלה אותו בתוכנו, כפי שהיה אכלת כל אדם ואפילו הסובים שבהם, אם היה אדם שמפלגותיו זו לא היתה קיימת בשבילו, לא תפסה אותו — זה היה שוחטמן.

אילו הייתי יכול לגזול יותר מזמנכם הייתי מספר עובדות מפליאות, על אנשים שדאג להם, שהוא לא היה בן משפחה שלהם, וחשב שהם טועים, אבל כאשר הגיע לדבר עליהם, היה אומר: יש להם מעלה כזאת וכזאת, יש לו ערך כזה וכזה, בזה צריך לכבד אותו. זה דבר יקר המציאות, ויקר המציאות ביחוד אצלנו, לצערי הגדול. זה מצד אחד, עין טובה, לא צרות עין, לא רצון לדכא את הסופר, להראות לו שהוא בור, עם תארך שאינו מבין שום דבר, הוא היה מעיר הערתו והולך הלאה, הוא לא כיסה ולא הסתיר דעתו אפילו מגדולי הדור, אינני רוצה לקרוא בשמות, אבל נזהמתי לא פעם כשראיתי למי העיר והעזרת נבונות, אבל מעולם לא דיבר בכעס, לא דיבר בשמחה לאיד: תפשתך, הנה, אתה טעית בדבר זה.

זה סימן של עין טובה, היה שמח על כל ספר חדש, על כל דבר שהיה רואה בו ניצוץ של כשרון, היה בא ושואל: „אדוני קרא ספר זה או מאמר זה, כמה הוא יפה“ ושמח שמחה גדולה שאני אשתתף בשמחתו.

ולב טוב — היה מחלק ידיעותיו על ימין ועל שמאל, לכל אחד. לא היה איש שבא לשאל בעצתו ולשאל על איזו ידיעה ויאמר לו: לך ולמד, הוא היה הולך ומחפש, מאבד זמן, מאבד כוחות ומציע לאיש שביקש מבוקשו, לשם שמים, לא לשם הכרת תורה, לא לשם תהילה ותשבחות, רק לשם שמים, כי חשב שהוא עושה בזה דבר טוב בשביל הספרות ובשביל המדע.

אם תקחו את המעלות הללו, אם תקחו את הזכרון הפנומנלי, את העין הטובה הלב הטוב, אתם תבינו בשל מה כל'כך הרבה אנשים אהבו אותו, בשל מה האולם הגדול הזה מלא וממולא ואנשים עומדים ואין להם מקום לשבת, כל'כך נרעשו בגי'האדם ממנו וכך נעזע המקרה האומלל הזה שדוקא הוא צריך היה למצוא מותו בחקירת ארץ'ישראל ליד רמת'רחל בכנס כזה, דוקא שוחטמן, האיש שמעולם לא עשה רעה לשום אדם, תמיד צידד בזכות, מצא בכל אדם, בכל מקום ובכל דבר את הצד הטוב שבו.

לי קשה מאד לדבר לא רק מפני שבמשך 50 שנה היה בן לוויית בהרבה דברים, עוד מהוועד של חובבי ציון עד הימים האחרונים. יש עוד דבר, שמעולם לא פללתי ולא עלה על דעתי שאני, בן 82, אספיד אותו, תמיד חשבתי, הוא ישאר צעיר אתרי שנים על שנים. הגדול רצה אחרת, להשלים עם זה קשה, מאד קשה, לי עד היום נדמה שכל זה חלום בלחות ופתאום יקום ואראה שהוא חי.

והוא הלב. אני הייתי רק רוצה שלא רק זכרוננו ישאר בתוכנו לאורך ימים, בזה איני מסופק, הייתי רוצה שיימצא משהו שינציא את מאמריו הגדולים והקטנים, יוציא אותם בספר מיוחד. זה לא רק לשם זכר, זה לשם זכרוננו, לשם הזכרון שלנו. אנחנו נלמד מהם הרבה דברים ומאות ספרים יבוקרו על פי ההערות שלו, הרבה דברים שלא ידענו, שאנחנו שכתנו אותם הוא הזכיר אותם בהודמנות הראשונה; הרבה דברים כאלה צריך שישמרו בתוכנו לדורות. ואם נעשה לכל הפחות את הטובה הקטנה הזאת, את הכרת החובות הזאת, נדע שאם בחיי לא עשינו כל מה שצריך היה לעשות כדי לכבד אותו, כדי לרומם אותו, כדי שירגיש עצמו במקום הראוי לו, על-כלפנים אחרי מותו זכרו יהיה חי בתוכנו ויכירו ודעו מה עשה האדם המופלא הזה בעל הלב הטוב, העין הטובה, הזכרון המופלא.

ד"ר י. יואל:

ברוך שוחטמן הצטרף למערכת „קריית ספר“ בחורף תרפ"ה והמשיך בעבודתו עד ימיו האחרונים. במשך כל התקופה הארוכה הזאת, קרוב ל-29 שנים, עבדנו, המנהל ואני, במחיצה אחת, ולכאורה אין כמני מסוגל לתאר את דמותו ואת אישיותו ולהעריך את מפעלו. אך אני מרגיש שאולי דוקא קרבה יתרה זו והקשר האישי ההדוק והמצע הכמעט יום-יומי, דוקא אלה מקשים עלי לצייר תמונה אובייקטיבית ושלמה. אנסה איפוא ללכת בדרכו של המנהל שאהב את המספרים ואת הסטטיסטיקה, מפני שהמספרים מדברים בשפת העובדות, ואולי הם דוקא הנותנים תמונה שלמה ועובדתית.

מרבית מאוד היו הביקורות שכתב חברנו שוחטמן ב„קריית ספר“. מספרן מגיע עד למעלה מ-120. זה שיא שכמותו שום משתתף אחר ב„קריית ספר“ לא הגיע אליו. המספר הגדול הזה כשהוא לעצמו אומר כבוד, אך אמילו הוא מגלה רק טפה מפעולתו ב„קריית ספר“, וטפחיים. חרבה יותר מספחיים נשארו מכוסים, אין מספר לתאורים שהוא הוסיף לספרים שנרשמו בביבליוגרפיה ושלא הראו את האיניציאלים הידועים היטב לקוראי „קריית ספר“ ב. ש. מפני שלא היו בהם דברי ביקורת או תיקונים.

הוג התעניינותו היה רחב מבחינת הנושאים שבהם עסק בעיקר, אפשר לדבר על המשקבוצות, ראשית-כל, הציונות בכללותה. כגון: „ספר הציונות“, תולדותיה; שוב תולדות הציונות בכלל, או איזה נושא מיוחד, כגון: „הצהרת בלפור ותולדותיה“, ובעיקר הספרים על אישי הציונות ושל אישי הציונות. אפשר לומר שלא היה ספר על וייצמן או של וייצמן, הרצל, זיבטינסקי, צילנב, ארלוזורוב ועוד, שהוא לא כתב עליהם דברים ב„קריית ספר“. בק כולם יש להזכיר עוד במיוחד את הערצתו לאחד העם, ובחברת הנמצאות כעת בדפוס תופיע הביקורת האחרונה שלו דוקא על ספר בנוגע לאחד העם.

הקבוצה השניה, תולדות ישוב ארץ-ישראל, בדורות הקדומים ובפרט בדור והאחרון, גם כאן ספרים כוללים, כגון: „תולדות ההתיישבות“, וגם ספרי הזכרונות האישיים, שתמיד מצא בהם חידושים וגם ידע להוסיף עליהם.

הקבוצה השלישית, תולדות ישראל, בפרט תולדות היהודים ברוסיה, אבל גם נושאים חברתיים. לפני שנים רבות הוא כתב על שני ספרים, באידיש „הבורניאזיה והפרולטריאט היהודים ברוסיה במחצית הראשונה של המאה ה-19“, והורמים החברתיים השונים ביהדות רוסיה במאה ה-19. נושאים כאלה עניינו אותו בפרט.

הקבוצה הרביעית, תולדות הספרות, ודאי לא עבר ספר אחד על ביאליק שעליו הוא לא הוסיף דברים משלו, וכן על סופרים אחרים.

הקבוצה האחרונה — הביבליוגרפיה, שאחרים חיברו והוא העריך אותם והוסיף עליהם דבר.

בדרך-כלל לא האריך בביקורתיו — אחד, שנים או שלושה עמדים הם תוססים ברובם הגדול, ורק מעטים מהם ארוכים יותר. והיתה לו דרך משלו שכבר הזכיר אותה פרוש' קלאוזנר. קדמניכל תאר את תוכן הספר, ואחר-כך הוסיף תיקונים, הסתייג בפרטים שבעבודת שאין להתווכח עליהם: מספרים, תאריכים ושמות. אבל לא התורח עם המחבר על השקפות, על גישות לנושא, מפני שדאי חשב בדברים של שיקול הדעת: המחבר סובר כך, אני סובר אחרת, ומי יאמר לי שדעתי היא הנכונה. וכפי שכבר הזכיר פרוש' קלאוזנר, גם אני אינני זוכר איזו ביקורת שלילית, כל שכן לא הרסנית שהוא פסל ממשי איזה ספר שהוא. אפשר לומר שהוא קיים בשינוי קל דברי חז"ל: אל תהי בו לכל אדם ואל תהי מפליג לכל ספר, כי אין לך אדם שאין לו שעה ואין לך ספר שאין לו מקום.

מכל הדברים המרובים שלו לא אוכל להרבות בדוגמאות, אבל דוגמה אחת ברצוני להביא כי היא אופיינית בשבילו וירצאת מן הכלל ממה שאמרתי כרגע, שעל הערכות לא התווכח עם המחבר. על הספר „מסה ומעש" הוא כתב אחת הביקורות הגדולות שלו והראה בקיאותו בתולדות הישוב והארץ, ושם הוא מביע צער בגלוי על כמה דברים שכתב מחבר הספר על הרצל, ועל רוב הדברים שהוא כתב על גורדא. ואופייני הדבר על מה הוא מגיב כאן: לפי דעתו, פגע בכבודו של אדם שלא היה ראוי לכך. ויש גם לציין לשבח את האומץ שבדבר מצדו. בדרך-כלל נמנעים מלכתוב ביקורת מפני שמכירים את המחבר, אם הוא יושב בארץ רחוקה, נוח, אך אם כותבים על אדם במדינתנו הרי זה קשה יותר. ונזכור נא שלא אדם סתם היה המחבר שעליו הביע המנה את צערו, אלא זה היה נשיא המדינה חיים וייצמן, ואף על פי כן לא הסתיר שחשטמן את תגובתו.

מעבודותיו הביבליוגרפיות של עצמו פרסם מעט ב„קריית ספר". יש הביבליוגרפיה של כתבי גולאק על „האוטואמניפיציה", רוב הביבליוגרפיות שלו הן אישיות והן הופיעו בקצבים המיוחדים לאנשים האלה ולא ברבעוננו. כבר הזכירו את אישיותו הנעלה וציינו אותה. מקרב לב משתתפים אנו בצערת של המשפחה והמכבדה, יחיה עלינו להמשיך בעבודתנו, אבל אבידתו תורגש ותהיה מרגשת זמן רב.

ד"ר ברידיין:

בשני הקצבים הגדולים על הציונות שברוסיה שהוציא בשנים האחרונות מר צנצפר, נמצא חומר רב על ברוך שוחטמן כציני. רואים אנו תמונות משנת 1908—1909 בשעה שהשתתף בעבודת הוועד באודיסה; משנת 1913 בשעה שהיה ממייסדי ארגון הסטודנטים בהיילברג; ב־1917 בשעה שהיה ציר בכינוס הגדול בפטרסבורג. ב־1923 בשעה שהשתתף בכינוס הבלתי-לגיטי של ציונים באודיסה וכו'.

בציבוריות היהודית שברוסיה תפס ברוך שוחטמן איפוא מקום גדול בשנים ההן לפני 40—30 שנה ואף 50 שנה. אין אנו יודעים מה תהיה צורת החיבורים על הציבוריות בארץ. אם ידברו על ציבוריות פוליטית ודאי לא ימצא מקום לו בספר הזה. ואולם בציבוריות בכלל וביחוד בחיים התרבותיים שבארץ כאן יתפוס ברוך שוחטמן מקום רב באותו חיבור שיבוא לדבר על תקופתנו אנו. לא היתה נקודה בה לא נגע שוחטמן ולא היה איות ארגון ציבורי, תרבותי שלא השתתף בו.

אבל זה לא החשוב. חשוב דבר אחר, שבא ואומר דרשני. שמענו על הוכרזו מפגומגלי שלו, שמענו על השקדנות, על יצר הדין, על התכונות שבהן ניכר, ואולם מה הרקע לכל הדברים האלה? מה היה היסוד לכל הדברים האלה? נדמה לי שלא אני היחיד, כי אם רבים כמוני ביקשו תשובת על השאלה הזאת.

לא ידעתיו ברזיה, אבל שמעתי עליו בראשית המהפכה, שמעתי על חבר יהודי באגודת הסטודנטים בעיר אחרת, על חבר שיועד הרבה, הוא יודע את כל גרץ בעל-פה, לא רק את גרץ העברי, שפר הרכבי, כי אם של גרץ הגרמני בן 11 הכרכים, הא יודע את פישר בעל-פה, לא 6 הכרכים שיצאו בתרגום עברי, כי אם 11 הכרכים מההוצאה האחרונה, גוסף על זה הוא יודע בעל-פה את רובאקין, השם רובאקין היה קדוש ברזיה אצל אלה שעסקו בספרות, היסטוריה ומדע, הוא האדם שידע ב־3 כרכים אלה לרכז את כל הטוב בספרות העולם, בלשון הרוסית, להסביר ולבאר ולהדריך את האדם שרוצה להתמסר ללימוד המדע, חיפשתי פתרון לדברים אלה ולשמעונו אלה, וגם בשנים הראשונות של ידידותנו לא יכולתי להבין זאת מפני שלא קל להבין, ואולם הדבר ניתן להתפרש על ידי הרקע שלו, ראשית-כל היחס לשלושת המורים הגדולים שהיו לו, מורים וחברים כאחד, מנשז אלטמן ז"ל, שהכניס אותו לתוך עולם הרות והיהדות, זה שהיה אחרי-כך חותנו, פרוש קלונגר, ייבדל לחיים, שהכניס אותו לעולם היהדות מצד אחד והאנושות מצד שני, כדברים המשלימים זה את זה, וחברות ידידו ד"ר יהודה אבר-שמואל, קאופמן.

ולא רק מורים, כי אם גם מקומות חשובים לפיתוחו של רוח האדם. באלטא היא נקודת אחת, סביבה יהודית, טיפוסית, של המרשב היהודי על הצרות, המאבקים והנסיגות שבה, מצד אחד, העיר הקוסמופוליטית אודיסה, מצד שני, אותה אודיסה שידעה לשמור על רוחם של מנדלי, ביאליק, צ'רניחובסקי, פרוש, קלאוזנר ייבדל לחיים, וכל האינטליגנציה והטוב של היהדות, דבוטנינסקי ואחרים שהיו בה.

ועיר הקודש, עיר הנצח ירושלים, אחרי שהגיע לכאן, אבל כל אלה ניתנו לו משום שהיה לו משלו, ומשלו היה לו דבר נדיר אצלנו הוא ההרמוניה הנפשית שנשמרה בו עד הרגע האחרון, הוא ידע לאחד את המדע ואת האמונה, את המסורת ואת החסידות ואת המשכלה, את היהדות ואת האנושות, ועל כולם האמונה באדם והאנחה לאדם.

לא התפלאתי, כאשר שמעתי כעבור שנים, שאותו אדם, אותו סטודנט שבמותו התקפלו הידיעות על רובקין, וגם גרץ וגם קונו פישר, מצא מקומו בבית הספרים הלאומי ושם הוא משמש כספרן, כי הספרנות לא חיתה בשבילו מקצוע, כי אם יעוד, יעוד אחד הקדושים ואחד הגדולים שבעולם, ועל משמרו זה של יעוד זה עמד כאן למעלה מ־30 שנה, בצורה זו ולא בצורה אחרת, ומובן כי כאשר עמד להיווסד ארגון ספרני ישראל היה הוא מהראשונים שנתן ידו לארגון זה; ומובן כי בשעה שבחרו את הועד הפועל היה הוא הראשון שנבחר לועד הפועל; ומובן כי כאשר בחרו בוועדת התרבות של ארגון הספרנים היה הוא אחד האקטיביים שבארגון זה.

הוא היה אופטימי, וגם זהו שאלת מהיכן נובעת האופטימיות, אומרים: מתת ה', אבל במידה ידועה היא גם מתת האדם לעצמו, הוא היה אופטימי, משום שהיו מתוך הנאות, הכרת מילוי חובתו כלפי האנושות והיעוד הגדול שיש לו.

אצל אחד מאבותינו, אצל זלמן שניאור מלאדי, שהוא היה ממשפחתו, יש שאלה על הוויכוח מה יותר טוב להיות בין הנותנים או בין המקבלים, יש אנשים תאומים שהנאה גדולה יש לו לאדם שמקבל, הנאה יותר גדולה מאצל האדם שנותן, משום שנותן לפעמים גם אינו יכול לתת בלב שלם, בו בזמן שמקבל מקבל בלב שלם, על-כל-פנים המקבל יש לו הנאה אינטנסיבית יותר, בא רב זלמן שניאור ואמר: אם הנאה, זו הנאה אינטנסיבית הרי הנאות של הנותן הנאה ממושכת יותר, המקבל נתנה בשעה שמקבל, אבל כעבור זמן הוא אולי גם מתחרט על זה שקיבל, והוא לפעמים גם שונא את האדם שקיבל ממנו, ואילו זה שנותן נתנה גם בשעה שזוכר במתנה שהעניק לאחרים.

שוחטמן לא היתה לו הנאה כזאת מפני שלא היה צריך לזכור ולחשוב את כל ההנאות

שנתן, הוא נתן כלי־כך הרבה בכל יום, בכל שעה לכל־כך הרבה אנשים, הכל זכר, אבל זה לא זכר.

לעומת זה היתה לו הנאה אחרת, הנאה יותר גדולה וחשובה, והיא שבשעה שהיה מעניק לאחרים היה מעניק גם לעצמו. על־ידי זה שהיה נותן לאחרים היה ממלא את רצונו במובן זה היה שוחטמן אחד האנשים המאשרים בעולם, לא רק בעולמנו אנו, ומאות ואלפים נהנו בכל יום ובכל שעה.

ד"ר יואל מנה את המאמרים שכתב שוחטמן, אני הייתי מסתכל בשעה שאני קורא ב„קריית ספר“ לא רק אחרי האינצידאלים של האנשים שכותבים, אבל בכל הערה מכירים את הכותב, לכל אחד יש סגנון משלו, הייתי מחשיב לא את המאמרים שהיה חותם שוחטמן שמו תחתם, כי אם אלה שלא היה חותם.

דבר אחד אופייני שאני רוצה להביא כאן ביחס לחוברת האחרונה שופנינו לראות בה שורותיו הוא, בשעה שהוא כותב על אנטולוגיה אחת של אחד הסופרים, יש בה כך וכך סופרים, כך וכך מאמרים, ואחרי־כך באים התיקונים, ובתיקונים האלה כתוב: זה נולד לא בשנה זו, אלא בשנה זו; זה מת לא בשנה זו אלא בשנה זו. כאן יש מקום לשאול: משום מה לא לקח אנציקלופדיה ולא תיקן, משום מה ברוך שוחטמן צריך לתקן כל דבר. זה כמו אותו פונדק שבו שלשה בעלת־הבית ובאים אליה אורחים ואוכלים ואחרי־כך היא ניגשת ומנקה את הכל, משום שהיא יודעת את התולשות, אבל לה אסור להשאיר בלתי־נקי. להם מותר, כי הם לא אנשי מדע ולא עוסקים בזה. הם בורחים לעולמות היפים של השירה ומשום־כך עלולים לטעות, גם בתקופת חייו ומותו של סופר.

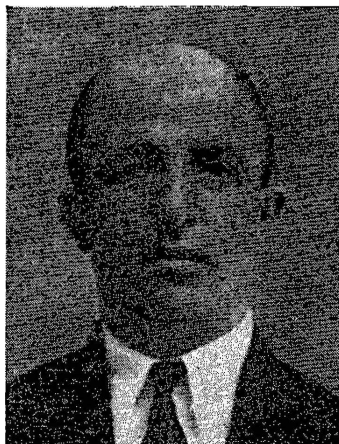
משום־כך בשעה שהייתי רואה אותו רץ לאסיפה זו או לאסיפה אחרת, בין אם לאיר־כיאולוגים ובין להיסטוריונים ובין לאמנים, לא הייתי אומר לו: למה תרץ לשם, הוא מוכרח היה לרצץ, הוא רץ מתוך הורה כי שם מצא אנשים שיגשו אליו וישאלו זאת ואת זאת ואת יענה וימלא זאת. משום־כך נדמה לי שעד הרגע האחרון עמד על המשמר, משמר של ספרן הנותן מה שיש לו לאחרים הנזקקים לזה.

אנו מצטערים על־כך שלא יכול היה למלא את מה שהיה בידיו למלא חלל ריק בשאר מבלי שיתמלא על־ידי משהו. כתוב היה באחד העתונים „החדר הריק“, החדר הזה לא ישאר ריק, ודאי ימלאו מקומו, וקל למלא מקומו של אדם, אבל לא קל לבוא במקומו של האדם עצמו. את המקום אנו ממלאים אבל חלל ריק ישאר אצלנו, אדם שיודע את תולדות היהודים, ביחוד תולדות היהודים באמת, כמו שידע שוחטמן, אדם שיודע את העתונות היהודית כמו שידע שוחטמן וידע את הספרות היהודית כמו שידע שוחטמן, לא על־ידי כרטיסיה יעשה הדבר ולא על־ידי רצון בלבד, יש צורך בתכונות, יש צורך בלימוד, בעבודה, במסורת של דורות.

דוד מירנבורג ז"ל

(למלאת 25 שנה לפטירתו בכ"ה בטבת תשי"ז)

דוד מירנבורג היה האיש שבזכותו אני כותב את השורות האלה בעברית וכותב אותן בארצנו. תלמידיו הציונים ויודעי עברית שלמדו אצלו את השפה ורכשו ממנו את האהבה לעם ולארץ נמצאים כאן למאות.

דוד מירנבורג

בשנת 1905 בא לסרטוב על הוולגה, עיר שבתוכה היו מאות אחדות של משפחות יהודיות בין רבע מיליון רוסים. האידיאלים של רוב אבות המשפחות האלה מבחינת חנוך ילדיהם היו הכנסתם לגימנסיה הרוסית ואחר כך לאוניברסיטה. בנוגע לחנוך יהודי לא הרחיקו דרישותיהם לכת מאשר הקניית קריאת תפלות ושיוכלו להגיד אחרי מותם „קדיש“. כן חשב החלק הלאומי כביכול, אבל היה חלק ניכר ביותר בחוגי האינטליגנציה והסוחרים האמידים, שגם את המעט זה חשבו למיותר, ואם לא להלכה הרי למעשה היו מטפחים בין ילדיהם את רעיונות ההתבוללות.

לסביבה זרה כזו נכנס בשנות שלאחרי המהפכה הרוסית הראשונה יליד חסלביצי חניך סלובודקה, דוד מירנבורג, והתחיל ממש להפוך את עולם היהדות מקצה אל קצה. התחיל לתת שעורים פרטיים לבני „בעל-הבתים“, בעיקר לנוער שבקר בבתי הספר התיכוניים הרוסים. תפקידו לא הצטמצם בכך שהיה מקנה לתלמידיו את ידיעת השפה, ההסטוריה וספרות עברית. הוא היה מזונו בכשרון מיוחד להעשות בזמן קצר לידיד המשפחה שאליה היה נכנס ללמד. השפעתו במובן

הלאומי על כל בני המשפחה וידידיה היתה עצומה. לאט לאט היו משתלטים בחיי משפחה כזו ערכים ומושגים, שעד כה היו כל כך רחוקים מהם: חותמים על „הצפירה“ ו„רוסבט“, קונים שקל, מנדבים לנסיעת עצים ביער הרצל, רוכשים מניות של הבנק הקולוניאלי, תולים על כתלי ביתם את קופסת קרן הקיימת, בקצור עושים את כל אותן המצוות של „הציונות הקטנה“, שהיו חלק בלתי נפרד של תחייתנו הלאומית בשנים ההן. ככה התחילו לנשב במשך זמן קצר רוחות חדשות בין יהודי סרטוב: הדרישה לחנוך לאומי הלכה וגברה, ואז התחיל דוד לספל במרץ בשאלת יסוד בית ספר עממי בסרטוב. הזמין עוד שני מורים ובלי תקציב פתח את בית הספר, שבו כבר גרשמו בשנה הראשונה עשרות רבות של תלמידים. הוא היה מנהל בית הספר, וגם המורה הראשי, הוא היה הדואג לדריה, לשכר המורים, לספרי למוד וכו'. הוא ארגן מקהלה ולהקה דרמטית מבין תלמידי בית הספר ותלמידי חרשים, ובכל שנה בפורים ערך את הנשף המסורתי הגדול שבו היה מציג חלק מפרי עבודתו בשדה החנוך הלאומי.

בהיותו נואם מצויק היה מנצל כל אספה פומבית גדולה, ביחוד את התגים כשהמונים היו נהדרים לבית הכנסת, להטפה, לתחייה לאומית, ולציונות בתחילה נתקלו נאומיו בהתנגדות חרישית ולפעמים גם בהפרעות גלויות, אבל לאט לאט, עם גדול ההכרה הלאומית גדלה האהדה אליו ולהשקפותיו והקהל הרחב התחיל להרגיש צורך גפשי פנימי לשמוע אותו. בתגים, כשחלק גדול של מבקרי בית הכנסת היה מטייל בחצר והיתה עוברת השמועה שדוד מירנבורג צריך עוד מעט לעלות על הבמה ולנאום, מיד היה מתמלא האולם הרחב של בית הכנסת עד אפס מקום, ודממה חרישית היתה משתררת מתוך צפייה לשמוע דבריו.

פעולותיו הצבוריות לא הצטמצמו בעבודה ציונית וחברתית עברית גרידא. הוא היה ער לכל פעולה שיש בה משום עזרה לכלל ישראל ולפרט מישראל. הוא המריץ את פעולת ההנהלה המשקית של בית הכנסת (ככה קראו באופן רשמי לוועד הקהלה בימי הצאר), הוא היה פעיל בכל מיני חברות לעזרה הדדית שהיו קיימות בין יהודי סרטוב. למרות היותו העסקן הצבורי ולמרות כשרונותיו המצוינים והבלתי שכיחים כנואם וכמארגן, לא דרך אחרי כבוד ואת הנשיאות הרשמית היה תמיד מוסר לאחרים. אף בועד הציוני לא היה, או יותר נכון לא רצה להיות, יושב ראש, כי הרדיפה אחרי כבוד היתה זרה לרוחו.

בשנת 1914, עם פרוץ המלחמה העולמית, כשזרם המוני הפליטים מערי פולין וליטא באו לסרטוב ותושבי העיר היהודית רבו מאלפים לעשרים אלף, אנו רואים את דוד מירנבורג בין ראשי הדואגים לפליטי המלחמה. היתה עמוס ימים ולילות עבודה ודאגות צבוריות: יש לפתוח בתי ספר בשביל ילדי הפליטים, יש דרישה לגן ילדים, את בית הספר הקיים יש להפוך לבית ספר תיכוני, יש לארגן שעורי ערב בשביל המבוגרים וביתר בשביל תלמידי בתי הספר הגבוהים (עם פינוי האוניברסיטה הקויבית לסרטוב, התרכזו בסרטוב מאות אחדות של סטודנטים יהודים), יש לפתוח ספריה עממית. כל זה העמים על שכמו מתוך לפעולה הציונית היום-יומית בהסתדרות הציונית ובוועד חובבי שפת עבר, ונוסף על כך, ישיבות אין ספור ברעד לעזרת הפליטים וברעדות המורבות, ואחר כך, עם מהפכת פברואר 1917, התרחב כר העבודה עוד יותר. הנה הוא ציר לוועידה השביעית של ציוני רוסיה בפטרבורג, חבר במועצת העירייה של סרטוב (אחד משני היהודים במועצה שנבחרו על פי הרשימה הציונית, שאר הרשימות נכשלו), חבר פעיל בוועד הקהילה הדמוקרטית בסרטוב, וציר לוועידה היהודית הכל-רוסית. מטעם מרכז

ציוני רוסיה הוא עובר בכמה ערים ועיירות, ומנהל שם את מלחמת הבחירות לקהילות והמועצות המוניציפליות, מארגן סניפים חדשים של הסתדרות הציוני וכי, עם ההגירה בהמון של פליטים לסרטוב, ועם המתפכה הרוסית, היינו נוקמים לדרך ביחוד במלחמתנו במפלגות הפוליטיות האויבות לנו שברחוב היהודי. עד עכשיו ידענו שישנם ציונים ויש מתבוללים, ומלחמתנו עם האחרונים אם לא היתה תמיד קלה בכל זאת הצלחנו ונצחנו על פי רוב. שמענו על „הבונד“ אבל פנים אל פנים כמעט שלא נפגשנו אתו. וכשהופיעו אצלנו כולם בבית אחת, אידישטיסטים למיניהם. פולקיסטים, בונדאים, ס. וי. ס., סוציאלדמוקרטים ואנרכיסטים יהודיים, לא היינו מוכנים לקרב, והמלחמה גופא נעשתה קשה ומסובכת הרבה יותר. אז עמד דוד מירנבורג — בשל הנסיון במלחמה הפוליטית של 1905, ובעל ידיעות רחובות בכל הדקדוקים והפרטים של ההלכה והמעשה במלחמת המפלגות — בראש המחנה ונהל את מאבקנו עם יריביו. ואת הצלחתנו המזהירה בתחשים ההם יש לזקוף במידה מרובה על חשבון הכשרון הפוליטי הבלתי רגיל של דוד מירנבורג, וכוח השפעתו על המונים.

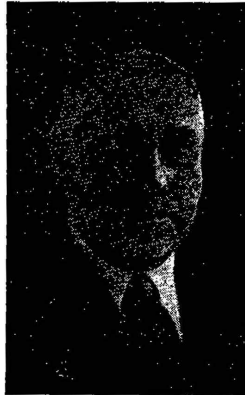
ופה אני נזכר באחד הנצחונות המרובים שנהל בשנים ההם, בזמן הבחירות למועצת העיר, הבונדאים הוציאו כרזו מלא שיקוצים עלינו הדביקו אותו בחוצות העיר: הכרוז התחיל במלים: „אם אין אתם אזרחי רוסיה תחפשיה, הצביעו בעד הציונים“. הציונים נקראו לאספת עם לשם מחאה על דברי הנאצה האלה, המון, כאלפים איש התאסף בחצר בית הכנסת ושמע בהקשבה תוך מחזאות כפיים סוערות את הנראמים הציונים. בשעת האספה הופיעו הבונדאים ודרשו רשות הדיבור, וכשלא נענו, התחילו להקים שעזרית. ארגון החיילים שלנו, „החייל הציוני“, הציע את שדחתו להרחיק את המפריעים, אבל ד. מירנבורג לא רצה להשתמש בכוח ופנה לקהל בשאלה: „מי רוצה לשמוע את הנראמים הציונים ירים את ידו“, אלפים הרימו את ידיהם. „מי רוצה לשמוע את הבונדאים“, איש לא הרים יד. אולם הבונדאים מהשיכו להפריע. אז הציע מירנבורג לכל אלה שרוצים לשמוע את הבונדאים להשאר בחצר הזאת, ואלה שרוצים בהמשכת האסיפה שסודרה מטעם הציונים לעבור לחצר הסמוכה. כולם כאיש אחד עברו לחצר הסמוכה, והקבוצה הקטנה של הבונדאים נשארה בחלל ריק, ורק אז נסתלקו. כל הפעולה הזאת נעשתה במשך דקות מספר ועשתה רושם עצום. זה היה כוח השפעתו של דוד מ. על התמונים.

בשנות 1921—1919 גר מירנבורג במוסקבה. שם היה פעיל ב„הבימה“, במרכז של תרבות ובווד הציונים. בשנת 1921, אחרי הפרעות באוקראינה, כשהתחילה הבריחה בהמון לגבול רומניה, ומשלחת מיהודי אוקראינה באה למוסקבה בדרישת עזרה והדרכה, שלחה ההסתדרות הציונית את דוד מירנבורג לגבול כדי לארגן את ההגירה. עם סידור העבודה הג'ל עבר בסוף 1921 לברלין, ובשנת 1926 בא ארצה והתישב בירושלים. גם בתחנותיו האחרונות הקדיש את מדינו, נסיונו, ויומנו לשרות הציבור, לשרות תרבות עמו וארצו. ככה חי את חייו משחרית ימיו, בוער, סוער ומסור לצרכי הכלל.

בחיית הפרטים היה חביב ומכובד על הכל. אהוב הנוער, עליו ושמת תמיד. הלוצותיו המבריקות עברו מפה לפה. היה מוכן תמיד לעזור לזולת. מעולם לא שאף לסידור טוב בשביל עצמו (לכך היו לו הרבה הזדמנויות, אבל דחה אותן תמיד), רחב לב ועניו, סמל תיושר והכנות, כזה היה דוד וכזה נשאר בוחרן מכריו. אורו דעך בדמי ימיו. אלפי תלמידיו, ידידיו, ומכריו ישמרו את דמות אישיותו הנעלה.

הרב אריה קארלין ז"ל

ב־7 בינואר 1957 נפטר בתל־אביב הרב אריה קארלין, אחד מגדולי החוקרים בתלמוד ובמשפט העברי בדורותינו. נולד במוהילוב (רוסיה) בשנת 1875, ובן 82 היה במותו. אחד השרידים האחרונים שינקו את תורתם, את שיטות לימודיהם, את מידותיהם התרומיות מהחינוך בישיבה המפורסמת בולחין ספי ר' נפתלי צבי יהודה ברלין.

הרב אריה קארלין

היתה לי הזכות להכיר ולעבוד שכם אחד אתו משנת 1912 או קרוב לזה בפטרבורג. באותה שעה היה אחד המורים באקדמיה ללימודי המזרח מיסודו של הברון דוד גינצבורג, שבה שימשו בהוראה מטובי המשכילים ברוסיה. באותו פרק זמן השתתף באנציקלופדיה היהודית בשפת הרוסית בתוצאת ברוקהוז-עפרון. יחד עם כמה אנשי תורה ומשפט לקח חלק ביסוד הסניף לחקר המשפט העברי ליד החברה היהודית ההיסטורית־אתנוגרפית, שבראשה עמד מ' רינאוור. הסניף גם ניגש לפרסום קובץ מיוחד, מוקדש לבעיות היסטוריות־משפטיות. הספיקו לסדר ואף להדפיס שני מאמרים גדולים ומקיפים, האחד של קארלין על האונס והכפייה בדיני ממונות לפי התלמוד, והשני של כותב הטורים האלה על האסמכתא (התנאה בחווה שיש בה משום הפחדה וקנס), אבל מלחמת העולם

הראשונה סתמה בשנת 1914 את הגולל על מפעל זה, שהבטיח גדולות. כל החומר הנדפס הלך לאיבוד ונשאר רק טופס אחד בידי כותב השורות האלה.

אחרי כעשרים שנה בא ארצה וחידש את עבודתו המדעית המשפטית. השתתף בכינוס העולמי למדעי היהדות בירושלים, שהוזמן ע"י האוניברסיטה העברית, וקרא בו הרצאה „לחקר המשפט העברי“ (נפרסמה ב„הפרקליט“ בשנת 1948). כתבי המשפטים העיקריים: תורת חושן המשפט, ותורת אבן העזר. בהם הוסבר תוכן חלקי השולחן ערוך החשובים לאור הדעות והמגמות של מדעי המשפט בדורותינו. המתבר שמר ככל האפשר על דיוק הגוסס והלשון של המקור, ובדברי ההסבר חשף את הרעיונות החברתיים והמוסריים שבהם הדורות ההלכות השונות, הנטולות לכאורה כל קשר פנימי. בקיאות רחבה, הבנה עמוקה, תפיסה ישרה על דרך הפשט וההגיון — הן התכונות שבהן מצטיינים כל הדברים, שהוציא מתחת ידו בחריצות ושקדנות מרובות.

עם קום המדינה נתבצר כשבילו מקום חשוב ורביאחריות של המומחה במסורת המשפטית העברית באגף החקיקה של משרד המשפטים. ועל מילוי תפקיד זה שקד עד יומו האחרון.

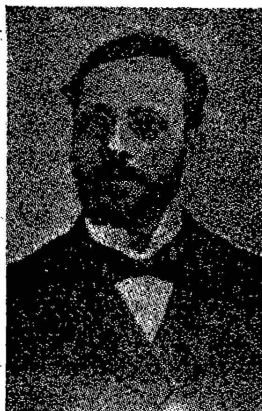
לגבי כל הצעת החוק, שהועלתה על הפרק במשרד המשפטים, היה מתפקידו להרצות את ההלכות המקבילות, כפי שהתגבשו בתלמוד, בפוסקים, בשאלות ותשובות. התוכרים שלו הגשמיים במשרד המשפטים מהווים חומר רב ערך ורב משמעות. חלק גדול מהחומר נפרסם ע"י משרד המשפטים בשנת תשי"ד בשם „דבר משפט“, ספר אחד על דיני ירושות וצוואות ואחד על דיני המעמד האישי. חלקים אחרים נפרסמו ב„הפרקליט“.

המנוח טיפל גם בשאלות תלמודיות מחוץ לעניני משפט, והנית חומר לא מועט בכתובים. היה מעורב עם חברות וחביב על מכיריו. יהי זכרו ברוך.

ד"ר ח. ד. הורביץ — כלכלן וסופר

(30 שנה למותו)

עוד בעבר הלא־רחוק נמשך לבם של חכמי־ישראל לענייני רוח בלבד, וכשנתנו את דעתם למצבו החמרי של עם, תלו על־פירוב את הקולר רק במשטר המדינה העוין. הם סברו, שאם ימוג בזמן מהומנים הסדר האוטוקרטי, למשל, של רוסה הצארית, יגאלו היהודים ממילא מכל תלאוהיהם וגם ממצוקתם המשקית. במשטר הדימוקרטי — היו הכל בטוחים — לא יהיה מקום לאפליות דתיות וגזעיות, וחוך קבלת שוויון־זכויות ישנה מצב היהדות מיסודו ואף מעמד הכלכלי יהיה כשל שאר האוכלוסיה.

ד"ר ח. ד. הורביץ

רק מעטים ידעו שאין הדבר ניתן לפתרון בפשטות יתרה, שכן קיימים תהליכים סוציולוגיים וכלכליים, שהם הרבה יותר עמוקים. אחד מאלה, כלכלן וסופר מובהק, היה ד"ר חיים־דב הורביץ. הוא הציב לו למטרה להזעיק את דעת הקהל למצבה המשקי של יהדות רוסיה. הוא הקיף את הבעיה והגיע עד חקר צפונותיה, ובמשך השנים הופיע באופן כבירסמכא כלכלי בדורו.

*

חיים־דב הורביץ נולד בשנת תרכ"ה (1865) בביתו של מלמד־דודקי בעיר הורו־הורקי שבפלך מוהילב. הא למד בודר, השתלם בתלמוד אצל הריב"דמטא, ונסע ליזנה להמשיך בהשכלתו. שם ביקר בבית־המדרש לרבנים, שבראשו עמד אז יצחק־אייזיק וייס (מחבר „דור ודורשיו“) ולמד גם באוניברסיטה. אחר־כך עבר לברלין.

גמר את הפקולטה לפילוסופיה, בהתמחותו בכלכלה ומדעי התברה. חיבור הגמר שלו Die Entwicklung der menschlichen Bedürfnisse und die sociale Gliederung der Gesellschaft הוצא כספר ע"י פרופיסור שמואלר, בפירסומי המכון לחקר המדינה והחברה בשנת 1901. מחקר זה עורר בזמנו רושם רב בוזגי הכלכלנים. עוד בתקופת הלימודים השתתף ה. ד. ה. בכתיבת רוסיים. אך בהיותו בברלין, התקרב לאחד העם ולמ. י. ברדיצ'בסקי, הם השפיעו עליו השפעה רבה ומכריעה. הוא נכנס לתקופה חדשה של פעולה ספרותית, פורה ומגוונת. כך, למשל, התחיל לפרסם בעברית וביידיש סיפורים, מסות ספרותיות, מאמרים מדיניים ועוד. ברם, גולת הכותרת בעבודתו הספרותית היו מחקריו הכלכליים המעמיקים וכן סקירותיו הפרסולריות על נושאים אלה. הם נתחבבו מאוד על ההמונים והוציאו לו שם של מדען גדול הידוע להסביר לקוראיו בסגנון קל את משנתו.

לשם כך הוציא את ספרו „החמון — פרק בכלכלה ציבורית“ („תושיה“, 1900), שנתקבל על דעת בעלי-המקצוע כמנחה בסבך הבעיות של ענף זה. שנתיים לאחר-מכן יצא מתחת עטו מחקר מקיף „שאלת הכלכלה ומקומה בתנועתנו הלאומית“ („השילוח“ תרס"ב, כרכים ט'). בחיבור זה נשמעה בפעם הראשונה הטענה שאנו נדחקים יותר ויותר לשולי הכלכלה וגמצאים מנושלים מכל עבודות יסוד שבתעשיה ומלאכה. המחבר מוכיח את צדקת דבריו במספרים לקוחים מהמפקד של יהודי רוסיה (נערך ע"י יק"א).

כדאי לציין שמחקר זה נכתב כמה שנים לפני הופעתו של בר ברוכוב והיה בכך משום חידוש רב. עיני המשכילים נפתחו בפעם הראשונה לראות באור נכון את מצבנו בהווה ולקראת העתיד שאינו מבטיח הרבה.

אין המחבר מסתפק בכתיבה בלבד וחותר להפעיל את אנשי-המעשה להשקיע מאמצים לשינוי פני הדברים. הוא מרצה אותה שנה בעידה השניה של ציוני-רוסיה (מינסק, 1902) על „שילוב שאלת הכלכלה בתכנית הציונית“ ופונה גם להמונים בשפת אידיש בעל-פה באסיפות יחד עם המנהיג הציוני הידוע יצחק ברגר ובכתיבת של הימים ההם. הוא מפרסם סידרות-מאמרים בעתון היומי „דער פריינד“ (בעריכתו החלקית — בחתימת שמו הבדוי „סחר“), המסבירים לקוראים מחוגי העם את הבעיות הכלכליות המסובכות ואת המצב המשקי של יהדות הגולה. התוכן המדעי המאלף, הנמטר בלשון שוטפת ומתובל אמרות עממיות ודוגמאות חיות מהמצאות היהודית ברוסיה — הוציא לו מניסין בין כל שכבות האוכלוסיה היהודית.

ברם, המצב נעשה פאטאלי והצריך פעולה מעשית ומיידית. צפוי היה, לכל הדעות, הרס ודאי ליהדות רוסיה. מכל צד הודגש ההכרח להיאבקות בחורבן המתרגש ובא. הדרך היחידה הניתנת לביצוע בתנאים אלה — אמר ה. ד. ה. — היא עזרה הדדית בצורה קואופרטיבית, והוא הושיט את ידו לחברת יק"א לשם עיסוק בייסוד ומימון של קופות-מלוה-וחסכון יהודיות. הוא מכתת את רגליו כ„אינספקטור טור“ מישוב יהודי למשגור; עורך בקורת הקופות הקיימות, מודריך את חבריהן ומסביר להם את תפקידן. כן מעורר הוא את היהודים לייסד אגודות שיתופיות לאשראי במקומות שעדיין אינן קיימות בהם. אך מקל-הגודדים שלו אינו מחליף לגמרי את העט. אין הוא מזניח גם את ההסברה בכתב ומוציא חוברות לביסוסו של הרעיון השיתופי. והנה כמה מהן: „עזרו לעצמכם“, „אשתקד והשתא“, „מי חייב?“, „עזרה הדדית לבעלי-מלאכה“ וכד'. כן הוציא ספר מקיף, „הפרקטיקה של קופות-מלוה-וחסכון — מורה-דרך למוסדות-אשראי קואופרטיביים“.

בשנת 1914 התחיל להופיע בעריכתו ובסיוע עוד 3 מעובדי מרכז קופות-המלווה הירחון הראשון העוסק בתנועה השיתופית של יהודים — „הקואופרציה היהודית“. בפרוץ מלחמת-העולם הראשונה צומצמה בהרבה פעולה זו. האזורים המאוכלסים יהודים נמצאו בשטח הכיבוש, ואלה שנשארו ברשותה של רוסיה — דולדלו בהם הלוחים ללא תקנה. גם הירחון החדש חדל להופיע. ח. ד. ה. ממשיך אז את עבודתו הספרותית והפובליציסטית בלבד. הוא מפרסם מאמרים כלכליים (בחתומת „א. סוחר“) בעתון היומי „פעטראגראדער טאגבלאט“ ומוציא ספר ביידיש „מעמדות ומפלגות יהודיים — סקירה סוציולוגית“ („גאולה“, 1918). באותה הוצאת-ספרים עמד להופיע ספר שני בעברית, „הציונות והפרובלמות האקונומיות“. אך לרגל המצב במדינה, לא בא הדבר על ביצועו.

בשנת 1919 העתיק ח. ד. הורביץ את מושבו למינסק, השתתף בהנהלת מחלקת-העבודה של מרכז ציוני-רוסיה וערך עתון יומי ציוני „פארן פאלק“ (למען העם).

*

מלבד מאמרים בשטח הנ"ל כדאי לציין גם כמה וכמה פרסומיו בשטח מדיני שהופיעו בארבעת העתונים, בהם השתתף המחבר כעורך: „יידישע פאלקסצייטונג“ בוארשה (יחד עם הסופר מרדכי ספקטור), „דער פריינד“ (יחד עם ש. גינזבורג וז. רוזנפלד), „פעטראגראדער טאגבלאט“ (יחד עם יצחק גרינבוים וז. רוזנפלד) ו„פארן פאלק“ (כעורך יחיד).

מהעבודות הגדולות כדאי לציין: „תורת קארל מרקס“, „המפלגות הסוציאליסטיות ברוסיה“, „מצבם הכלכלי של יהודי רוסיה“, „מכתב לשמעון דובנוב“, „עולמו של שלום-עליכם“, „טיפוסים חברתיים-כלכליים בספרות היהודית“, פרק מיוחד מהזרם ספוריו של ח. ד. הורביץ: „מחלוקת לשם שמים“, „עיון של רבי נתן“, „הציץ ונפגע“, „הפושע“, „דרייפוס“ ועוד. ברובם הוא צייר יהודים עמליים בעיר מולדתו הוריה-החזק, הנקראת שם „הוריה-הר“. הם כתובים בלשון המשנה הדומה לסגנונו של מנדלי-מוכר-ספרים.

בערוב יומו עמד ח. ד. ה. בראש מוסד כלכלי חשוב במוסקבה ושם נאסף אל עמיו בשנת 1927. עד הרגע האחרון עשה מאמצים לעלות לארץ-ישראל, לחיות בין קוראיו ותלמידיו המרובים, להשמיע את דבריו בכתב ובעל-פה, לראות את חלומם בהתגשמותו ואת הרשת הקואופרטיבית המגוונת שיש לו בה חלק לא קטן. חלום שלא ראה את פתרונו.

ד"ר ש. אורחוב

יהודית חלד ז"ל

יהודית חלד ז"ל נולדה ב־1900 בעיירה ברוסיה הלבנה ליד פינסק, השאיפה להשכלה, להתקדמות, לחרוג ממסגרת צרה כבר נתגלתה בה משחר נעוריה, ובגיל צעיר מאד יצאה ללמוד בגימנסיה בבריסק. בשעה שבגי משפחתה הוגלה, בזמן מלחמת העולם הראשונה, על ידי הרוסים לעיירה רוז'אני שליד סלונים, כבר החלה יהודית בת ה־15 לעסוק בעבודה צבורית בשטח התרבות והסיוע לזולת, הצטרפה לנוער הציוני, וגילה לא מנע בעדה מללמד עברית לכל מי שצרה ללמוד.

בדחי המשפחה לא נסתיימו באותה עיירה, ובהודמנות הראשונה עברה לקיוב. שם נרשמה למחלקה הרפואית פדגוגית של האוניברסיטה בקיוב, והתכוונה לעבודה ציונית מעשית בהשתלמות בקורסים לגננות עבריות של מר אלטרמן אשר העביר, באותו פרק זמן, את בית ספרו מווארשה לקיוב. כאן בקיוב התמסרה לפעולה הציונית והצטרפה ל"אגודת צעירי ציון" ועמדה בראש הסניף הציוני של סלובודקה. ב־1922 נאסרה יחד עם כל יתר חברי הוועידה הכל־רוסית של צעירי ציון, וכשעלתה לארץ תפסה מקום בארגונים ומוסדות שהיו קרובים ללבה ולהכרתה — התאחדות נשים לשווי וכויות נאמנות הלשון העברית העולמית "מגן", התאחדות יהודי רוסיה, ועד ההורים המרכזי, אגודת "אל־תירא" (האגודה לחקר תולדות יהודי רוסיה ואוקראינה). רבות עשתה למען מפעל "העבר". ללא עת תלכה לעולמה ולא הניחה תמורתה.

א.

אגרות אברהם מאפו ז"ל

הסופר נתן גורן ז"ל אמר זמן מועט לפני מותו לכתוב בשביל „העבר” מעין מונוגרפיה על מאפו ומכתביו שלא נתפרסמו עוד, ולא זכינו לכך. אולם נשאר ממנו תיק, המכיל על אסיפת החומר, נוסף על שלושת המכתבים של מאפו הנתונים להלן, יש גם מעין שיר קצר של אר”ם הכהן על „אהבת ציון” של מאפו, ומכתב קצר למאפו מאת מיכה יוסף לעבאנואהן.

מבין המכתבים, חשוב ביותר הוא המכתב מאת מאפו ליהודה ליב מאנדלשטם, מחבר המלון הראשון מרוסית לעברית ומעברית לרוסית. המיניסטר הנזכר במכתב הוא נורוב. בשעתו היו מספרים, שנדרש כשהציג את מאפו לפני הגימנוזיום אמר: „היהודי העני הזה המתגורר בעירך הוא מלומד גדול וסופר מצויין, שמימות הנביאים לא קם קמוחו סופר צחות בשפת עבר”, כך מסר ראובן ברייטן במונוגרפיה שלו על אברהם מאפו, מפי זקני המשכילים בקובנה. בהקדמה לספרו „תורה חזיונות”, שנתפרסמה בהקדמה ל„עט צבוע”, מספר מאפו כי „המיניסטר נאראוז מבין שפת עבר לאשורה, דיבר אלי בהור גאון, קראתי את ספרך, בהנתיים, והנה כתובים בשפה כדורה בשפת כתבי הקודש”, ועד היום האחרון לא אשכח היום ההוא, וענתה בי השירה הזאת: הן שלח לך לשפת עבר) אלהים

מושיע ורב

יעץ בדבר מלוכת השר נאראוז

יבינך יכנינך ואזן לך יעיר

בקש מלך אדיר יכלכל בתבונה

בלמדמים ינהל ורעה אמונה

ולך שפת קודש פניו יאיר.

אולם לפי המכתב למאנדלשטם, שבודאי כתב לו בדיוק, יוצא שנורוב דיבר אחרת. בכל אופן ברור שנורוב, המיניסטר בימי ניקולאי הראשון, בדבריו על התלמוד דיבר כאחד המשכילים הראשונים, הטובים שבהם, שהיו רחוקים מהתנפלות על התלמוד. נורוב היה אגב בידידות עם הפרופיסור דניאל חולסון, שנקרא על שמו „דניאל אבראמוביץ”, כי היה סנדק לטובתו לנצרות. הוא שהזמין את יוסף חולסון, שגמר חוק למדיו בברסלאו, באוניברסיטה ובבית מדרש הרבנים, לבוא לרוסיה לבחן כעוזרי מלומד במיניסטריון להשכלת העם. הדבר היה על פי הצעת אברהם גייגר, כשנורוב פנה אליו לשלוח לו יהודי מלומד, ענה לו: הרי יש יהודי רוס, יוסף חולסון המתאים למשרה זו. נורוב לא דרש כלל שחולסון ימיר את דתו, ההמרה באה בשביל סבות אחרות, שלא כאן המקום לספרן. ואת המשיג על התלמוד וקר ידע הכל מאפו מחולסון, כי כדי להגות בתלמוד עם כל מפרשי ודקדוקי לא יספיקו כל „חיי איש”.

את איטר בער וואָלף, שמאפו כתב אליו כאל „עלם נכבד”, הכרתי היטב. הוא היה

אחד העסקנים החשובים בליטא, קרוב למשכילים העבריים וגם להגאון רבי יצחק אלחנן. היה אחד האמידים, בעל בית חרושת גדול, והיה מכובד מאד על כל יושבי ליטא. לעת זקנתו, בימי קרנסקי, בשנת 1917, כשהייתי אחד מעורכי "העם" הביא לי שיר לכבוד רוסיה המשותפת. כתוב בסגנון של מאפי. צר היה לי על שלא מצאתי מתאים להדפס ב"העם", אף כי לא היה נופל מן השיר של מאפו לנוער. אבל הרי הזמנים משתנים, ובאמת אילו היה עכשיו השיר הזה ביד, ודאי שמצדו ההיסטורי ראוי היה להדפיס כעצירת אחד מתלמידיו של מאפו.

ב. כ.

קאנוא, 5 מאי 1957

אל פאר חכמי ישראל. הצופה לדור דודרשיו. נזר הסופרים וכו', כש"ת [כבוד שמו תפארתו] מההר"ל מאנדעלשטאם נ"י [נרו יאיר].

בעש"ק [בערב שבת קודש] הגיעני מכתב רומעכ"ת [רום מעלת כבוד תורתו] אשר לא יערכו כל מחיר עם ברכתו אשר אליה לא נשאתי נפשי. עודני שש על אמרתיו הטהורות כל היום והוא וכל הלילה והנה מקרה חדש שמור לי, מקרה? אך מי הקרהו לפני? הן ידו נודעה לי בו וחדשים לבקרים רבה אמונתי בזה. אך אבאר נא דברי.

אם אבוא לפני כבודו הרם להרים מראה עיני ומשמע אזני בכוח הדמיון והייתי כחוקאל בן כפר נגד ישעיהו בן כרך שראה את המלך והחזיון כרוח המושל עולה על מערכי לבי ומענה לשוני למה אחשיכהו במלין בלי דעת? על כן אספרה הדברים כאשר נקרו ויאתיו.

בהשכימי ביום השבת בבוקר והנה נער שלוח אלי מאת משגיח בית ספרים לקרוא לי אל הגימנאזיום ששם כל המורים נאספים לראות ולהראות את פני האדון המיניסטער אחרי נסותו את התלמידים. השתי ואבואה שמה ויקדמוני מורים אחדים בבשורתם כי האדון המיניסטער חפץ לדעת אותי. ויהי כתום הנסיון וכל המורים יצאו באולם הארוך והנה המיניסטער, הגובענער, אחרי הדירעקטאר יוצאים ממדרגה השביעית וכל המורים נצבים שורה ואנחנו המורים העברים אחריהם המיניסטער עבר עליהם ובהגיעו אלינו הציגנו הדירעקטאר לפניו באמרו כי אנחנו המורים העברים, והמיניסטער ענה ואמר לנו: "צר לי כי שבת היום לכם ולא אוכל לבקר בבית ספרכם אך מי זה ה' מאפו הסופר?"

ואנכי עמדתי הכן ואשיבהו כהלכה והוא אמר אלי: "קראתי ספריך ואנכי בדרתים ואמצאם טובים, טובים מאד ומאד ינעם לי לדעתך".

ואנכי עניתי: הן כל ישעי וחפצי למצא חן בעיני המשרה הרוממה בכונני בספרי לתכליתה.

אך לא יכולתי להאריך לשון כי הוא ענה ואמר על דברת בני עמנו הדברים בתלמוד כל היום והכוירים לחכמה ודעת.

ויען ויאמר:

"אמור לאחריך כי לא חפץ תחפץ המשרה להתקומם על הדת ולא על התלמוד. כי האם רוסיה הניתה תמיד לכל עם ועם מנהגיה וחוקיה וכן תניח לאחיהם בני ישראל את חוקי אבותיהם והתלמוד אך לא לכלם. כי אם להגות בתלמוד עם כל מפרשי ודקדוקיו לא יספקו כל חיי איש. והמשרה הטובה הלא שמה לפניכם ספרים הדרושים לחפצכם, כי לא תתקומם על דתכם, חלילה וחלילה לה ולא עלתה כזאת על לבנו, כי אם כל ישענו וחפצנו לגיל חרפה מעל אחיהם אשר עד כה היה

שם יהודי משותף לנוכל ערום וחפצה עתה להעביר הכתם הזה. לא על התלמוד לתקומם כי אותו תניח לשרידים, אך תנו נא מקום גם לתכמות ולמדעים. הן עד כה התנהלה המשרה אתכם לאטה במדות הרחמים ואם יוסיפו אחיכם ללכת עמה קרי והלכה אף היא עמהם בחמת קרי ובמדות הדין".

ויפן אל שני המורים הפדגוגים ויאמר: תאם יתגללו ויתנפלו עליכם היהודים גם פה? ויען הדירעקטאר: הן על ה' מאנאשעוויץ כתבו שטנה על דברת הנסיון של רבנים. "ידעתי, ענה המיניסטער בשימו דו על שכט תאזוד והשני. ידעתי כי צפויים אחם אלי משטמת אחיכם ועליכם אנחנו נשענים כי כל תעשו לטובת עמכם. ומאנאשעוויץ ומרעהו אמרו: הן שוטנים משמרי הבלי שוא. ובדברים יספו עוד כאמור למעלה והאדון המיניסטער פנה לצאת והגובערנער הוליתני ברוח אתבה כ לא בקרתיו עד כה וכי לא ידעני וישחרני לבקרו. אך אנכי ירא פן יאמרו כי הולך אנכי לאכל קורצא בהשר הזה ולהלשין אליו על משמרי הבלי שוא. כי תתום עתה כל העיר לאמר: הבאישו המורים את רית היהודים בדברם דופי בתלמוד אשר כל הנגוע בו נוגע בבבת עינו. ושומרי נשף יתלחשו למצא מוצא לכסף לכרות שוחה למלשינים יקחם אפל וידמו בחשך כי בחשך בחרו וימאסו באור ואנכי בחרתי לי בספרי דרך להציג את הבליהם ערומים אשר יהיו שחוק לכל רואיהם מבלי נגע בם. בדרך הזה התיצבתי ובה אלך יתר ימי צבאי. אך ירפה ממני לחץ מצבי!"

גבר בעלה! אל כבודו הרם תלויות עיני ובדבריו הנעימים אראה לי פתח תקוה ומי יתן והיו דבריו אל רש"י פין כי אז יוסיף אמץ והזכירני. אך בטחתי כי אם החל להראות אותי חסדו לא ירף עוד, למען אוכל להשלים את משכיות לבבי בספרי אשר יאהבם מאד הדור החדש מבלי קנות אותם כי שלשים נמצאים בוויילנא רבתי עם ידי בם לכל אנשי העיר דורשי הטוב. וזה שכר פעלי ועמלי הרב! אך מבית האדיר צמנאל השגתי 110 בס"ה וזה שכרי וכבודי. ומת רב לי כבוד ופריים בראותי כי מצא דברי הן בעיני כבוד הרם כאשר אחזה במכתבו היקר לי מכל יקר ובהנחת לב מלא כבוד אתבה ויקר הנני מברכו ומכבדו בכבוד הנאה לערכו הנעלה.

אברהם מאפו

9. ט.

בתי ספר הפרטים נזהגים כמנהגם. המקרא אין זכר לו ושפת עבר גרושה כחללה והבנים יגדלו כבני הכושיים. כעת מייעראוויץ מצא הון לו והנה סביבותיו ירקדו שעירים. ומה הוא ר' עלינקע קאראטינגער אשר הוא נשען על ידו? ר' צדוק בצלמו ובתבניתו! כי אני ידעתי ראשית דרכו והליכותיו עתה הוא ירום את ר' ישראל, למען יאמר נא ישראל כי רב פעלים הוא אך פעלם על ארץ רבה. אנכי הייתי בראסיין ולא הכרתי מקומה כי נהפכה כלה וששה בתי מדרש וגם בית מוסר שם. וכן היא רוח היום לדור החדש: או אל האוניווערזיטעט או לתורה, לתופה ולבתי מוסר. אין דרך התכון לעם ואין טעם דעת ודברי תריבות יוסיפו ועדת ישורון מלאה פריצים ולא בחויון לבי חזיתי "סוד העיס הצבור" כאשר כבודו תרם השכיל פיהו. כי אם חזות הכל היא. חזיון משמות לעם. אין חכמה ואין עצמה לגבר ראה עני כי אם לקום ולשחק בהתולים ולצון. ואני תפילת לאל חי לאמץ רוחי כחי וזרעותי למען אוסיף תת אמרי שפר לדור החדש ולמצא בם הן וחסד בעיני כבודו הרם.

הנ"ל

אחי מחמד נפשי!

מכתבך השני מפאריז הקריה העליזה האיר אל עבר פני ותאורנה עיני. איר היתה זאת כי תחשיתי עד כה, יען לא הודעתני האדרעססע במכתבך הראשון. בפאריס לי אח נחמד ונעים! אח יודע לבי ומבין הגיגי. בפאריז קריה עליזה יתלונן עתה כל חמדתי בימי חלדי. סמל אהבתי ומשאת נפשי, על נהר ניעמאן נפשי כעוטיה. נחבאה בחזיונותיה. ועל נהר סענא רוחי מרחפת על כנפי אהבה וידידות! אלה הם הדברים אשר אשיב אל לבי לרגעים ורוחי יתעורר אף נפשי תשתחרר ותחבקך ימיני. ושפתי נושקות לשפתיך, ובהמון מעי אקרא: אחי! אחי! תנחומות חיי! ישעי וחפצי, הדי כבודי ומאדי! ובהגיגי זאת תבער אש בכל עורקי, ורוחי יתנשא רום שמי שמים, עד יוצר הכל ירא אהבה ואחות. אז כל יצורי דמיני כאין לפני, כי אנכי בראתי יצורי, ואהבתי אותך בריאה תבראני. ואחשבה לדעת הליכותיך בחוצות פאריז אשר לא ידעני ולא ידעו אבותיני, ורוחי מלא רגשות תודה וכבוד לאיש המופת גבר הנעלה אשר בצלו תחיה, כי מי עשה לך את כל הכבוד הזה? הוא הוא. הלא עמנואל זה שמו וזה זכרו בלבבי, צר לי מאד כי כל לשון דלה ורזה להביע בה רגשות תודה נשגבה, כעת אחקרה מלין ותנה חפל בס. כי החלישו אותם גבוכי לב ויהיו לי כעלים גובלים אשר כל רית אין בקרבם.

הבו לי בני אלים! הבו לי אמרות טהורות, הבו לי שפת חדשה ודברים חדשים. הא לכם לבבי לערבון כי לא אתן לזרים כבודם ולא אחלל תפארתם, רק הבו לי מלין נשגבים להריק רגשתי תודתי לאדיר בעמו למעוץ ומחסה לאחי ולמקור חיים ואדם רב. הבו נא לי! אך, אין עונה מהם! כי לא לאדם ניב שפתיים, לכן לאשר ממני נגורו בני אלים אשא נפשי, ולמבין הגיגי אעתירה: אל ה' האירה פניך תמיד לגבר הקימות, על, וקרני תרים בכבוד והדר והיה הוא וביתו נס להתנוסס עד קצוי ארץ מדור דור! כן יהגה גם לבך אחי כהגות לב אחיך אהבך כאישון עינו. אברהם מאפו

על דברת ביתי אל תחקור. הן משכורתי מבה"ס היא כל יבול ביתי. אשתי חולה במיטתי ובני אצל ש"ב קאפולאנסקי, בשאוויל. האדון הקוראטאר זה ו' שבועות הרבה לדבר עמדי כשתי שעות ברחוב העיר ואף יעצני לבקש עזר כסף מהמשרת להוציא לאור פרי המועילים וכן עשיתי כי ערכתי דברי על גליון גדול בטוב טעם ודעת זה ו' שבועות ואחריתם טרם נודעה לי.

הגיל

ג

לידידי העלם הנחמד המליץ הנפלא שורק נעים בכרם שפת עבר כש"ת מ' איסר וואולף.

אל תאמר נשיתיך! הן רבות אמרתי לרבים וכן שלמים, כי עומד אתה לנס נערי ישראל אשר כרםם כן זנחו שפת עבר הן נוטרים כרמי זרים, וכרמם, כרם חמד לא נטרו. יען מה? יען לא ידעו דרכיו ועיניהם לא ראו מחמדיו. על כן היתה ראשית דרכי לטעת בכרם שפת עבר לא נמורות זר כי אם צמחי ישראל למען יראו וידעו בנים סוררים כי גם אדמת יהודה פורייה. קת מחברתי לזכרון. אולי כתובת היא לדור יבוא אשר עליהם תתחשב. הן הם יבינו דרכי ויחשב לפעלי צדק, וכן תענה גם אתה כי לא לשוא עמל ידיך אהב שפת עבר דורשית.

המתבר

אגרות אחד העם

שתי קבוצות שלא נתפרסמו עד היום בצירוף מבוא והערות ע"י
יוחנן פוגרבינסקי (תל-אביב)

מספר האגרות שאני מפרסם אותן כאן שייכות לסוג האגרות שלא נתפרסמו ע"י אחד העם ז"ל בקובץ האגרות שלו מסעמים שונים (לשם הבנת הענין אני מביא גם שני קטעים ממכתבי אחד העם שנתפרסמו בקובץ האגרות הנ"ל).
מאז פרסם אחד העם את ששת כרכי האגרות שלו, עברו שלושים שנה, ומאז גם בוטל האיסור לפרסם מעובדו בלי רשות האפוטרופסים, הממונים לכך (האיסור היה מוגבל למספר שנים בלבד).

לאגרות שאני מפרסם כאן יש ערך ציבורי, ספרותי ולאומי. הן הגיעו לידי בעיקר מאוסף האגרות, הנמצאות בבית אחד העם ז"ל, ארכיון הציוני המרכזי, ואני מודה למסדרות הללו על שאפשרו לי את העתקת האגרות מתאורגיגילים שבגנוזתם.

ביחס לאגרות גופא המובאות להן, יש להעיר את ההערות הכוללות הללו:

האגרות מתחלקות לשני סוגים. סוג אחד המסומן באות א, מתחם למקרים המעציבים שקרו במשפחתו של ההיסטוריון הידוע ש. זובנוב הי"ד בשנת 1909, ואח"כ גם בביתו של אחד העם גופא, בסוג שני המסומן באות ב, באו ארבע אגרות שנכתבו ל"ח רבניצק, א דרויאנוב ולר' מרדכי בן הלל הכהן, שיש להן ערך ציבורי וספרותי. כל האגרות מצוידות בהערות ובתסבירים מתאימים.

ועתה על קבוצת האגרות א.

כדי שהקורא יבין את ארבע האגרות הבאות בקבוצה זו עלי לספר בקצרה על הסרגדיה המשפחתית, שקרתה בביתו של אחה"ע בשנת 1912.

ההיגרוף הנאמן של אחד העם ז"ל, סיר אריה סימון, שהיה ידידו הקרוב של אחד העם בלונדון באותה תקופה, כותב בספרו „אחד העם" עמ' 68 את הדברים האלה שאני מביאם כאן:

„בשנת 1912 אירע במשפחתו של אחה"ע דבר, שגרם לו כאב-לב עמוק וממושך: בתו השניה נישאה לסופר הרוסי הידוע מיכאיל אוסורגין. יחסו של אחד העם לנשואי תערובת היה זה של האדוקים השמרנים ביותר; ולא זו בלבד, אלא שראה במעשה בתו מעין תעודת-כשלון לו ולתורתו, שכן נבנתה שיטתו הציונית על הכרת הסכנה האורבת לעמנו מפני ש„בנינו ובנותינו נתונים לעמים אחרים, ויצאים אחד אחד לכלי שוב אלינו עוד". הוא הרגיש, שמעתה אין לו עוד רשות מוסרית לצאת אל הקהל כגושא דגלו של הייחוד הלאומי של עם ישראל. המלחמה הפנימית שבין רגשות האב ובין חובתו הלאומית, כפי שהבין אותה הוא, נסתיימה בנצחונה של האחרונה: הוא ניתק את קשריו עם בתו, ויותר מעשר שנים עברו עד שהקרע נתאחה. בינתיים „נשא את סבלו בעומק לבו". — מדברי מר סימון יוצא, איפוא, כי המקרה המעציב הוה שקרה לבתו של אח"ע. האהובה עליו מאוד, השפיע לרעה על מצבו הרוחני של אחד העם, וכפי שידוע לי גם על

מצב בריאותו הכללי. באותה שנה פסק להיות אחד העם, מורה נבוכי הדור, ונחמך לאשר גינזברג. כדי להבין את הטרנדיה הזאת בחיי אחד העם כדאי לציין, כי דוקא באותה השנה התעתד לכתוב ספר גדול על המוסר היהודי וגם הכין לשם כך חומר רב (הכרטיסים הנ"ל נמצאים בבית הספרים הלאומי). שיתכן שהיה נהפך להספר בה"א הידיעה בספרותנו. האסון המשפחתי הזה השפיע עליו עד כדי כך, שהוא הפסיק את ההכנות לכתביבת הספר, ומאז כמעט שלא פרסם אף מאמר חשוב גדול. כמעט ונסתלקה ממנו השכינה. לשם הבנת מצבו האישי של אח"ע כדאי לקרוא את שני הקטעים מהמכתבים לש. דובנבר ולמ. סמילנסקי שאני מביא להלן מתוך אגרות אח"ע, וגם ממכתבו למרדכי בו הלל הכהן שלא נחפרסם עדיין בשום מקום, ומתפרסם כאן בפעם הראשונה בדפוס.

לשם הבנת הדבר איך קרה שהמכתבים הללו לדובנבר וסמילנסקי נתפרסמו ע"י אחרים העם גרף בכרך ד' מהאגרות עמ' 289 ובכרך ה' עמ' 1-2. הרניי מרשה לעצמי להביא כאן קטע מוכרזותי שנתפרסמו ב"העולם" לשנת 1929, גליון 15 :

אני זוכר את האפיוודה שקרה בזמן ההעתקה למחברת של המכתב הבא בראשונה בכרך זה [כרך ה']. כפי שהוכרתי לעיל היה אח"ע מכין לי בכל יום כמה מכתבים בשביל ההעתקה, והיה מסמן אותם בסימנים שונים. והנה, כשניגשתי להעתקת המכתב למ. סמילנסקי מן כ"ח טבת תרע"ג וראיתי את תכנו, נתעורר אצלי ספק אם רצוי להכניסו למחברת. ראיתי שהוא נוגע בפצע עמוק וישן, שעדיין לא נגלד למרות זה שכבר עברו מני אז יותר מ-12 שנה. לשאול את אחד העם על זה לא יכולתי, כי הוא לא היה בביתו; ולחכות עד שיבוא, זאת אומרת שצריך הייתי לשבת בטל עד שובו. לכן התכונתי וראיתי, כי המכתב ערוך ומסודר ע"י אחד העם בשביל ההעתקה, וכדי לא לעכב את העבודה ובהתחשב עם זה שאם לא אכניסו למקומו אולי יבוא אחרי כן המסדר בדפוס לידי בלבול בסדר המכתבים — וגם בהתחשבי עם העבודה שמכתב עם רמז דומה לזה נדפס כבר בכרך הרביעי (כרך ד' עמ' 289) העתקתי אותו כנהוג. אחרי שובו של אח"ע מטיולו, כשבאו לבדיקת ולקריאת התווה, התחלף אחד העם שהעתקתי את המכתב הזה, ואמר לי כי המכתב הוכנס בטעות, וכי עשרות מכתבים דומים כבר הושמטו מפני התוכן שבמכתב הזה. אני הראיתי לו כי המכתב נערך על ידיו, וכי גם סימן אותו להעתקה, כנהוג, והסברתי לו שלא יכולתי לחכות שעה ויותר ולא לעשות כלום, כי עבודה אחרת לא היתה לי, ומשום כך האשמה לא בי תלויה, אבל מה שהעתקתי לא חשוב כלל, כי אפשר למחוק אותו. הוא חשב קצת ואחרי כן אמר :

„תדע, יקירי, שאני תחלטתי בזמן שעברתי על המכתב הזה להשמיטו, ואינני יודע באמת איך קרה הדבר, כי אחרי שהחלטתי בדעתי להשמיטו, סימנתי וערכתי אותו לדפוס. לו הייתי אדוק, הייתי רואה בזה אצבע אלהים ; ואני חושב כרגע שאולי באמת כדאי לא למחוק מתוך המחברת, ויכנס המכתב הזה לתוך קובץ האגרות שלי, וישאר גם האסון שלי כנחלת ההיסטוריה.“

כפי שסיפר סיר אריה סימון הפסיק אח"ע את היחסים שלו עם בתו האהובה ובמשך אחת עשרה שנה נמשך הקרע המשפחתי הזה, ורק בשנת 1923, כשאח"ע היה בפעם האחרונה בחייו בחר"ל נפגשו האב והבת, ומאז הוקמו היחסים המשפחתיים ביניהם.

באמצע שנות השלושים עזבה הבת, רחל, את בעלה הנוצרי, שהיה, אגב, אחד מטובי המספרים הרוסיים, ליברל וידיד פרטי של זאב ז'בוטינסקי (אגב, ההכרה הראשונה בין בתו של אח"ע ובנו של הכומר הרוסי אוסטרזין התקיימה בחדרו של זאב ז'בוטינסקי שגר אז ברומא), ועלתה לארץ ישראל וקבעה את מקום מגוריה בירושלים. שם עסקה בפרקליטות במשרד גיסתה, העו"ד רחל גינסור, אשתו של אח"ע, שלמה גינסור.

בשבוע שאחרי פסח ש. ז. הלכה לעולמה אחרי מחלה קשה בגיל של 70, והפרשה הזו היא כיום באמת נחלת ההיסטוריה.

ועתה על קבוצת המכתבים השניה, המסומנה באות ב', גם המכתבים שבאו בקבוצה זו ראויים לתשומת לב, מכיון שהם מראים לנו את אחד העם מכמה צדדים. הקורא ימצא ענין ברעתו של אחה"ע על ועידת מינסק, שבה השתתף, על עתונותו של א. בן-יהודה, שהיתה שלילית בהחלט, וגם נראה את אחה"ע כשומר על כבודו האישי, בזמן הפולמוס המעציב ע"ד הוצאת אנציקלופדיה עברית שהיתה אז על הפרק. אחד העם דחה את ההצעה שהוא יקבל את העריכה הראשית, אחרי ששתי הקבוצות המתחרות בהוצאת האנציקלופדיה באו לידי הסכם. אחה"ע מסביר את טעמי התנגדותו להצעה זו, טעמים הנותנים כבוד לאחד העם.

אם כי אני נותן כאן מספר לא גדול של מכתבי אחה"ע, בכל זאת גם מהם אפשר לראות את גדולתו של אחד העם גם מבחינה ציבורית-ספרותית וגם מבחינה לאומית-ספרותית בעיקר בשאלה של נשואית-ערובות.

קבוצה א'

I

לונדון, 7 אדר תרס"ט — 14/27.2.1909

למר א. דרויאנוב, ווילנא.

ידידי היקר!

מכתבך מן כ"ו שבט הגיעני באלה הימים וגרם לי צער הרבה. כי אהבתי לפנים את האומללה¹ הזאת כמעט כבת, ובשעת קלקלתה כתבתי לה ע"פ בקשת אביה כל מה שאפשר היה לי לכתוב במצב הזה, ולא נענית. לכתוב לדובנוב — איני יודע איך ומה. את יחוסו אליה אתה מפרש לך באופן פשוט ביותר: „אכזרי הוא“ — וזה לא. אבל, סלח לי, אין הדבר פשוט כל כך. אדרבא, אני מלא כבוד לאיש הזה ולאומץ רוחו, שלא מת ולא יצא מדעתו מתוך צער. הגע בעצמך, איש שהקדיש כל חייו להרמת הרוח הלאומי העברי, איש הדורש כרבים כל ימיו (כלומר, משבא לידי הכרה זו), שיכולים אנו לחיות ולהתפתח כעם מיוחד גם בגולה, ואין הדבר צריך אלא רצון וחנוך. — והנה באה בתו, שנתחנכה בתוך ביתו ותחת השפעתו, ומהפכת את הקדירה על פיה! אילו לא היה כאן אלא חטא נגד המוסר וחרטה אחריו, בודאי צריך היה למחול לה, כי יצר הרע שולט בלב הכל, ואין צדיק באר, אבל איך יוכל איש כדובנוב להשלים עם הרעיון, שבתו „מפסמת עגלים לעבודה זרה“ ושיוצאי חלציו יהיו גוים ואנטיסמיטים? במצב כזה יש רק דרך אחת להינצל מן היגון המכלה את הגוף והנפש: — לעקור מן הלב בבת אחת כל הגשמים שבינו ובין הנפש החוטאת ולראות אותה כאילו מתה ואיננה עוד. כך היו עושים אבותינו, וגם הם לא מתוך אכזריות אלא מפני שלא יכלו באופן אחר לשאת את הצער הנורא, שהיה קשה להם ממות. — אתה מרמוז, שאפשר שיביאזה יסוריה עד „מעבר למבול“², ואני אלחוש לך, שלפי דעתי, אם תוכל עי"ז להינצל מיסוריה, מוטב שתעשה זאת. כי מאחר שילדיה הם „מעבר לגבול“, הרי היא כרוחה כבר מן האילן, ואין לכלל ישראל תקות ממנה. תלך לה לילדיה ותציל לפחות את חייה הגשמיים, וכי לא אחת היא אם שלשלת הגוים מזרע דובנוב תתחיל בדור שני או בדור שלישי?

— — — אילו ידעתי שנכונה השערתך, כי כבר רופף הקשר בינה ובין האיש ההוא, אולי צריך היה לבקש תחבולה, להצילה יחד עם ילדיה, כמובן, לא ברוסיה.

¹ הכוונה היא לבתו של שמעון דובנוב בשם אולגה; שהתאהבה בכך עם נכר ונישאה לו; ² כלומר שתמיר את דחה.

ששם הילדים לא יוכלו להתחנך בגבול ישראל. כבר חשבתי וחשבתי על זה. קשה אמנם הדבר מאד, אבל על יסוד כזה הייתי יכול לבוא בדברים עם דובנוב ויחד היינו עמלים למצוא תשובה לשאלה קשה זו, ואפשר שהיינו מוצאים.

ע"ד האסיפה² לא אטריחך לכתוב לי כל הפרטים. די לי במה שקראתי בכה"ע בשביל לצייר לי את הדבר כמו שהיה; הלא יודע אני היטב גם את ה"במה" וגם את ה"משחקים". גם ע"י השתתפותך באסיפה כבר קראתי בכה"ע, ומתוך "השלח" נודע לי גם, שנכשלת כמעט ב"אחד העמיות"! פע! — —

החנני דו"ש ומברכך בכל טוב.

שלך באהבה

II

מונטרו, 3 ספטמבר 1912.

למר ש. דובנוב, אודיקירקא.

מכתבך היקר מן 17/6 הגיעני בשעה של צער, אשר בלבלי את רעיוני והסיתי דעתי מאד שאר עניני החיים. אהה, יקירי! נתקיימת בנו, בכולנו, הקללה היותר גוראה שבתוכחה: "בניך ובנותיך נתונים לעם אחר"¹, כאילו רוצה תגלות לצחק בנו ולהראותנו עד היכן כוחה מגיע... אין בי כוח לכתוב על זה בפרטות, אבל גם מתוך רמז זה תבין את הדבר, וגם את מצב נפשי תבין, יותר מאחרים...

אך החיים דורשים את שלהם. וכה עזבתי את ביתי לפני שבועים לבקש מנוחה...

III

למר משה סמילנסקי, רחובות.

לונדון, 7 ינואר 1913 (כ"ח סבת תרע"ג)

זה החודש הרביעי שמונח בידי מכתבך האחרון, כמה פעמים כבר הוצאתי מאמתחת המכתבים, בשביל להשיב עליו, ובכל פעם דחיתי את הדבר לעת אחרת. יכול הייתי להצטדק באמתלאות חיצוניות שונות — אבל איני רוצה לשקר. הסיבה העיקרית לשתוקתי הארוכה היא מה שנגעת בפצע-לבי העמוק, וקשה היה לי להשיב על החלק הזה ממכתבך, וגם עתה קשה לי הדבר. כי גם הנגיעה היותר קלה מעוררת את הכאב, שעדיין הוא כבשעה הראשונה, אם כי הצלחתי להתגבר על עצמי במידה הררשה, בשביל שאוכל להיות ולעבוד ולא אהיה כחרס הנשבר, כמו שנדמה לי בראשית הדבר.

ובכן, ידידי, תודתי לך מקרב לבי על דברי הניחומים שנסית לתתני על פצעי, אך ידוע תדע עם זה, כי בכל תוקף הכרתי הלאומית הנני מתנגד להשקפתך על הדבר. השקפה זו היא חוות לעמנו. כל מה שיש להגיד ומה שכבר הוגד בוכות האושר האישי — ידוע גם לי. אבל עוד דבר אחד ידוע לי וצריך להיות ידוע לכל יתחי לאומי: אם נתקיימו בגו דברי הנביא "כל כלי יוצר עליך לא יצלח" — אין זה אלא מפני שלא עלתה על הדעת כלל עד הדרו הזה, שנשואי תערוכות יוכלו להיות ל"שאלה" בקרבנו. אבל אם תפתח ודלת לאויב זה — יצלח ויצלח לשים קץ לקיומנו במשך דורות אחדים. פה אין מקום לשום פשרה. מי שרוצה בקיום

¹ הכוונה היא לועידת "חובבי ציון" באודיסה שהתכנסה באותו פרק הזמן.

² הוא מרמז על כתו רחל שנישאה לבן עם נכר — מיכאל אוסטרניץ.

עמנו אינו יכול למצוא „הכשר“ לסם המוות היותר מסוכן לקיומנו. אינני מדבר פה על השאלה, אם באמת תוכל בת ישראל — ביחד אם קבלה הינך לאומי — למצוא אשרה בבריתה עם נכרי. לפי הכרתי הפנימית זהו מן הנמנעות, וכשתעבור ה„סערות“ הראשונה¹ יבוא הנחום והיאוש ואומללה תהיה כל ימי חייה. אבל לא זה הוא העיקר. אנו חייבים לעמוד נגד האויב הזה בשם הקיום הלאומי ולהתאכזר על עצמנו ועל יוצאי חלצנו בלי רחמים. אין רחמנות כשקיומנו הלאומי בסכנה. „דער שטאט האט קיינע טעכטער“ (למדינה אין בת...) ודי בזה. — — —

IV

ד' דחתמ'ס תרע"ד — 1.10.1913

למרדכי בן הלל הכהן, יפו (?)¹
ידידי חביבי!

בעת האחרונה נקבעה מחשבה בלב אשתי, שחובתה היא ללכת לרומא. — — — כמוכן, לא ניתן לה ללכת — — —

וע"ד ה„פילוסופיא“ של אשתך — מה אומר לך? אמנם, אשה חכמה היא שפירה בתיה שלך, אבל יש דברים שהם למעלה מהשגתה, ואין לי עליה כלום. ואולם, עליך, יקירי, אני מתפלל. כנראה מתוך סגנוןך, הנך נוטה לקבל תורת אשתך בענין זה, כאילו שכחת לגמרי, שהדבר נוגע לא רק לי ולביתי, כי אם לכל ישראל. אם אני ואחתי והדומים לנו נתחיל לעשות „פשרות“ בדבר שקיום עמנו תלוי בו, הרי אנו גותנים פתוחין פה „ליהודי הפשוט“ להורות היתר לעצמו, וסוף סוף יעשה החיתון המעורב חיון רגיל שאין מוחה נגדו, ואז — היה בטוח שאחר שלושה או ארבעה דורות יבוא הקץ לעמנו בארצות הגלות, ומי יודע אם לא גם בא"י. וה„התגירות“² אינה משנה כלום בתנאים אלו. לא הייתי מרחיק את בתי אילו נישאת לגר אמיתי, כלומר לבכרי שקיבל את היהדות מתוך הכרה פנימית. אבל התגירות כזו, שלא שינתה אפילו קוצו של יו"ד בנפש מבפנים — מה תועלת יש בה? אילו, לפחות, היתה „היהדות“ מקבלת חיוק ע"י נישואין כדת משה³, אפשר היה לקוות, שהבנים אשר ינלדו להם יחונכו ברוח היהדות. אבל עכשיו — אחת היא לי, אם ישארו הם (כלומר האב, ואפילו האם) בתוך היהדות או לא: הדור השני בודאי לא לישראל יהיה, ומה לי אם יהיו במחנה האלים? — ועצתך, שיבוא עתה בברית הנישואין, קודם שגירש אשתו הגויה⁴ — ראוייה הוא לרב, ולא לך. אנשים כמוני וכמוך אינם יכולים להסכים, שנשואים של גרים אינם כלום, ולמרות „הדין המפורש“ אני חושב את אשתו הגויה כאשתו לכל דבר, ואיני יכול להסכים לעצה שכזו, ואין צריך לאמור שהם עצמם לא יסכימו לכך, והדין עימם.

בקצרה, יקירי, לא מפי אשה אני חי בשאלה כזו, וצריך הייתי להבין, שהקרע אשר קרעתי בלבי עלה לי ביסורים שאין כמותם, והפצע אשר נשאר בלבי לא ירפא לעולם. ובמצב כזה — האמנם תחשוב שטענות מעין אלו שהבאת בשם אשתך יכולות לגלות לי אמריקא חדשה ולהביאני לידי שינוי דעה ושינוי מעשים? נפלאיתי עליך מאד. — — —

[אשר גינצברג]

¹ גוף המכתבים נמצא בספריה הלאומית. אך העתק ממנו נמצא ב„ארכיון הציוני“. העתק נעשה בידי א. דרויאנוב.

² היתה הצעה שאוסטריין יקבל את היהדות. * הנישואין היו אזרחיים.

⁴ לאוסטריין היתה אשה נוצרית, שבא אתה בברית הנישואין לפי הורת הפרבוסלבית.

קבוצה ב'

I

חומל, 20/8 1902

למר י. ח. רבניצקי, אודיסא.

ידידי היקר!

קבלתי מכתבך מן 1 ומן 18 ותודה לך. — השערך נתאמתה: מחר אני יוצא מפה למינסק¹. חפצתי אמנם לעמוד על דעתי ולהישאר כאן עד מוצאי שבת, אבל „הכול“ יוצאים מפה למינסק, ולא ינעם לי להישאר לבדי. האסיפה תהיה, כנראה, רבת-עם ואולי גם רבת-ענין. אבל במעמקי לבי הנני מרגיש, כי אין לקוות הרבה מכל השאון הזה: יבואו, ידברו, יתמרמרו איש על רעהו — וישבו איש לביתו שבעי רצון, כי „ויר האבען דאך עטוואס געטאָתן“ — לא יותר.

בימים האחרונים היו לנו פה אורחים חשובים. ביום ר' בא אוסישקין (על דרכו למינסק), וביום השבת — ד"ר קאצנלסון² מפטרבורג. האחרון בא, לפי דבריו, בשבילי, כי חפץ להתראות אתי פנים אל פנים. הוא עשה עלי רושם טוב מאוד. הוא אידיאליסט עד מוח עצמותיו, ולב רגיש שקשה למצוא כמותו. הוא השאיר לי סיפור קטן בשביל „השלח“³ יפה מאוד, אף-על-פי שהסנדנציה שלו שאין ארץ ישראל ראויה להיות „מדינת היהודים“. החלטתי להדפיסה, ואולי אדבר אחר כך על אודותיו ב„ילקוט קטן“. אך לעת-עתה עודנו חסר הפרק האחרון, כי לא הספיק לגמרו, והבטיח לשלוח הסוף באלו הימים. — — —

והנני שלך,

II

לונדון, 14/27.4.1909

למר א. דרדאנוב, ווילנא.

ידידי היקר!

תודתי לך על מכתבך ועל מלוי בקשתי בדבר גליונות כה"ע. את „העולם“ ו„הראסוויצעט“ אני מקבל, ואת מאמרו של גרינבוים¹ ב„הבקר“² שלחו לי מווארשא. חסרו לי איפוא — בשביל לדעת כל מה שנאמר בענין זה — המאמרים שבאו ב„הזמן“ ו„אידישע צייטונג“, אשר הזכרת במכתבך, ואם תוכל ותחפץ למלאות חסרוני זה, אודך מאוד.

— לא אכתד ממך, שרושם זר עשו עלי דבריך: „אין לי עתון או מאסף להדפיס בו את מאמרך“. לפני זמן מה כתב לי דברים אלו ממש גם רבי מרדכי בן הלל, וכמדומה לי שזו היא תכונה מיוחדת לסופרים עבריים. כי בהיות קהלנו מעט תכמות, מתרגלים הסופרים לחשוב את הספרות ומרכיזה „לענין של משפחה“, וכשהם קוצפים על ה„מחזותנים“ אינם משתתפים ב„שמחת והחזונה“...³

¹ במינסק התאספה אז הוועידה הציונית השנית ברוסיה, והידועה בשם „כנסית מינסק“.

² ד"ר י. קאצנלסון (בוקי בן יגלי).

³ סיפורו זה ראה אור ב„השלח“ כרך עשירי עמ': 338—319 בשם: „היוגב אשר גורש מאחוזתו“.

¹ יצחק גרינבוים.

² הכוונה היא לעתון „הבקר“ שהופיע באותו פרק הזמן בוורשה בעריכתו של דוד פרישמאן.

³ א. דרדאנוב היה באותו פרק זמן במצב של „ברוגו“ עם „השלח“ וגם עם „העולם“ שנערך אז ע"י ל. יפה.

ענין „הקונגרס לשפה ולקולטורא עברית“ ידוע לי, כי באמת השתתפת באותה הקונפירינציא, שהיתה בברלין בעת שנודמנתי לשם בגלל ענין אחר. מתחילה אמרו אנשי ברלין (אלו החתומים על המכתב שקבלתם) לקרוא קונגרס זה בשם עצמם, אבל בישיבות הקונפירינציא עלתה ביד להביאם לידי הכרה, שבדרך הזה לא יצלה הדבר, ואז הוחלט לפנות במכתב חוזר אל אנשים ידועי-שם בעמנו ולבקש מהם, שאם מכירים ומודים הם בנחיצות קונגרס כזה, יואילו הם לחתום שמם על הקול-קורא. כלומר שיהיו הם הקוראים לבוא אל הקונגרס. ואם יסכימו רובם לעשות כן, יפרסמו אח"כ את הק"ק ויקבעו מקומו וזמנו של הקונגרס. אבל אם רובם של אלו ישתמטו מזה, יהיה זה סימן, שעדיין לא הגיעה השעה לכך וידחה הדבר (על ?) לעת יותר מוכשרת. זה הוא מבנו של המכתב שקבל ה„מרכז“ שלכם. אלא שמתפלא אני על ששולחים מברלין את המכתב הזה למוסדונים, בעוד שהיתה ההחלטה לשלחו רק לאנשים פרטיים. — — —⁴

שלך

III

לונדון, ה' אייר, תרע"ג (13.5.1913)

מר מ. כהן, יפו.

לידידי היקר והאהוב, שלום!

קבלתי את מכתבך היקר מן י"ח ניסן. גם את מכתב הברכה שהשתתפתם בו כולכם בערב החג קבלתי במועדו, ותודתי לכם מקרב לב על שעלה זכרוננו לפניכם. שמח אני על ביאורך, בנוגע לעריכת העתון החדש. באמת היה הדבר תמוה בעיני מאוד, אבל קשה היה לי להאמין, שבעל הידיעה בה„וועלט“ בדה הדבר מלבדו. לבדות דבר כזה ולקרוא בשם אנשים מפורש — זו היא חוצפה בלתי מצויה אפילו בארץ-ישראל. כמדומה לי, שצריכים הייתם להכחיש את הדבר בה„וועלט“ ולבקש גם שאר כתבי-העתים שהדפיסו את הידיעה (למשל „הראסווייט“) שידפיסו גם את הכחשתכם. כי חשש אני שעשתה ידיעה זו רושם רע בין טובי הקוראים ואפשר שיביא זה הפסד לכלל הענין.

בינתיים השבתי לועד העתון¹ על מכתבו הרשמי ובזאת קראת תשובתי וראית שהתרורים רעים היו ממלאים את לבי בעת כתבי, ולא אחדד ממך כי עוד גם עתה לא נשתחררתי מהם לגמרי ועדיין אני חושב, שבשביל שנהיה בטוחים בהחלט שלא תחגבר השפעת חוגים ידועים בנוגע לתכונת העתון, צריך שהועד יקבע מראש את הפרנינציפיים שאותם חושבים להניח ביסודו ושמהם לא יזוז. קראתי היום בכתבי-העתים את הפרוטוקול של ישיבת הועד האודיסאי על-דבר הענין הזה ולמדתי מתוכו, שכבר פניתם אל הועד בבקשת תמיכה. כבר ידעתם, שאני מסכים לדעת אלו מבין המתנגדים לקבלת תמיכה ממוסדות צבוריים, ועל כן לא הצטערתי מאומה על שדחה הועד את בקשתכם. אבל נצטערתי על התמיכה שרטה הועד לתת

⁴ ב.קונפירינציא לשפה ולתרבות עברית“ שהתכנסה בשלהי 1908 בברלין ושמה השתתף גם אחד העם הוחלט לכנס בקרוב קונגרס לשפה ולתרבות העברית.

¹ עסקני הישוב החדש רצו ליסד עתון יומי הגון והם פנו לועד האודיסאי ורצו לקבל ממנו תמיכה כספית. הם פנו גם לאחד העם ובקשו עזרתו. בינתיים התשורר חיובת ע"א מקום ההופעה; ירושלים או יפו. שאלה זו גרמה לביטול של תכנית תוצאת העתון.

לעתון ירושלמי². לעת עתה אמנם לא הוחלט הדבר, אבל קרוב בעיני שסוף־סוף יעמוד אוסישקין על דעתו. הלא ידעת, שבהיותו בארץ־ישראל „גילה“ את ירושלים, ומני אז הוא חושב לו לחובה להיות למגן לה, לירושלים „שלו“, בכל שעת הכושר... והנה, אתם מבינים כמוני, שההצעה הירושלמית אין פירושה באמת אלא תמיכת „ה...“, ועם כל „התיקונים“ שיעשו בו למראית עין, אין ספק בעיני, שלא יוכל עתון זה „להפוך עורר“ ובעיקר תכונתו, וישאר מה שהוא עתה, אלא שהתמיכה האודר־סאית תהיה לו גם לעורר מוסרי, ומאודיסא ישתדלו להפיצו בישראל ולהרחיב גבולו על חשבון העתון היפואי. את הדבר הזה אני חושב לסכנה לקיום העתון החדש בשנותיו הראשונות. ועל כן צריכים אתם, לדעתי, להסיר את המכשול הזה קודם שתיגשו לפעולה. כתבו לאוסישקין וביארו לו, שהדבר חשוב ביותר ואין מן הראוי לצאת למלחמה עליו עוד בטרם נברא, רק לשם המשחק ב„לחונגים“ חדשים (כך קורא אוסישקין במכתב פרטי את המציאה שמצא כי ירושלים צריכה תיקון). ועל דברך בנוגע ל„אוצר היהדות“³ מה אענך? אילו באתי להשיב על טענותיך בפרטות, היו הדברים ארוכים יותר מדי, ועל כן מוכרח אני להסתפק בתשובה קצרה:

א) לא לשם כך שיחררתי את עצמי מן הפובליציסטיקא, שאקדיש יתר שנותי ושאית כוחי למלאכת העריכת חושב אני, שיש בי עוד כוח לברוא איזה דבר משלי, אם אצמצם בזה כל מחשבותי, ואילו שמעתי לעצתך והייתי מרכז מעט הזמן והכוח שנשאר לי עוד בחיים לתיקון מאמרי אחרים ב„אוצר היהדות“ הייתי באמת חוטא לנפשי ועמי.⁴

ב) איני יכול להבין, איך אתה מצייר לעצמך את האמצעים שעל „האוצר“ לעשות. הנה קראת בודאי בכתבי־העתים, שמארקון חולך וגוסס בארצות המערב, ובכל מקום שיש מרכז לחכמת ישראל הוא קובע „רעד“ של עורכים ועוזרים. ובמה כוחי גדול למנוע זה? נניח שאדפיס „מחאה“ בכתבי־העתים. מה ימריצוהו לשים לב למתאני? כל אותם „הפרופיסורים“, יהודים וגויים, שנתנו ידם לו, לא יבהלו ממחאתי, ואחיו בני ישראל ברסית — „יראת הרומוות“ שלהם מפני שמות של פרופיסורים (ביחוד משרל הגויים) גדולה כל־כך, עד שלא תהיה מחאתי נחשבת בעיניהם למאומה. או האומנם תיעצני באמת ובתמים שאודיע בקהל, כי אני עצמי רוצה אני להיות העורך של „האוצר“? האומנם לא תראה מראש, איזה רושם היה כרוז כזה עושה? מארקון, פאסמאניק וחבריהם היו משתמשים בזה לבטל מחאתי, בהראותם על חפצי זה, כי כל מחאתי לא באה אלא לשם כך, שרוצה אני „לקדש לעצמי“, ותקלה היה קורא ושוחק: „עד עתה היו שנים או חזקין בטלית זו, ועתה נוסף עוד שלישי!“

בקצרה, יקירי, לא טובה עצתך, ועדיין אני עומד בדעתי, שכל המכבד את עצמו ואת הספרות, יתרחק מכל הענין המעציב הזה עד שיתבטל מאליה. ודאי ידאב לבי לראות בחילול הרעיון שהגיתי בו שנים רבות כל־כך, אבל בשביל זה אינני צריך להוסיף עוד חילול על חילול.

² העד האודיסאי רצה אז לתת תמיכה מסוימת לעתונו של בן־יהודה „האור“ בכונה להפוך לאט לאט לעתון רשמי של ועד חרצ. אחד העם הביע התנגדות נמרצה לתכנית זו. ³ באותו פרק הזמן עמדו להוציא אנציקלופדיה עברית גם ד״ר ו. ל. קצנלסון (בוקי בן יגלי) וגם ד״ר ד. פסמניק עם י. ד. מארקון. בעתונות פרץ חיכוך, בוויכוח התערב אהר״ע (ע״י אגרות כרך ה') ולבסוף התאחדו שני הצדדים והסכימו להוציא אנציקלופדיה אחת. ⁴ כנראה שמרדכי בן הלל הסתן רמז לאחרי־העם, שהוא צריך להיות העורך של האנציקלופדיה העברית שעמדו או להוציא לאור.

ואצלי אין כל חידוש. בשנה זו השתדלתי ועלתה בידי לסדר עניני בית המסחר באופן שאוכל לצאת למנוחתי בראשית יולי ואהיה חפשי שני חדשים. רוצה אני לתקן את גופי תיקון יסודי. כי במצבי עתה אין כוחי מספיק לעבודה מתמדת. ושלום לך אהובי וכו'

לונדון, ב' ניסן תרע"ד — 1.4.1914

למרדכי בן הלל הכהן.

— — — כשהוהרתיך בלונדון, לא ידעתי כלום. אילו ידעתי, הייתי אומר לך מה שידעתי ברור ומפורש. אזהרתי היתה מיוסדת על תנהגת הצעירים בעניני אות, והלואי שהיית אז שם לבך לדברי. רק בחורף הזה, כשהייתה לאה¹ פה, סיפרת לי את הדבר, ולפי שאמרת לי עם זה, שאתם יודעים כבר הכול, לא מצאתי צורך להחדיעך גם מצד.

והנה עתה כבר ידעת, שדינה² החליטה לבוא אלינו לחג הפסח ביחד עם שושנה ושלמה³. אשתדל למצוא שעת הכושר לדבר עם הנערה, אע"פ שמסופק אני מאוד אם דברי יועילו אפילו משהו. וכי היא אינה יודעת מה שידעים שאר חבריה וחברותיה, שאני ואתה וכל הדומים לנו — ריאקציונרים אנחנו ואין אנו מסוגלים כלל להבין את האידיאלים הנישאים של צעירים שכמותם, וע"כ אין להשגיח בדברינו? אעפ"כ אדבר עמה, אם אך אראה יכולת כל שהיא לעשות כן. אבל עם שושנה ושלמה לא אוכל לדבר. עוד לא נרפא פצע לבבי ועדיין לבי בי יתר ממקומו בזכרי איך התנהגו אז, ובשביל שאוכל להתהלך עמהם בשלום ובחיבה, נקבע בינינו — בלי אומר ודברים — כלל גדול אחד: להיזהר מלגעת באותו ענין אפילו נגיעה כל שהיא, כאילו לא היה כלל. והלא תבין מדעתי, שאי אפשר לי לדבר עמהם על הענין החדש, מבלי שיתגלגלו הדברים גם על הענין הישן. ובפרט שידוע אני מראש מה ששיבו לי ושכל דברי יהיו בעיניהם דברים בטלים למפרע. ואולם שמע נא, אחי, את אשר אומר לך: אם להציל את בתכם, עליכם לבוא שניכם — אתה ושפירה בתיה — לפאריז ולבג' צאת משם עד שתלך גם היא עימכם. אל תחוסו על "לימודיה". גם כשתקבל עטרת "רופא" לא תחכם יותר ולא תעשיר יותר מעתה. בכל אופן אין רע אם תפסיק למודיה לשנה אחת. היא נערה בעלת רצון חלש והיא גם אוהבת אתכם וכמעט ברור בעיני שלא תעמוד על דעתה. זו היא לפי דעתי הדרך היחידה להצלתה. אבל, כמוכן, צריכים תהיו לדבר עמה בסגנון הראוי. אם "הפילוסופיא" של שפירה בתיה (הלא תזכור?) תניחו ביפו, ולנערה תגידו בפה מלא שאתם לא תסכימו לזה לעולם, ואם תעשת את הדבר, תעשו גם אתם מה שעשיתי אני, ועליה איפוא לבחור בינכם ובין אותו האיש. בקצרה, יקירי, צריך שתעשו צעד ממש, ובהקדם האפשרי, ואל תסמכו על גיסים ועל שיחות בטלות שלי או של אחרים. כך דעתי, ואתם עשו כטוב בעיניכם ואלהי ציון ימנע ממך את היסורים אשר אני ידעתי טעמם.

¹ בתו הבכירה של אחד העם — אשתו של ש. פבונר. ² בתו של מרדכי בן הלל הכהן.

³ בנו של אחד העם ורעייתו — בתו של מרדכי בן הלל הכהן.

ביבליוגרפיה

С. М. Дубнов, Книга жизни, том 3. издание союза русских евреев, Нью-иорк 1957, 192 стр.

מהדורת כרך זה שיצאה בריגה בשנת 1940 חושמדה כולה בידי הנאצים ואי אפשר היה להשיג שום טופס. בדרך מקרה נתגלה טופס כזה בספרייתו של יצחק שטיינברג המנחם וצולם על ידי התאגדות יהודי רוסיה בניו-יורק. הכרך הוא האחרון לזכרר נותניו של ההיסטוריון. הכרך הראשון תורגם גם לעברית.

בספר תשעה פרקים, כולם על חייו של המחבר בברלין בתקופת 1922—1933. בזכרונות על עצמו משולבים הרבה זכרונות על החיים הציבוריים באותו עשור, שבו היוותה ברלין מרכז של פעולה ספרותית, ביחוד של יהודי רוסיה. מסופר על שיחות עם ביאליק, שמריה לוי, דוד קויגן, שמעון רבידוביץ, סולובייצ'ק, אהרנפרייז, אביגדור יעקבסון ורבים אחרים.

בסוף הספר „הרהורים“, סוג שלא היה מצוי בכתבי דובנוב עד כה. כאן אפוריזמים מעמיקים על גוי ואדם, על מוסר, התפתחות, דת, פילוסופיה, מדינה ומעמד, מדע וספרות ואפילו על אהבה ופסיכולוגיה. פרק זה קובע ברכה לעצמו. המחבר הוסיף גם פרק בשם „אבטוביבליוגראפיה“ ובו רשימה מסודרת של כתביו ברוסית, בעברית, באידיש ובלשונות אחרות. ברוסית נמנו 275 פרסומים, בגרמנית 29, באנגלית 13, בצרפתית 13, בעברית 45 (מהם 24 שכתב בעצמו עברית), באידיש 58.

בראש הספר הקדמה מאת בת המחבר סופיה דובנוב—ארליך. לספר נוסף מפתח השמות.

בנק דיסקונט לישראל בע"מ

שרות בנקאי מקיף

סניפים בכל רחבי הארץ

סך האקטיב המאוחד עולה על — 140 מיליון ל"י

ספר זכרונות זה של העסקן החלוץ בקרא כרומאן, לא רק מבחינת תצד היהודי, אלא גם מבחינה כללית. שובים את הלב הפרקים על החיים בסיביריה הרחוקה. קומץ יהודים בין אנשים פשוטים וטובים בנוף נהדר. השליחות התרבותית של הגולים המדיניים מטעם ממשלת הצארים, גולים יהודים ובלתי יהודים. ההתפתחות שבעצם החיים באותו ג'ונגל ששמו טונדרה, והחיים במכרות הזהב. ובצד כל אלה מרכזי התרבות בערים המועטות ותפקיד קומץ היהודים בהם.

בכמה פרקים מתאר המחבר את פגישותיו עם קרופוטקין ומהפכנים רוסים אחרים. הוא פעל יחד אתם באירופה המערבית כשלמד שם ואחר כך ברוסיה עצמה עד שנתפס ונכלא במצודת פטרופלובסק הידועה. רבים הפרטים שהוא מספר על תקופת ראספוטין בסוף מלחמת העולם הראשונה, על לגין וטרוצקי, על המהפכה (בייחוד חשוב הפרק „לילות בסמולני“, זו המפקדה של הבולשביקים בשעת המהפכה שלהם בפטרורגראד), על קולצ'אק בסיביריה.

בשנת 1936 בילה שוב שלושה שבועות במוסקבה וכשיצא משם אמר, שהמבחן לניסוי הקומוניסטי יהיה אם כעבור 15 שנה יהיה ברוסיה חופש הדיבור והקריאה. אנהגו ירדעים שבשנות החמישים עדיין לא הגיעו הדברים לידי כך. על יהודים הוא כותב כמעט בכל פרק, אם כי רוב הספר הוא על סיביריה ורוסיה בכלל. אבל פרק אחד מוקדש לארץ-ישראל, שביקר בה בפעם הראשונה בשנת 1911 וכבר אותה שנה החליט לפתח את הפקת האשלג מים המלח. מה שעשה בין שתי מלחמות העולם.

הספר ראוי להתרגם לעברית.

ב. ק.

ע ת ה ט ו ב ה מ ת מ י ד

סולל בונה בע"מ

המרכז הקבלני של ההסתדרות הכללית של העובדים בישראל

קבלנים לבנין, סלילת כבישים, עבודות נמל
ועבודות ציבוריות אחרות

בעלי מפעלי חרושת לייצור מתכת, זכוכית
גומי, קרמיקה, מלט, חמרי בנין ומוצרי אבן

אינסטלציה סניטרית, חשמלית ומכנית.

למעלה מ-30 שנות פעילות חלוצית
לבסוס אנשיות המדינה ולפתוח משקה

בעבודות בנין ופיתוח נרחבות ומקיפות המבוצעות על ידינו בכל רחבי
הארץ, ממרומי הגליל ועד למרחבי הנגב וכן בארצות השכנות.

במפעלי תעשייה וחרושת בענפי יסוד חיוניים המוקמים והולכים על ידינו
בהתמדה והמשתלבים במערכת הייצור, להבטחת אספקה עצמית, לצמצום
הייבוא והגברת הייצוא.

בניצול אוצרות הטבע — מחצבים, קדוחי נפט ומים — המהווה משימה
ראשונה במעלה להבראת משק ארצנו.

משרדים בערים ובמושבים

ירושלים	תל-אביב	חיפה
רח' בן יהודה 1	רח' אלנבי 111, פסג'	רח' יבנה הדר הכרמל
טל. 43151/7, ת.ד. 1344	טל. 60317, ת.ד. 1267	טל. 66501, ת.ד. 4854

שלום אלטמן בן 90 שנה

הוא חי אתנו כיום ב"קרית ענבים", בריא ושלם ברוחו ובגופו ומקיים מצוות העבודה כהלכתה. הוא אחד מהחבורה שהעמיסה על עצמה עול הציונות המעי שית בימי נעוריו והוא "נושא משך הזרע" יובל שנים ארוך ורצוף. תניכורת למידיו וחבריו בעסקנות הציונית והתרבותית מילי או וממלאים את תעודתם בארץ, מי בהרי ראה, בחקלאות, בשמירה, בקבוצה וכמוי שב ומי בפקידות, במסחר ובמלאכה ותע שיה. חגגנו יובלו ה-80 והזוגים עתה יובלו ה-90. מ. סמילנסקי ז"ל ידעו והכירו אישית בתקופת חדרה, וגמר עליו את החלל, נעלה אפיזודה אחת בלבד מחיי העיירה ז'בניץ, בפלך פודוליה, אפיזודה טיפוסית לחיי גולה, שלילית וחזקית כאחד, שאת דמותה החזיקית יצק בהרבה

ר' שלום אלטמן אשר יבדל עוד לחיים ארוכים משותפיה מתחרו בעבודה ר' יחיאל לרנר ז"ל. העיירה שוכנת כבוד על הדניסטר מצד רוסיה, שמעברו השני ראשיתה של בסרביה. מקור מחיתה של העיירה היה, בעיקר, מסחר העצים על הדניסטר אשר היווה את התחבורה הימית היחידה מגליציה—אוסטריה בקו די ארוך עד לאודסה, דרך תחנות ביניים רבות. העיירה הינה קרובה גם לגבול האוסטרי מהלך של כמה קילומטרים בלבד. קו הגבול הנוח ארוך למדי והוא מיושב כפרים, שבהם הישיבה ליהודים אסורה. הגבול הזה פיתה מקור מחיה נוסף של "גניבת הגבול". רבים ושונים נזקקו לגניבה זו ונחננו ממנה. בהם רבולוי ציונרים גויים ויהודים, יהודים פליטי פרעות ופליטים מחובת הצבא וכדומה. שני מקורות מחיה אלה פיתחו שני סוגי מסחר וממילא שני סוגי סוחרים, זה שעל הדניסטר מסחר רשמי וכשר, וזה שעל הגבול — מסחר חשאי מלווה שוד ועושה ואפילו הפקרת נפשות.

עם כל צרה אשר נחתה על יהודים ברוסיה הצארית, אחרי נסיון של מהפכה, התנקשות בחיי שליטים וביחוד אחרי פרעות בכלל ופוגרום קישנינוב בפרט, מלאה העיירה ז'בניץ פליטים ובורחים שפניהם לעבר הגבול, מדי ערב ראתה המוקדעם, אנשים, נשים וטף, ורכושם אתם, עמוס עלי עגלות. הסוסים עושים דרכם לכפר זה או אחר, מובלים בירי "גוי" שכיר, אשר שבילי הגבול נהירים לו דוקא בלילות תאפיליה וגורל הפליטים האלה נתון בידיו, לשבט או לחסד, לחיים או למוות, פשוטו כמשמעו. אמנם, לא נפש הנגי הזה היא התחבת את גורל הפליטים "גונבי הגבול", אלא קשרי המסחר של "גונבי הגבול" עם הנגי עצמו ועם פקיד הרשות שהפקדה על שמירת הגבול, היא התחבת גורלם... האם סודר הכל האם שולם לכול... דהינו. האם בטוחה הדרך בלילה זה של גניבת הגבול או לא. ולא פעם ראתה שפליטים ובורחים אלה נתפשו בדרכם לגבול ומר היה סופם. ולא פעם ראתה בשעות הבוקר המוקדמות עגלת סוסים מביאה חזרה פליטים אשר נהרגו בדרכם לגבול מחמת סיבה זו או אחרת... והיו מראות זועה קודעי לב. אך לא היה מי שיתריע על כך ובפני מי להתריע. הפקרות בלתי מרוסנת וללא כל מידת אחריות או מידת דין. יען כי נתגבש "קדר" של מגניבי גבול מקרב יהודי העיירה שעשו עושר, גולו ושדרו וידם

אחת היא עם הרשות שעל הגבול ועם הגויים שמלאכתם בכך. "קדר" זה של יחידים ושל משפחות שלמות השתלט בעיירה והטיל פחדו עליה.

אך על אף כל אלה היתה ז'בניץ עיירה של דור ההשכלה. היו בה שני בתי־ספר ללימודים עבריים ולימודים כלליים בשיטת "עברית בעברית". היה בה חוג ציוני מאורגן אשר עשה עבודתו כמעט בגלוי וללא כל מורא. אגודות בנים ובנות שלשו בשפה העברית ושקעו בספרות העברית. ויכוחים בין ציונים ללא־ציונים התנהלו בגלוי באסיפות־עם. היתה בעיירה הגנה עצמית מאורגנת למקרים של פרעות או התנפלויות ולא פעם סוכלו התנפלויות. ידועים מקרים שגויים ואפילו גויים מפקידי הרשות נתנו את ידם להגנה על היהודים או סייעו בידם. תכנית בית־הספר העברי בז'בניץ הובאה כתכנית־לימודים לדוגמא בקונגרס הציוני אשר דן בעניני תרבות. היו בעיירה מוסדות הנהלה עצמיים. רבים היו המבקרים בה מהסביבה הקרובה והרחוקה וכל החי בה וכל המבקר בה היה בהרגשה של "נהנה מויה של ארץ־ישראל". היתה זו עיירה עברית במלוא משמעותה, שאפילו הלא־ציונים, הבונדאים למשל, גאותם היתה עליה.

אולם, על המנהיגים־המשכילים האלה, ה־אינטליגנציה "בלעז", קפץ רוגזם של מגניבי הגבול. ביקשה אינטליגנציה זו של העיירה להשליט קצת סדר ואחריות במסחר הגבול אשר התפתח עקב רדיפות הצאר, לשמור על רכושם ועל נפשם של הפליטים ולמנוע עושק וגזילה. היה הכרח לדבר דברים גלויים ובסומבי. סייע בדבר אחד גוי־אינטליגנט, בעל השכלה גבוהה ועשירה, אשר השתתף בחיי העיירה, ולו עם חר ושונן והוא פירסם שורת מאמרים בעתון רוסי והוכיח קשות את ממשלת הצאר...

ואו החלו יהודים להכות זה את זה. מגניבי הגבול, שביניהם ובנותיהם התחנכו אף הם בבתי הספר והיו נוער תרבותי, לא טמנו ידם והחלו להתקפה של מלשינות על האינטליגנציה הציונית ומעשי ידיהם. גבר המאבק בין שני הצדדים בפני הרשות הממשלתית. כתבי מלשינות מזה ותזכירים של האינטליגנציה מזה, והתוצאה? — מנהיגי האינטליגנציה גורשו לסיביר ובחוגי מגניבי הגבול — צהלה ושמחה. גברו ה־"אראלים" במשטר הרוסי בימים ההם! —

היה זה סמוך למלחמת העולם הראשונה בשנת 1914. גלות סיביר פעלה את פועלתה ובין אלה שלא גברו על קשיי הגלות היה גם יוחיאל לרנר ז"ל האינטליגנט המכובד במלוא מובן המלת. בתו הדסה ז"ל אף היא מסרה את נפשה על קידוש שם זה של העיירה ומנהיגיה הטהורים. היא זכתה להגיע לא"י עם בעלה י. ברישירה ערד, אך לדאבון כל בני עירה לא האריכה ימים.

יובדל לחיים ארוכים, שלום אלטמן, חזר מסיביר, אמנם לעסקנותו הציבורית ברוסיה, אך עם תום מלחמת העולם הראשונה הגיע לא"י והתאחד בה. ויצוין לזכותו ולתפארתו, כי לא ביקש להתאחד בארץ בחוקף עסקנותו בעבר ואף לא כעסקן לעתיד. בימי חדרה לפני כ־50 שנה עבד וקדח ובעבודה ממש ביקש לקיים את עצמו גם בגיל העמידה שלו בבואו לארץ. הוא ניהל את מוסד היגוך עוזרים בירושלים ונתן לו מיטב כשרו ומרצו. הוא עבד גם עבודה פיזית פשוטה, אפילו בבית חרושת לקרח. על כך היתה גאותו וגם גאוותו. כך נאה וכך יאה. עד אשר הקימונו לו בית קטן ב"קרית־ענבים", שרוב חבריה הינם מתלמידיו ושותפיו בעסקנות בגולה, ובה הוא חי עד היום הזה ומקיים מצוות העבודה — הספרן בספרייה. מדי יום ביומו הוא עולה על ההר שם שוכנת הספרייה שע"י בית ההבראה והוא מנהלה בסדר, בכשרון ובהקפדה רבה.

אנו חוגגים אתו יובל התשעים. בקשה אחת לו, לשלום אלטמן, היא: לזכות ולראות את מדינת ישראל עומדת ובנויה על חלה.

תהנה מטפול שוויצרי

טיסה באוירון של סוויסאייר היא חוויה בלתי נשכחת: מאכלים משובחים... כל דרישה נענית עוד בסרם בקשת... בקצור, הנוחות והשרות שמצפים להם מחלקן שוויצרי

כל יום שלישי

לוד - אחונה - ג'נבה - ציריך
נירנק, מונק, ינה, גרמניה, פראג, ריזה וצ'כוסלובקיה

פנה אל סוכן הסיוע שלך

SWISSAIR

EUROPE MIDDLE EAST USA SOUTH AMERICA

לודזיה

חברה למקסטיל בע"מ

חולון, ת.ד. 34, טל. 821178

לבנים צמר טריקו משי מלאכותי בגדי תינוקות ביבוי	מייצרת	גרביים ניילון ס. ט. ר. ק. צמר מותנה
---	----------------------	--

"מבטחים"

מוסד לבטוח סוציאלי
של העובדים בע"מ

המרכז:

תל-אביב, רח' ארלוזורוב 148

סניפים בכל חלקי הארץ

המשביר המרכזי בע"מ

חברה קואופרטיבית להספקה
של העובדים העברים בישראל

המשרד הראשי:

תל-אביב, בית המשביר, דרך שלמה,
טל. 84211*8, ת. ד. 130

סניפים:

חיפה שער פלמר, בית המשביר, ת.ד. 295
ירושלים, מרכז מסחרי חדש, ת.ד. 438
באר-שבע, הכביש הראשי, טלפון 5

המוסד המרכזי להספקה של
התנועה הקואופרטיבית בישראל

קרן הביטוח של פועלי הבנין ועבודות צבוריות

קופת תגמולין, אגודה שיתופית בע"מ, תל-אביב

ההנהלה המרכזית

רחוב ארלוזורוב 93, תל-אביב, טל. 20145, 20147

הקרן מקנה לחברה זכויות ל:

דמי מחלה • דמי ביטוח תאונה

נוספים על דמי ביטוח התאונה של הביטוח הלאומי עד השוואתם לשיעור דמי מחלה.
חופשה שנתית / הבראה / ימי חג / תגמולים ופיצויים / הלוואות לשיכון
הלוואות קטנות / ביטוח חיים / שקים ופנסיה

סניפים בכל רחבי הארץ

ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ-ישראל

קרנות לעזרה הדדית:

דור לדור

קרן לזקנים, אלמנות ויתומים בישראל
(נוסד בשנת 1943)

נועד לעזור לחבר ההסתדרות לעת
זקנתו ע"י תשלומי פנסיה חודשיים.

מצ"ב

קרן לאימוץ משפחת החבר אחרי מותו.
(נוסד בשנת 1937)

חברי ההסתדרות הזכאים לפי התקנות לפנסיה או לאימוץ צריכים לקבל את כל
הידיעות הדרושות במרעצות הפועלים המקומיות ועל ידן לפנות למוסדות המתאימים

שכון עובדים בע"מ

מיסודה של ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בישראל

תל-אביב, רח' ליאונרדו דה-וינצ'י 21
טל. 68381/4 ת. ד. 392

● מעונות עובדים	● שכון ותיקים
● שכונות פועלים	● שכון קולים

אשראי וחטכון של הציונים הכלליים, אגודה הדדית בע"מ

רחוב לילינבלום 32, טלפון 5056, תל-אביב

מתן הלוואות, נכיון שטרות, פקדונות, ערש, חטכונות לזמנים ארוכים,
השלשות, גביית שטרות, העברות לכל חלקי הארץ, קבלת מסי העיריה וכו'.

ה ס נ ה

חברת הביטוח הגדולה בישראל

▲ ביטוח חיים
▲ נזקי רכוש וגוף:
אש • גניבה ופריצה • תאונות אישיות
דודי-לחץ • מכוניות • אחריות המעבידים
צד שלישי • ימי • כספת • כסף בהעברה

▲
עוסקת בכל סוגי הביטוח

▲
המשרד הראשי: תל-אביב, רחוב מונטיפיורי 27 — טלפון 4451
סניפים וסוכנויות בכל הארץ
חברה-בת: סוכנות לביטוח כללי בע"מ, טל. 44.31.4451

יכין=חקל

עיבוד פרדסים
שיווק פרי הדר
נטיעה חדשה
גני-ירק
התישבות עממית
תעשיה חקלאית
שיכון משקי עזר

«תנובה»

מאגרת על יסודות קואופרטיביים
ישובים חקלאיים ומאות משקים
בודדים בכל אזורי הארץ, לשוק
תוצרת חקלאית ותעשית מזון.
משווקת את כל התוצרת החקלאית
למיניה.

מחלבות ותחנות חלב עירוניות ואזוריות
על פני המדינה כולה.

מחסנים סיוניים ומחלקות למכירת
תוצרת חקלאית למיניה בכל
הערים והמושבות.

מחלקות לריכוז תוצרת חקלאית ומחסני
אריזה בכל אזורי הארץ.

תעשיות מזון מתוצרת חקלאית.

ה מ ש ר ד ה ר א ש י : תנובה מרכז שיתופי
לשוק תוצרת חקלאית בישראל בע"מ.
תלאביב, בית «תנובה», רח' יהודה הלוי 17.

ת ד. 265, טל' 65015

«תנובה» משווקת למעלה
מ-73 אחוז מכל תוצרת המשק
החקלאי העברי המעובד

תנובה אכספורט

אגודה חקלאית שתופית
לשווק תוצרת משקי
העובדים העברים בע"מ

הכתובות:

שדרות רוסשילה, פנת מוא"ה (73)

ת. ד. ת"א 607

טלפון: 60012

תנועת המושבים והארגונים

רעיון המושב המקפל בתוכו את האחריות
ההדדית ביחד עם הלימה האישית שבמשק
האינדיבידואלי, התגבש בארבעה עקרונות
המהווים יסוד איתן לחברה החקלאית
העובדת בארץ, ואלה הם: (1) קרקע לאומית.
(2) עבודה עצמית. (3) עזרה הדדית. (4) קנייה
ומכירה משותפת.

כיום, בפרוס השנה ה"ג לקיום המושב
מונה תנועת המושבים 198 כפרים, מהם 64
מושבי עובדים ו-139 מושבי עולים (הכפר
רים החדשים שנוסדו לאחר קום המדינה
מכונים בשם זה בתקופת המעמדות). בין
מושבי העובדים ישנם 17 מושבי עולים
לשעבר שכבר נתקבלו כחברים לתנועה.

בסוף תשי"ג היו במושבים קרוב ל-64,000
נפש. בראשית תשס"ו הגיע שטח הקרקע
המעובד ל-750,000 דונם, מהן שלחין —
70,000 ד. ראשי בקר — 22,000 פרות
חולבות — 13,000 עופות — 1,350,000.
ייצור החלב — 44,000,000 ליטר (50%
מהייצור בכלל ההתישבות העובדת). ייצור
ביצים — 150,000,000 (60%). ייצור ירקות
— 55,000 טון, ייצור תפוחי אדמה 6,000 טון.

הלואה וחסכון. יפו-תל-אביב

אגודה הדדית בערבון מוגבל

תל-אביב, רחוב הרצל 21, ת.ד. 151, טלפונים 2-3 6061

סניפים

- (1) שדרות קה"ק 47 פנת דיזנגוף, טל' 23673
- (2) רחוב לוינסקי 63, טלפון 66596
- (3) יפו, רחוב חרשיש 3, טלפון 81438
- (4) יד-אליהו, רח' לה-גרדיה 23, טל' 4278
- (5) הור-יוסף, שכונת עמידר
- (6) ככר מלכי ישראל, רח' אבן גבירול 58, טל' 23940
- (7) התחנה המרכזית, רח' הגליל 3, טל' 5769
- (8) שכונת מונטיפיורי, דרך פתח-תקוה, טל' 67250
- (9) רמת-גן, רחוב ביאליק, פנת רחוב יהלום

ליום 1 בכברואר 1957

- (1) מספר החברים 67.852
- (2) ההון העצמי וקרנות המלאי — 2.163.362 ל"י
- (3) פקדונות וחסכוניות לכל הצורות — 25.581.737 " "
- (4) יתרת חיק ההלוואות — 25.601.251. " "

" מ ס ד "

חברה הדדית להלוואות
וחסכוניות בע"מ

(נוסדה ע"י הסתדרות המורים העברים
בארץ-ישראל)

תל-אביב • ירושלים • חיפה

המוסד הכספי של הסתדרות
המורים העברים בישראל

המרכז: תל-אביב, שד"ר 79, טל' 62444
סניף ירושלים—רח' ד. ילין 5, טל' 4867
סניף חיפה—רח' הרצליה, 38, טל' 66780

בנק זרובבל

אגודה שתופית מרכזית בע"מ

מוסד מרכזי
של הקואופרציה
האשראית בישראל

תל-אביב, שדרות רוטשילד 44
טלפון 67808

בנק למסחר בע"מ

תל-אביב

כל עסקי בנק
בתנאים נוחים

רח' לייזנבלום 42
ת.ד. 1992, טלפון: 62410

בנק ישראלי לתעשיה בע"מ

תל-אביב

רח' מונטיפיורי 13,

ת. ד. 2297, טל' 3-2311 4311

*

ח י פ ה

רח' הנאמנים 8

ת. ד. 639, טל' 2367

כל עסקי בנק

עם מפעלים תעשייתיים

לבשול ול אפיה

לחיים ומום המים

ולסה סקה

חברה ישראלית להפצת גז בע"מ

המשרד הראשי:

רח' אחוזות בית 6, תל אביב

טל. 66316, 67255/6

התאחדות בעלי התעשיה בישראל

המרכז: תל אביב, רח' מונטיפיורי 13,
ת. ד. 297, טלפון 6361.

סניפים: חיפה, רח' הנאמנים 8, ת. ד. 639,
טלפון 4580, 66233.

ירושלים, רח' בריהודה 7,
ת. ד. 526, טל. 2749.

*

המוסדות המסונפים:

תעשיות אי"י בע"מ

כל עסקי בנק עם מפעלים תעשייתיים
החסנת חמרי גלם • בטוח תעשייתי

בנק ישראלי לתעשיה בע"מ

אספקת גלמים לענפי הייצור

א ג ר ו ב נ ק

(בנק ישראל אמריקה הלטינית)

בע"מ

תל-אביב, רח' אלנבי 65

ת. ד. 161, טל. 45-4244

*

כל עסקי בנק

בתנאים נוחים

תוצרת
יצהר — סומר

יקבי ראשון לציון וחברון יעקב

„ארגמן" בע"מ

מפעלים לצביעת
טכסטיל

*

בני־ברק

טלפון 3-7261

אליעזר סקר בע"מ

חיפה

דרך העצמאות 33 — טל. 4428-9

מכריה

רח' הגליל — טל. 28

רחובות

רח' הרצל — טל. 261

*

הספקה סכנית

המועצה לשיווק פרי הדר

דרך יפו-תל-אביב 9 — טלפון 82291

ת.ד. 2590 — מברקים: ציטרוס תל-אביב

תל-אביב

המועצות מרכזות בידהן את:

- הפיקוח על הנמיעות
- הפיקוח על הקטיף והאריזה
- שיווק היבולים בחו"ל ובארץ
- ההובלה הימית
- מחקר חקלאי
- מתן הלוואות לקימום הפרדסנות

ההספקה של:

- דשנים
- חמרים להדברת מזיקים
- ציוד לפרדסים ולבתי אריזה
- חמרי אריזה

סע להנאחק. סע באניות, צים"

שרות קבוע: ישראל — איטליה — צרפת — ארצות הברית
באניות הפאר: א. ק. "ישראל", א. ק. "ציון", א. ק. "תיאודור הרצל"

צים חברת השיט הישראלית

דוד רוטשטיין
דוד רוטשטיין

תל-אביב
רחוב המשתל 33, 7070 4123

דוד רוטשטיין
דוד רוטשטיין

אוצר המעמד הבינוני

אגודה הדדית בע"מ

תל-אביב, רח' אלנבי 96, 62802

כל עסקי בנק, קואופרטיבי

ההסתדרות הכללית של
העובדים העברים בא"י

קרו ביטוח
לפועלים
חקלאים
שכירים

מבטיחה ליומיהם הסוציאלית של
הפועלים החקלאים

בתגמולים

בתשלום דמי הסדרה

בהטאות לשימור

מבטחת חברה קבוצת חיים

תל-אביב, רח' לילינבלום 44

תל-י, 636, טלפון 61083

פורד בראש

מכוניות מתוצרת אנגליה
וארהיביות

- מכוניות ספורט
- סטיישן ואגון
- מכוניות משפחתיות
- טנדרים
- טרקטורים וכו'

חברה אי לאוטומובילים
בע"מ

תל-אביב • ירושלים • חיפה

הארץ בע"מ

תל-אביב, ת. ד. 100

תעשיית מתכת ועץ

בנה-שאנן, 7070 67531

ירד-אליה, 7070 66657

דושנים וחומרים כימיים בע"מ

חיפה

מל. 71381

ח. ד. 1428

אורלוגין

בית חרושת לשעונים בע"מ

ORLOGIN

WATCH FACTORY LTD.

השעון הנכון

לזמן הנכון

רמת-גן, ת. ד. 107

טלפון 71435

יוחננוף

תעשיה ומסחר בע"מ
אריגה, צביעה ואשפרה
של אריגי זהרית וסיבית

משרדים ומפעלים:

תל-אביב, רח' הירקון 151, מל. 21117/8
פתח-תקוה, כביש סגולה, מל. 911531

חנויות:

תל-אביב, נחלת-בנימין 40, מל. 3382
ירושלים, רחוב הרצל 407, מל. 61376

קדרית למלאכה

אגודה קואופרטיבית

ארץ-ישראלית בע"מ

תל-אביב, רח' לילינבלום 23

ת. ד. 74 — טלפון 5275

(1923 ב' 1010)

"הבונה" חברה קבלנית לבנין
של הפועל המזרחי בע"מ

מוציאה לפועל

עבודות בנין, ביוב וכבישים

בעיר ובכפר

המשרד הראשי:

תל-אביב, רח' לילינבלום 27, מל. 67632-3

סניפים:

ירושלים, רח' בן-יהודה 3, מל. 4015

חיפה, רח' החלוץ 29, מל. 2213

רחובות, רח' הרצל 194, מל. 434

נתניה, בית הפועל, מל. 218

מתן הלואות, נכיון שטרות, פקדונות,
עו"ש חסכוניות, חסכוניות לזמנים
ארוכים, השלשות, גבית שטרות,
העברות לכל חלקי הארץ.
הלואות לחיבי מס הכנסה
הכל במיטב התנאים.

בע"מ

מאליומיניום בקוטרם 2"–6"
מפלדה מגולבנת בקוטרם 2", 3"
פיטינגים מפלדה מגולבנת בלתי
שבירה בקוטרם 2"–6"

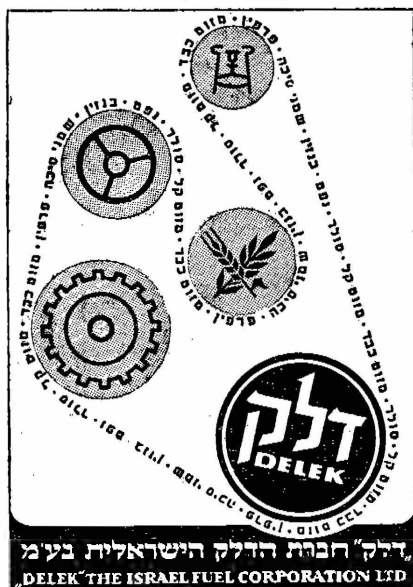

תל-אביב, רחוב עזריה 33
טלפון 82048, ת. ד. 2998

ח י מ י ק ל י ם
ל ת ע ש י ה

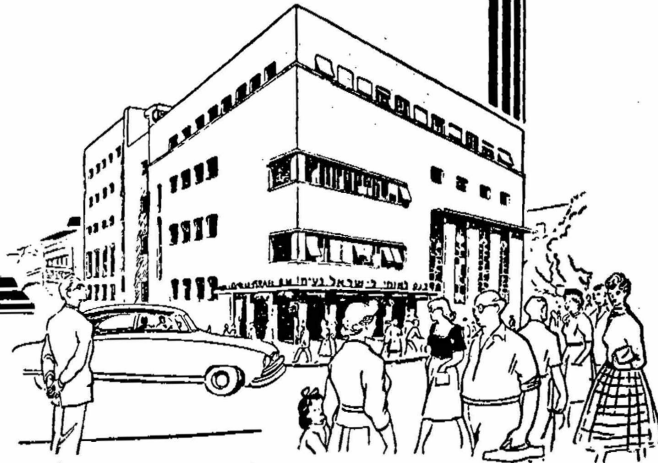
דשנים וחומרים כימיים בע"מ
ת. ד. 1428, טל. 71381, חיפה

נוסד 1902

הבנק הגדול הותיק במדינה
75 סניפים בכל חלקי הארץ
משרד בלונדון, נציגויות בניו יורק
וציריך

פקדונות / הסכונות / הלואות
חשבוניות ע"ש / ניירות ערך
העברות / כספות / תיבות משמרת
מכתבי אשראי לקיסנים
שרותי נאמנות והשקעות
תביעות פיצויים מגרמניה

בנק לאומי לישראל בע"מ